

ARHEO

Arheološka obvestila / Glasilo Slovenskega arheološkega društva

ARHEO

Ljubljana, december 2021

Arheološka obvestila. Glasilo Slovenskega arheološkega društva, številka 38, leto 2021. Odgovorna oseba izdajatelja: *Predrag Novaković*, predsednik SAD. Uredništvo: *Luka Gruškovnjak, Tamara Leskova, Črtomir Lorber, Tina Milavec, Kaja Pavletič, Daša Pavlovič, Brina Škvor Jernejčič, Manca Vinazza*. Izdajateljski svet SAD: *Januš Jerončič, Brina Škvor Jernejčič, Tina Milavec, Predrag Novaković, Peter Turk, Phil Mason*. Znanstveni in strokovni prispevki v reviji so recenzirani. Recenzenti: *Bojan Djurić, Marko Mele, Ina Miloglav, Predrag Novaković*.

Naslov uredništva: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, p. p. 580, SI-1001 Ljubljana (01 241 1558). Grafična zasnova: *Ranko Novak*. Naslovnica: *Mitja Bosnič*. Jezikovni pregled: *Rok Janežič (slovenščina), Jezikovne storitve Peresce (angleščina)*. Stavek: *Andrej Preložnik*. Tisk: *Collegium graphicum*. Naklada: 300 izvodov. Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Imetniki moralnih in avtorskih pravic so posamezni avtorji.

Tisk so finančno podprli: Ministrstvo za kulturo RS in Oddelek za arheologijo FF UL.

-
- 5 Uvodnik
Uredništvo
- 7 Slovensko arheološko društvo od ustanovitve leta 1971 do leta 1991
The Slovene Archaeological Society Between its Formation in 1971 and 1991
Črtomir Lorber
- 25 Preteklost, ujeta v svetlobi – prvi dve desetletji fotografije v arheologiji
in arheologije v fotografiji (1839–1860)
The Past Caught in the Light – The First Two Decades of Photography in Archaeology
and Archaeology in Photography (1839–1860)
Marko Radigović; prevod Predrag Novaković
- 57 Arheologija poskusov v študijah keramike
Experimental Archaeology in Ceramics Research
Manca Vinazza
- 67 Arheološki center Muzeja in galerij mesta Ljubljane:
predstavitev zasnove, delovanja in perspektiv razvoja
Archaeological Centre of the Museum and Galleries of Ljubljana:
Presentation of the Design, Operation, and Development Perspectives
Polona Janežič, Metka Štrajhar
- 73 Integracija genetskih, arheoloških in zgodovinskih pogledov na vzhodno in srednjo Evropo
med letoma 400 in 900. Kratek opis projekta ERC Synergy Grant – HistoGenes 8564531
Walter Pohl, Johannes Krause, Tivadar Vida, Patrick Geary; prevod Tina Milavec
- 83 »Slovane imamo!« O izrazih in pomenih v zgodnjem srednjem veku
Tina Milavec
- 87 Recenzija: Darko Darovec in Žiga Oman, Življenje v času kaštelirjev
Boštjan Laharnar, Peter Turk
- 93 Praznovanje 200-letnice Narodnega muzeja Slovenije: Razstave, objave, dogodki
Petra Grom, Mateja Kos, Alenka Miškec
- 97 Intervju z dr. Borutom Križem, dobitnikom nagrade
Slovenskega arheološkega društva za leto 2019
Petra Stipančič, Predrag Novaković
- 101 Nagrade in priznanja Slovenskega arheološkega društva za leto 2020
Komisija za nagrado in priznanja SAD
- 107 Zaposlitev na področju arheologije v Sloveniji: Poročilo o rezultatih ankete
*Luka Gruškovnjak, Mojca Fras, Matic Perko, Luka Pukšič, Matjaž Jenko, Anja Ipavec, Manca Omahen
Gruškovnjak, Nejc Dolinar, Uroš Bočaj*
-

- 139 Rezultati in komentar ankete o Slovenskem arheološkem društvu
 Predrag Novaković
-

Uvodnik

Spoštovane bralke, spoštovani bralci,

v jubilejnem letu, v katerem praznujemo 40 let glasila Arheo, 50 let Slovenskega arheološkega društva in 200 let Narodnega muzeja Slovenije, vam predstavljamo 38. številko glasila Slovenskega arheološkega društva Arheo.

Glasilo, ki je prvič izšlo leta 1981, letos obeležuje 40 let. Od začetkov do danes bolj ali manj ohranja svoj prvotni namen vzpodbuditi zanimanje ter razmislek o arheološki teoriji in metodologiji v slovenskem prostoru ter vnesti nekaj kritičnega vrednotenja in samorefleksije v delovanje slovenske arheološke stroke. Ker seveda nismo otok sredi oceana, Arheo pogosto seže tudi onkraj slovenskih meja. Tako na eni strani spodbuja uveljavljanje slovenske stroke v tujini in na drugi strani vpeljuje tuje znanje v slovensko stroko. Hkrati je Arheo glasilo Slovenskega arheološkega društva, zato ima nalogo obveščevalca članov o dogajanju na področju arheološke in z njo povezanih strok ter o delovanju društva.

Arheo tako že desetletja sestavlja raznolik mozaik prispevkov, ki skrbijo za širino, kažejo na vsebinsko odprtost in glasilo dajejo unikaten pečat. Kljub širini Arheo s svojimi prispevki poskuša predvsem slediti cilju seznanjanja slovenske arheološke stroke z novostmi s področja arheološke teorije in metodologije, vključno z vpeljevanjem novosti v arheološkem besednjaku. Ob tem načenja bolj ali manj problematične teme, opozarja na težave, zastavlja vprašanja ter s tem spodbuja razmišljanje in razpravo, ki bi, seveda v drugih okvirih, lahko pripeljala do rešitev, izboljšav in napredka.

Ponovno nekoliko pomlajeno in še bolj pisano uredništvo se je tudi letos potrudilo zbrati nabor prispevkov, ki bi sledili namenu glasila. Tako lahko v 38. številki najdete raznolike prispevke, ki segajo od znanstvenih in strokovnih člankov, recenzije, prevoda in razmišljanj do vsebin, povezanih z dogajanjem tako na širšem strokovnem področju kot v Slovenskem arheološkem društvu.

Letošnjo številko odpira Črtomir Lorber z nadaljevanjem pregleda zgodovine Slovenskega arheološkega društva. Tokrat se osredotoča na obdobje med letoma 1971 in 1991. V prispevku obravnava predvsem vlogo Slovenskega arheološkega društva v slovenski arheologiji, pomen, ki ga je za razvoj društva imela Zveza arheoloških društev Jugoslavije, ter vprašanje razumevanja tega razvoja iz slovenske in jugoslovanske perspektive.

V prevodu Predraga Novakovića Marko Radigović predstavlja odnos med fotografijo in arheologijo v prvih dveh desetletjih fotografije. Poudarek prispevka je na fotografiji, potencial katere je bil v arheologiji prepoznan že v samem začetku njenega razvoja. Sodelovanje med arheologijo in fotografijo oziroma raziskovalci starin in fotografi, ki je izrazito prispevalo k preoblikovanju arheologije v znanstveno vedo, je prikazano skozi vlogo fotografske kamere pri ponovnem odkrivanju preteklosti sredi 19. stoletja.

Manca Vinazza na primeru žganja keramike v kopi predstavi možnost vključevanja arheoloških poskusov v raziskovanje. Arheologija poskusov se namreč v arheološkem raziskovanju vedno bolj uveljavlja, saj omogoča opazovanje in tako boljše razumevanje določenih preteklih procesov. Prispevek s predstavitev osnovne metodologije arheološkega poskusa prikaže možnosti in pomen tovrstnih postopkov pri razumevanju arheoloških ostalin in njihovi interpretaciji ter hkrati opozarja na nujnost razlikovanja med poskusom in demonstracijo.

Ob vzpostavitvi Arheološkega centra Muzeja in galerij mesta Ljubljane leta 2020 Polona Janežič in Metka Štrajhar predstavita zasnovo, delovanje in perspektive razvoja centra. V prispevku povzemata ključne delovne procese, ki so vodili preobrazbo območja hangarja nekdanjega letališča v prostor, ki omogoča optimalno izvedbo arheoloških poizkopavalnih postopkov – od primarne obdelave gradiva do hrambe arhivov arheoloških najdišč. Avtorici predstavita tudi strategijo, v kateri Muzej in galerije mesta Ljubljane predvideva nadaljnji razvoj centra v inkubator kulturnega dogajanja.

Kot koordinatorka slovenskega sodelovanja pri projektu HistoGenes Tina Milavec predstavlja slovenski prevod članka *Integracija genetskih, arheoloških in zgodovinskih pogledov na vzhodno in srednjo Evropo med letoma 400 in 900*, v katerem glavni raziskovalci na kratko opišejo projekt ERC Synergy Grant – HistoGenes 8564351. Vključitev slovenskih najdišč v projekt je spodbudila tudi ubeseditev razmišljanja slovenske koordinatorko o izrazih in pomenih v zgodnjem srednjem veku, predvsem o izrazu »Slovani«. Njeno strokovno podkovanost razmišljanje odpira tehtna vprašanja o uporabi izrazov s področja etničnosti in identitete pri razumevanju preteklih skupnosti, postavlja temelje nadaljnji razpravi ter odpira poti novim interpretacijam.

Ob izidu zbornika urednikov Darka Friša in Mateje Matjašič Friš *Kaštelir. Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem* sta Boštjan Laharnar in Peter Turk pripravila recenzijo v zbornik vključenega prispevka Darka Darovca in Žige Omana *Življenje v času kaštelirjev*. V natančno strukturirani in strokovno ter bibliografsko dobro podprti recenziji predstavita in komentirata najbolj problematične trditve prispevka ter opozorita na pomanjkanje kredibilnosti zaključkov, ki temeljijo predvsem na šibko argumentiranih dejstvih.

Ob 200-letnici Narodnega muzeja Slovenije so Petra Grom, Mateja Kos in Alenka Miškec pripravile povzetek o številnih razstavah, objavah in dogodkih, ki so obeležili jubilejno leto prvega muzeja na Slovenskem.

Petra Stipančič in Predrag Novaković sta pripravila intervju z dobitnikom nagrade Slovenskega arheološkega društva za življenjsko delo Borutom Križem. V intervjuju nekoliko поблиže spoznamo strokovno pot nagrajenca od konca študija arheologije in zgodovine dalje, njegovo vlogo na Zavodu za varstvo kulturne dediščine, prehod v Dolenjski muzej Novo mesto in delo na gomilnem grobišču Kapiteljska njiva. Poleg tega dobimo njegov pogled na muzejsko dejavnost in njene morebitne pomanjkljivosti ter na vlogo Slovenskega arheološkega društva v slovenski arheologiji.

Ob podelitvi nagrad in priznanj Slovenskega arheološkega društva za leto 2020 je Komisija za nagrado in priznanja Slovenskega arheološkega društva pripravila predstavitev nagrajenk in nagrajencev oziroma njihovih projektov.

Za konec objavljamo komentirane rezultate dveh anket. Prvo, o zaposlitvi na področju arheologije v Sloveniji, so v sklopu Kluba alumnov Oddelka za arheologijo

Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pripravili Luka Gruškovnjak, Mojca Fras, Matic Perko, Luka Pukšič, Matjaž Jenko, Anja Ipavec, Manca Omahen Gruškovnjak, Nejc Dolinar in Uroš Bočaj. Anketa je bila izvedena maja 2021, in sicer z namenom pridobitve podatkov za nadaljnjo razpravo na temo težav z zaposlitvenimi možnostmi in praksami v slovenski arheologiji. Prispevek predstavlja rezultate ankete, ki jasno odražajo prisotnost težav ter pozivajo k iskanju poti za njihovo reševanje. Anketo o Slovenskem arheološkem društvu, izvedeno oktobra 2021, je pripravil predsednik Slovenskega arheološkega društva Predrag Novaković. Namen ankete je bil pridobiti mnenja in pričakovanja članov ter drugih arheologov o delovanju Slovenskega arheološkega društva. Rezultati izpostavljajo nekatere pomanjkljivosti, ki zahtevajo izboljšave, vendar tudi pozitivno naravnost do Slovenskega arheološkega društva, ki daje vedeti, da ima društvo pomembno vlogo v slovenski arheološki stroki.

V letu, polnem obletnic, proslavitev katerih je bila bolj ali manj prilagojena ne več tako novonastalim razmeram, smo bili vendarle priča pestremu dogajanju. Čeprav bi si želeli še nekoliko več vsebin, ki bi obeležile to res izstopajoče leto, upamo, da smo ujeli vsaj del dogajanja in ga predali naprej. Ob znanstvenih in strokovnih člankih ter tekočih društvenih zadevah Arheo letos ponuja za odtsek več prispevkov, ki izpostavljajo nekatere manjše ali večje težave slovenske arheološke stroke. Arheo sicer ne služi podajanju rešitev, vsekakor pa želi s tovrstnimi objavami, tokrat in v prihodnosti, vzpodbuditi razpravo in pomagati pri reševanju aktualnih težav. Zato željno pričakujemo tako odzive na objavljene prispevke kot tudi nove teme za razpravo.

Uredništvo

Slovensko arheološko društvo od ustanovitve leta 1971 do leta 1991

The Slovene Archaeological Society between its formation in 1971 and 1991

© Črtomir Lorber

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; crtomir@t-2.net

Izvleček: Članek predstavlja nadaljevanje pregleda zgodovine Slovenskega arheološkega društva, v njem pa je predstavljeno obdobje delovanja 1971–1991. V tem času je bilo slovensko društvo del Zveze arheoloških društev Jugoslavije, neposrednega dediča Arheološkega društva Jugoslavije, v okviru katerega je delovala tudi Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije, neposredna predhodnica Slovenskega arheološkega društva. Zgodovino slovenskega društva smo ločili na dve obdobji, sedemdeseta in osemdeseta leta, pri čemer smo delitev opredelili po spremembah v vlogi Slovenskega arheološkega društva v slovenski arheologiji in v odnosu društva z Zvezo arheoloških društev Jugoslavije. V besedilu ob pregledu delovanja Slovenskega arheološkega društva izpostavljamo pomen, ki ga je za njegov razvoj imel odnos z Zvezo arheoloških društev Jugoslavije, ter se sprašujemo, ali ne bi razvoja slovenskega stanovskega arheološkega društva in slovenske arheologije bolje razumeli prek dveh perspektiv – slovenske in jugoslovanske – kot zgolj iz perspektive razvoja slovenskega stanovskega društva v slovenski nacionalni arheologiji.

Ključne besede: Slovensko arheološko društvo, Arheološko društvo Jugoslavije, Zveza arheoloških društev Jugoslavije, republiška arheološka društva, kronološki razvoj

Uvod

V predhodni številki revije *Arheo* smo predstavili razna društva in organizacije, ki jih lahko v najširšem smislu razumemo kot predhodnike *Slovenskega arheološkega društva* (Lorber 2020). Slednje je v svoji sodobni inkarnaciji državno arheološko društvo in pomemben del slovenske arheološke infrastrukture. Formalni predhodnik društva je *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* (1959–1971); bila je del *Arheološkega društva Jugoslavije*, v katerem je do ustanovitve slovenskega društva delovala večina slovenskih arheologov. Slovenski arheologi so se sicer udeleževali tudi v delu *Zgodovinskega društva za Slovenijo* in *Društva muzealcev Slovenije*, a nobeno od teh ni bilo specifično arheološko društvo. Slovenija se v razmeroma poznem oblikovanju državnega oziroma republiškega arheološkega društva razlikuje od Srbije in Hrvaške, kjer sta nacionalni arheološki društvi¹ delovali že v 19. stoletju. Poudariti

Abstract: In a continuation of the overview of the history of the Slovene Archaeological Society, we discuss the period between 1971 and 1991 when the Slovene society was a part of the Association of Archaeological Societies of Yugoslavia, the heir of the Archaeological Society of Yugoslavia which included a Slovene Section of the Archaeological Society of Yugoslavia, a direct predecessor of the Slovene Archaeological Society. The history of the society has been divided into two periods, the seventies and eighties, as defined by the changes in the role of the archaeological society in Slovene archaeology and its relationship with the Yugoslav association. Alongside the overview of the development of the Slovene Archaeological Society, we highlight the significance of the relationship with the Association of Archaeological Societies of Yugoslavia and ask whether the development of the Slovene Archaeological Society could be better understood considering both the Slovene and Yugoslav perspectives rather than solely as a development of the Slovene Archaeological Society in the Slovene national archaeology.

Keywords: Slovene Archaeological Society, Archaeological Society of Yugoslavia, Association of Archaeological Societies of Yugoslavia, republican archaeological societies, chronological development

velja, da to ni posebnost zgolj *Slovenskega arheološkega društva*, saj so se v Sloveniji številna humanistična društva oblikovala razmeroma pozno,² številna društva pa so se razvila iz istih institucionalnih predhodnikov.³

Glavni razlog za pozno ustanavljanje humanističnih društev v Sloveniji lahko iščemo v maloštevilnosti arheologov, etnologov, konservatorjev idr. po drugi svetovni vojni, pred vojno pa so ti strokovnjaki delovali v zelo široko zastavljenih društvih, kakršno je bilo *Muzejsko društvo Slovenije*. Po vojni so se večinoma vključili v stanovska društva in organizacije na jugoslovanski ravni, številni pa so bili tudi člani raznih mednarodnih organizacij. Slovenski arheologi so po drugi svetovni vojni delovali

devetdesetih letih prejšnjega stoletja. V tem kontekstu lahko govorimo o nacionalnih društvih, medtem ko sta v slovenskem primeru primernejša izraza republiško oziroma državno društvo, saj društvo in njegovo članstvo nikoli nista aktivno nastopala kot promotorja slovenske nacionalne identitete.

² *Slovensko arheološko društvo* (1971), *Slovensko konservatorsko društvo* (1971), *Slovensko etnološko društvo* (1975) ...

³ Tako je *Muzejsko društvo za Slovenijo* institucionalni predhodnik tako *Zgodovinskega društva za Slovenijo* kot *Društva muzealcev Slovenije*.

¹ Ustanovitev in delovanje *Hrvaškega arheološkega društva* in *Srbskega arheološkega društva* v 19. stoletju sta bila povezana z razvojem hrvaškega in srbskega nacionalnega gibanja. Nacionalna komponenta v delovanju obeh društev je bila prisotna tudi v jugoslovanskem okviru, še bolj pa je bila izražena v času vojn v

v *Arheološkem društvu Jugoslavije*,⁴ *Muzejsko-konservatorskem društvu Jugoslavije*, *Zvezi muzejskih društev Jugoslavije* idr., od katerih je bilo najpomembnejše *Arheološko društvo Jugoslavije*, ki je bilo pri povezovanju jugoslovanskih arheologov dokaj učinkovito in je imelo pri svojem nastanku aktivno podporo jugoslovanskih oblasti. Kot glavni dosežek društva lahko izpostavimo aktivno sodelovanje v procesu obnove in širitve arheologije v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, kar je vodilo v povečanje številčnosti arheološkega kadra v državi. Porast števila arheologov v posameznih republikah, tudi Sloveniji, je vodil v oblikovanje organov društva tudi na republiških ravneh, tj. republiških podružnic jugoslovanskega arheološkega društva.

Izpovedno je, da so bili slovenski arheologi prvi, ki so v Jugoslaviji oblikovali *Slovensko podružnico Arheološkega društva Jugoslavije*, neposredni temelj *Slovenskega arheološkega društva*. Temu je sledilo oblikovanje srbske (1964) in hrvaške (1964) podružnice, kar je sovpadalo s federalizacijo jugoslovanske države v drugi polovici šestdesetih let 20. stoletja. Proces federalizacije se je izrazil tudi na ravni društev, saj so se enotna jugoslovanska strokovna društva preoblikovala v zveze enakopravnih društev, kar se je zgodilo tudi v arheologiji. Leta 1972 se je *Arheološko društvo Jugoslavije* formalno preoblikovalo v *Zvezo arheoloških društev Jugoslavije*, v kateri so do razpada SFRJ delovala vsa republiška arheološka društva. Izpostaviti moramo, da sta pred oblikovanjem *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* nacionalni arheološki društvi delovali le na Hrvaškem in v Srbiji, kjer so njuno delovanje le obnovili. V ostalih republikah so morali republiško arheološko društvo šele ustanoviti, čeprav je bil ta proces v Sloveniji lažji kot drugod, saj je *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* že postavila temelje oblikovanja republiškega društva.

Slovensko arheološko društvo je bilo formalno ustanovljeno leta 1971, leta 1972 pa se je formalno priključilo *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije*. Upravičeno lahko domnevamo, da je imela jugoslovanska organizacija vpliv na razvojno pot slovenskega arheološkega društva, predvsem v odnosu, ki ga je imelo slednje do širše družbe. Ker je o jugoslovanskem arheološkem društvu napisanega⁵ razmeroma malo, težko ocenimo raven tega

vpliva. Cilj besedila je osvetliti ta vpliv in predstaviti delovanje *Slovenskega arheološkega društva* med letoma 1971 in 1991. V tem obdobju je slovensko društvo delovalo kot del širše *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, leta 1991 pa je z razpadom Jugoslavije prenehala delovati tudi omenjena organizacija, s tem pa je *Slovensko arheološko društvo* postalo popolnoma samostojno. V besedilu bomo delovanje *Slovenskega arheološkega društva* poskušali umestiti v širši jugoslovanski okvir. Izpostavili bomo dve perspektivi njegovega delovanja – slovensko in jugoslovansko –, za kateri menimo, da sta za razumevanje širšega konteksta razvoja slovenskega državnega društva enakovredni.

Slovensko arheološko društvo v Arheološkem društvu Jugoslavije (1949–1972) in Zvezi arheoloških društev Jugoslavije (1972–1991)

Že v jugoslovanski kraljevini je prišlo do poskusa oblikovanja jugoslovanske arheološke organizacije (Lorber 2019, 916–917), ki pa ni bil uspešen. Razlogov za ta neuspeh je bilo več, poudariti pa moramo, da so bili med pobudniki projekta skorajda vsi tedanji najpomembnejši jugoslovanski arheologi, zaradi česar je njihov neuspeh še toliko večji. Do nove pobude za oblikovanje jugoslovanske stanovske arheološke organizacije je prišlo po drugi svetovni vojni, v radikalno drugačni in revolucionarno naravnani državi. Ta se je zavedala pomena znanosti, izobraževanja in kulture za uspeh svojega projekta rekonstrukcije jugoslovanske družbe in v takem političnem kontekstu je bilo oblikovano tudi jugoslovansko arheološko društvo. Ob nastanku je imelo neposredno finančno in politično podporo države, ki mu je podelila vrsto pravic in pooblastil pri vodenju stroke. Ob tej podpori so jugoslovanski arheologi – pod vodstvom *Arheološkega inštituta SANU* – leta 1950 organizirali *1. Posvetovanje arheologov FLRJ* v Niški Banji, na katerem je bilo 133 udeležencev⁶ – 3 iz Črne Gore, 11 iz Makedonije, 11 iz BiH, 14 iz Slovenije, 34 iz Hrvaške, 37 iz Srbije, 15 iz AP Vojvodine ter 8 predstavnikov zveznih institucij. Na tem srečanju so udeleženci tudi formalno ustanovili

gov in institucij, analiz njegovega delovanja pa še ni. Najobsežnejši vpogled je dostopen v (Novaković 2014), kjer je njegov pomen opredeljen v kontekstu širšega razvoja arheologije v jugovzhodni Evropi. Trenutno je v pripravi doktorska disertacija na temo delovanja *Arheološkega društva Jugoslavije*, kot uvod v disertacijo pa je izšel tudi članek (Lorber 2019).

⁶ SI AS 1175; TE 16; Število povabljenih udeležencev na 1. srečanju arheologov FLRJ.

⁴ Od leta 1972 *Zveza arheoloških društev Jugoslavije*.

⁵ Jugoslovansko arheološko društvo se v strokovni literaturi pojavlja zgolj kot sprotna opomba v analizah delovanja posameznih arheolo-

jugoslovansko arheološko društvo, ki je v svoji zgodovini delovalo pod različnimi imeni in v različnih organizacijskih oblikah: *Koordinacijski odbor arheologov FLRJ* (1950–1952), *Arheološki svet FLRJ* (1952–1953), *Arheološko društvo Jugoslavije* (1953–1972) ter *Zveza arheoloških društev Jugoslavije* (1972–1991). V razvoju jugoslovanskega arheološkega društva lahko prepoznamo evlucijski proces, ki je potekal v kontekstu širših družbenih razmer v Jugoslaviji, proces devolucije od ožjih koordinacijskih teles prek enotnega jugoslovanskega društva do zveze republiških in pokrajinskih društev.

Težko preveč izpostavimo dejstvo, da je bilo oblikovanje jugoslovanskega arheološkega društva neločljivo povezano s povojno obnovo države, njegov razvoj pa z evolucijo te države. Zgolj v povojnih razmerah je bilo mogoče ustanoviti močno stanovsko organizacijo, ki je imela pooblastila za delo na jugoslovanski ravni, brez večjega upoštevanja manjših društev z daljšo tradicijo in ambicijami na republiški oziroma pokrajinski ravni. V prvih povojnih desetletjih je bila Jugoslavija dokaj centralizirana država in primeren sogovornik centraliziranim institucijam so lahko bila le jugoslovanska društva,⁷ ki so delovala tudi kot partner države in sooblikovalec razvojnih smernic v posamezni stroki. Strokovna društva so imela v tem času dokaj velika pooblastila, razmeroma stabilno financiranje in temu primeren vpliv na raznih strokovnih področjih. S tem v mislih lahko razumemo odločitev posameznih organizacij in ministrstev, da so bili člani v različnih koordinacijskih odborih, tudi v *Koordinacijskem odboru arheologov FLRJ*, imenovani in ne voljeni. *Koordinacijski odbor arheologov FLRJ* še ni bil splošno strokovno društvo, temveč manjši imenovan kolektiv s štirinajstimi člani. V njem so delovali tudi trije slovenski arheologi: Josip Korošec, Jože Kastelic in Srečko Brodar,⁸ vendar se je hitro pokazalo, da organ kot tak ni imel dovolj moči in kadra za uresničitev svojega poslanstva, o čemer priča tudi poročilo Alojza Benca,⁹ v katerem je predlagal rekonstrukcijo odbora:

»Suviše je toga zamišljeno, a da li mi stvarno imamo snage da to sve izvedemo? Dosadašnja praksa ne govori tome u prilog. Jugoslavija ima priličan broj arheoloških ustanova, ali te ustanove imaju veoma obime tekuće zadatke na svom području rada i njihov kadar jedva da dopijeva izvršiti svoje najosnovnije zadatke. Tko će izraditi *Corpus vasorum*, *Corpus inscriptorum*, *Tabula imperii*, kataloge, bibliografiju, topografska ispitivanja, muzeološki i predavački rad itd. itd. Krug se realno zatvara oko 30–40 stručnjaka (ako i to nije suviše velik broj). Da li su oni u stanju da sve to izvrše? Moje je mišljenje da nisu.«

Koordinacijski odbor arheologov FLRJ se je leta 1952 zaradi rekonstrukcije pristojnega ministrstva preoblikoval v *Arheološki svet FLRJ*, ki pa je pretežno ohranil enaka pooblastila in sestavo. Čeprav ne *Koordinacijski odbor arheologov FLRJ* ne *Arheološki svet FLRJ* nista bila pravi društvi, sta temelj oblikovanja jugoslovanskega arheološkega društva. Med letoma 1950 in 1953 sta s serijo *Archaeologia Iugoslavica* postavila temelje jugoslovanske arheološke publicistike, v sodelovanju z republiški-institucijami sta opredelila osrednje oziroma nosilne arheološke ustanove, katerih naloga je bilo izvajanje programa strateškega razvoja arheologije v Jugoslaviji,¹⁰ sodelovala pri načrtni in usmerjeni internacionalizaciji jugoslovanske arheologije¹¹ ter podajala poročila o stanju arheologije v posameznih jugoslovanskih republikah.¹² Kljub dokaj uspešnemu delovanju pa sta bili obe telesi tudi tarča kritik. Za nas najpomembnejša je, da sta bili zelo zaprti in da sta imeli nejasna pooblastila, saj nista bili ne društvo ne državni organ.¹³ Taka organizacija je sicer omogočala lažjo koordinacijo razvoja arheologije v Jugoslaviji ter pridobivanje finančnih sredstev, a ni omogočala diskusije v širši stroki. Kot alternativa je bila predlagana ustanovitev dveh institucij – *Arheološkega društva Jugoslavije* in *Arheološkega inštituta FLRJ*

7 To ne velja zgolj za arheologijo, temveč tudi za druge humanistične stroke.

8 Poleg njih so bili v odbor imenovani še trije predstavniki iz Srbije (Djordje Bošković, Djordje Mano-Zisi, Miodrag Grbić), pet predstavnikov iz Hrvaške (Grga Novak, Cvito Fisković, Zdenko Vinski, Duje Rendić-Miočević, Stjepan Gunjača) ter po en predstavnik iz Črne Gore (Milutin Plamenac), Bosne in Hercegovine (Alojz Benac) in Makedonije (Dimče Koco) (Korošec 1951, 76).

9 SI AS 1175; TE 16; *O dosadašnjem radu Koordinacionog odbora i mogućnostima njegovog daljeg djelovanja*.

10 SI AS 1175; TE 17; *Zaključci sa prvog zasedanja Arheološkog sveta FNRJ održanog 19–20 decembra 1952 god. u Beogradu*, 1.

11 *Koordinacijski odbor arheologov FLRJ* in *Arheološki svet FLRJ* sta med drugim sodelovala pri oblikovanju mreže mednarodnih izmenjav, urejala gostovanja tujih predavateljev in raziskovalcev v Jugoslaviji, vodila sodelovanje z mednarodnimi organizacijami ter skrbela za mednarodno prodajo in izmenjavo jugoslovanskih strokovnih del. Več o načrtni internacionalizaciji jugoslovanske arheologije v (Lorber in Novaković 2020).

12 Kot primer lahko navedemo poročilo o delu arheoloških institucij v NR Makedoniji (SI AS 1175; TE 11; *Izveštaj o poseti arheološkim ustanovama u N. R. Makedoniji*).

13 SI AS 1175; TE 17; *Zaključci sa prvog zasedanja Arheološkog sveta FNRJ održanog 19–20 decembra u Beogradu*, 5.

–, z jasno delitvijo nalog in pooblastil, predvsem pa naj bi bilo v njuno delovanje vključenih več jugoslovanskih arheologov.

Čeprav *Arheološki inštitut FLRJ* nikoli ni zaživel, je bil na 2. Kongresu jugoslovanskih arheologov v Pulju (1953) sprejet sklep o ustanovitvi *Arheološkega društva Jugoslavije*. Formalno je bilo ustanovljeno leto pozneje, sedež pa je imelo v Beogradu. Z *Arheološkim društvom Jugoslavije* je nastala strokovna organizacija, ki je načeloma vključevala vse arheologe v tedanji državi in je lahko zaradi večjega števila članov oblikovala specializirane sekcije in republiške podružnice. Med sekcijami so bile najprej ustanovljene prazgodovinska, antična in srednjeveška, ki so kasneje postale temelj oblikovanja specializiranih sekcij tudi v republiških društvih. Kasneje so zaživele tudi republiške podružnice, poudariti pa velja, da je *Arheološko društvo Jugoslavije* svoja srečanja postopoma preoblikovalo v prave znanstvene kongrese, prav tako pa je močno razširilo dejavnosti svojih predhodnikov. Društvo je ustanovilo svojo založbo, aktivno pa je bilo tudi na mednarodnem področju, kjer se je udeleževalo pri organiziranju študijskih izmenjav ter sodelovanju na mednarodnih arheoloških srečanjih in s specializiranimi mednarodnimi organizacijami, kakršni sta *Mednarodna zveza za prazgodovinsko in protozgodovinsko arheologijo* (UISPP – *Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*) ter *Mednarodna zveza za slovansko arheologijo* (UIAS – *Union Internationale d'Archéologie Slave*). Ob tem je društvo organiziralo še sedem kongresov jugoslovanskih arheologov v Pulju (1953), Splitu (1956), Sarajevu (1958), Ohridu (1960), Ljubljani (1963), Herceg Novem (1966) in Boru (1969).

Omenjeno obdobje je čas povečanja članstva v društvu, s povečanjem članstva pa so se začele kazati razlike med skupnostmi arheologov v posameznih jugoslovanskih republikah. Večje skupnosti v Sloveniji, Srbiji in na Hrvaškem so zagovarjale večjo avtonomijo, saj so želele oblikovati lastna društva in lastne razvojne strategije. Skupni, zvezni program ni mogel zadostiti vsem potrebam v posameznih republikah, večje nacionalne arheološke skupnosti v Sloveniji, Srbiji in na Hrvaškem pa so čutile, da so sposobne oblikovati bolj koherenten in ciljno naravnan program, utemeljen na potrebah posameznih republik. Arheologi v drugih republikah, v katerih je bilo članov manj in so se zanašali na jugoslovansko društvo

in jugoslovansko dimenzijo razvoja, so bili do teh ambicij sprva zadržani. Kljub tem zadržkom se je proces federalizacije jugoslovanskega društva, ki mu tudi vodstvo *Arheološkega društva Jugoslavije* sprva ni bilo preveč naklonjeno, začel že leta 1959 z oblikovanjem *Slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije*,¹⁴ ki sta ji leta 1964 sledili še hrvaška in srbska podružnica. Proces se je pospešil leta 1967, ko je prenehalo obstajati jugoslovansko zvezno ministrstvo za kulturo; nadomestil ga je *Zvezni svet za izobraževanje in kulturo*, ki pa je imel precej manjša izvršilna pooblastila in finančno moč. Istega leta se je *Hrvaška podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* unilateralno preoblikovala v *Hrvaško arheološko društvo*,¹⁵ ki je prvo podalo zahtevo po preoblikovanju *Arheološkega društva Jugoslavije* v *Zvezo arheoloških društev Jugoslavije*. Ta dogodek je v jugoslovanskem društvu sprožil resno razpravo in krizo, saj je hrvaško društvo celo grozilo z izstopom in odpovedjo kongresa v Zadru, načrtovanega za leto 1972. Krizo so razrešili zunanji dogodki, saj je reforma društva postala neizbežna po reformi države kot celote. *Zveza arheoloških društev Jugoslavije* je nastala kot kompromisna rešitev in je bila odziv na razmere v Jugoslaviji v sedemdesetih letih.

Zveza arheoloških društev Jugoslavije je bila formalno ustanovljena na 9. Kongresu jugoslovanskih arheologov v Zadru (1972),¹⁶ njene članice pa so bile *Slovensko arheološko društvo*, *Hrvaško arheološko društvo*, *Arheološko društvo Bosne in Hercegovine*, *Srbsko arheološko društvo*, *Arheološko društvo Vojvodine*, *Arheološko društvo Črne Gore* ter *Arheološko društvo Makedonije*, medtem ko načrtovano *Arheološko društvo AP Kosovo in Metohija* nikoli ni zaživel. Sprememba ni bila zgolj formalne narave, saj je zveza izgubila veliko pooblastil, ki so jih prevzela republiška in pokrajinska društva. Ta so poslej neposredno sodelovala z republiškimi organi, medtem ko se je zaradi federalizacije države potencial zveze zmanjšal. To je vodilo v opuščanje številnih dolgoročnih projektov *Arheološkega društva Jugoslavije*, saj nova zveza ni mogla več pridobivati finančnih sredstev za njihovo uresničitev (Ljubinković 1977, 64). V teh okoliščinah se

14 S IAS 1175; TE 19; Zapisnik sa sastanka Uprave Arheološkog društva Jugoslavije održan dana 12. V. 1958 godine u Sarajevu u prostorijama Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 9.

15 Zaključci Osnivačke skupštine Hrvatskog arheološkog društva održane u Zagrebu dana 16 veljače 1967 g., Informator ADJ, 21, 4–5.

16 Po tem je organizirala še štiri kongrese: Prilep (1976), Mostar (1980), Novi Sad (1984) in Bled (1988).

je zveza preusmerila v koordinacijo sodelovanja med republiškimi in pokrajinskimi društvi ter obsežno skupno izdajateljsko dejavnost,¹⁷ ki je, zanimivo, ostala enotna. Opozoriti velja, da so republiška in pokrajinska društva ohranila notranjo organizacijo po modelu *Arheološkega društva Jugoslavije*. To je pomenilo, da so republiška in pokrajinska društva ohranila tri osnovne sekcije (prazgodovinsko, antično in srednjeveško), ki so sodelovale s sorodnimi republiškimi sekcijami v zveznih sekcijah. Ob tem je zveza vpeljala ciklično predsedovanje; vsako od včlanjenih društev je predsedovanje sprejelo za štiri leta, na koncu predsedovanja pa je organiziralo *Kongres jugoslovanskih arheologov*, na katerem je predsedovanje prešlo v roke drugega društva.

Reforme *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* so se v naslednjih letih nadaljevale. Leta 1980 je bil na *11. Kongresu jugoslovanskih arheologov* v Mostarju sprejet sklep o uvedbi delegatskega sistema v *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije*. Ob tem je bil sprejet načelni dogovor, da se zveza ne bo več vmešavala v notranjo organiziranost včlanjenih društev; tako je po tem kongresu delovanje zveze pričelo usihati. Soočila se je s pomanjkanjem sredstev, ravno tako pa so se ambicije jugoslovanskih arheologov pričele precej razhajati. Na *12. Kongresu jugoslovanskih arheologov* v Novem Sadu (1984) je bila sklicana okrogla miza o stanju jugoslovanske arheologije, na kateri so se zelo živo pokazale razlike v mnenjih med jugoslovanskimi arheologi, s tem pa tudi med sicer sorodnimi državnimi (nacionalnimi) arheološkimi šolami.¹⁸ *Zveza arheoloških društev Jugoslavije* je svoj »labodji spev« doživela v mandatnem obdobju 1984–1988, ko je predsedovanje prevzelo *Slovensko arheološko društvo*. Predsednik zveze je postal Drago Svoljšak, slovensko predsedstvo pa je v svojem mandatu poskušalo obnoviti zamirajočo publicistično dejavnost. Osrednji projekt je bila obnova revije *Arheološki pregled*, ki je pod uredništvom Bojana Djurića doživela izrazito vsebinsko in oblikovno modernizacijo. Ob tem je slovensko predsedstvo poskusilo obnoviti revijo *Archaeologia Iugoslavica*,

a z manj uspeha. Po kongresu v Mostarju (1980) je popolnoma usahnilo izdajanje monografskih publikacij *Arheološkega društva Jugoslavije*/Zveze arheoloških društev Jugoslavije in številnih serijskih publikacij. Večine nova predsedstva niso poskušala obuditi, temveč so jih v skrbništvo predala republiškimi društvom. Kot najboljši primer te prakse lahko izpostavimo serijo *Balcanoslavica*, ki sta jo prevzela *Arheološko društvo Makedonije* in *Center za slovansko arheologijo v Prilepu* in z določenimi prekinitvami izhaja še danes.

Zadnje dejanje delovanja *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* je bil *13. Kongres jugoslovanskih arheologov* na Bledu (1988), ki ga je v sodelovanju z raznimi slovenskimi arheološkimi ustanovami organiziralo *Slovensko arheološko društvo*. Po kongresu je dejavnost zveze v luči širše politične in ekonomske krize v Jugoslaviji postopoma zamrla. Z letom 1991 in nasilnim razpadom SFRJ je zveza dokončno umrla, čeprav ni bila razpuščena s formalnim aktom. Formalni izstop je podalo zgolj *Hrvaško arheološko društvo*,¹⁹ še to bolj kot protest proti dejanjem zvezne (srbske) vojske na Hrvaškem. V dokumentih in objavah *Slovenskega arheološkega društva* jasnega stališča do razpada SFRJ ni mogoče najti, edini besedili, ki se teme dotakneta, sta formalni protestni izstop Draga Svoljšaka²⁰ in poziv Mitje Guština proti uničevanju kulturnih spomenikov v Jugoslaviji (Guštin 1991, 94). Arhiv zveze je po njenem razpadu ostal v Sloveniji in je bil leta 1994 predan v varstvo *Arhiva RS*.

Od podružnice k društvu

Federalizacija enotnega jugoslovanskega arheološkega društva ni bila hiter proces. Ta se je pričel iz praktičnih razlogov, predvsem zaradi zavedanja, da so potrebe arheologov v republikah različne. To je v svojem predlogu oblikovanja *Slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije* poudaril tudi Jože Kastelic,²¹ ki je izpostavil, da bi bili vsi člani slovenske podružnice še vedno polnopravni člani *Arheološkega društva Jugoslavije*. Ko je bila leta 1959 oblikovana slovenska podružnica, se je to res zgodilo, podružnica pa je bila sprva opredeljena kot specialistično telo društva – podobno kot strokovne sekcije

17 Končni bibliografski korpus *Arheološkega društva Jugoslavije*/Zveze arheoloških društev Jugoslavije zajema kar 161 izdanih bibliografskih enot – lastnih revij in monografskih serij (*Archaeologia Iugoslavica*, *Arheološki pregled*, *Balcanoslavica*, *Dissertationes et Monographiae* ...) ter enot, izdanih v sodelovanju z republiškimi ustanovami, kot je bil Narodni muzej v Ljubljani, sodelovalo pa je tudi pri izdajanju številnih drugih del (*Claustra Alpium Iuliarum* je izšla kot del serije *Katalogi in monografije NMS* ter kot del serije *Limes v Jugoslaviji Arheološkega društva Jugoslavije*).

18 Zapis razprave je bil objavljen v reviji *Arheo*, št. 5 (1986).

19 *Savezu arheoloških društev Jugoslavije*, Obavijesti HAD, XIII/3, 22–23.

20 *Emonski meščan*, Obavijesti HAD, XIII/3, 23.

21 SI AS 1175; TE 19; *Zapisnik sa sastanka Uprave Arheološkog društva Jugoslavije održan dana 12. V. 1958 godine u Sarajevu u prostorijama Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 9.

– in ne kot republiška ali nacionalna izpostava. Vodstvo *Arheološkega društva Jugoslavije* se je sicer zavedalo, da oblikovanje republiških podružnic pomeni postopno federalizacijo društva, in je do oblikovanja republiških podružnic pristopilo razmeroma zadržano, saj je v vodstvenih organih društva še vedno prevladovalo mnenje, da je struktura enotnega društva primernejša kot ohlapna zveza društev.

Delo podružnic je bilo dokončno opredeljeno šele leta 1963 na 6. Kongresu jugoslovanskih arheologov v Ljubljani, kjer je skupščina društva sprejela sklep o možnosti ustanavljanja in delovanja republiških izpostav društva. Kmalu zatem, leta 1964, sta bili ustanovljeni hrvaška in srbska podružnica jugoslovanskega arheološkega društva. Pomembno je, da so bile podružnice neposredno podrejene vodstvu *Arheološkega društva Jugoslavije*, njihovi predsedniki pa so imeli enak status kot predsedniki treh osrednjih strokovnih sekcij društva. Podružnice so sicer lahko imele lasten strokovni in družabni program (strokovna srečanja in ekskurzije), niso pa imele samostojnega mednarodnega programa ali publicistične dejavnosti, ravno tako pa so imele dokaj omejen dostop do finančnih sredstev.²² Taki ureditvi je najbolj nasprotovala *Hrvaška podružnica Arheološkega društva Jugoslavije*, ki je od vsega začetka poskušala imeti svoj mednarodni program delovanja in je vseskozi lobirala za večjo federalizacijo društva.

V luči širših družbenih sprememb v nekdanji Jugoslaviji in vse večje želje po samostojnem delovanju se je leta 1967 *Hrvaška podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* unilateravno preoblikovala v *Hrvaško arheološko društvo* in s tem obnovila nacionalno arheološko društvo, katerega delovanje je bilo suspendirano od nastopa šestojanuarske diktature leta 1929.²³ S tem je občutno pospešila proces federalizacije jugoslovanskega društva, in ker so ti procesi potekali v kontekstu globokih socialnih in nacionalnih trenj v nekdanji Jugoslaviji, ni nič nenavadnega, da so bili formalni razlogi članov hrvaške podružnice za to odločitev čustveno obarvani, saj so nadaljnje delovanje *Arheološkega društva Jugoslavije* celo označi-

li za anahronizem.²⁴ Podoben, a ne tako čustven trend je bilo mogoče zaznati tudi v Sloveniji, kjer so podružnico v obdobju 1967/1968 preoblikovali v *Arheološko društvo za Slovenijo*. Hrvaški arheologi so takšno kompromisno rešitev, *Arheološko društvo za Hrvaško*, zavrnil. Omenjeni kompromis je sicer zelo nenavaden, saj je bilo *Arheološko društvo za Slovenijo* v vseh pogledih že pravo republiško društvo, le v notranjih aktih *Arheološkega društva Jugoslavije* je še vedno delovalo kot podružnica.

Tako je leta 1968 v okviru *Arheološkega društva Jugoslavije* prišlo do nenavadne situacije, saj so, formalno gledano, v njem delovali pravo republiško društvo (Hrvaška), prehodna oblika med republiškim društvom in podružnico (Slovenija) ter republiška podružnica (Srbija), medtem ko v drugih republikah in avtonomnih pokrajinah še niso pričeli z ustanavljanjem republiških podružnic ali društev. Ta situacija, ki jo je še potencirala reforma celotne Jugoslavije, je leta 1969 privedla do dokončnega dogovora o oblikovanju *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* ter republiških in pokrajinskih društev v vseh konstitutivnih delih države. Ta sprememba je vodila v drugačen odnos med jugoslovansko organizacijo in republiškimi društvi. Ta so bila samostojne članice zveze, ki so lahko iz nje izstopile in so bile zastopane v predsedstvu. Imele so dostop do lastnih sredstev (prek republiških skladov) ter so lahko oblikovale lastno založniško in mednarodno dejavnost. Pomembno je tudi, da so se društva sama odločala, pri katerih skupnih projektih bodo sodelovala. Vodstvo zveze je sicer doseglo, da so republiška in pokrajinska društva prevzela enako notranjo strukturo²⁵ s tremi osrednjimi strokovnimi sekcijami (prazgodovinsko, antično in srednjeveško), s čimer so olajšali sodelovanje med republiškimi in pokrajinskimi društvi ter koordinacijsko delo zveze. Kljub tem koncesijam je oblikovanje *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* težišče moči v odnosu med jugoslovanskimi arheologi z zvezne ravni premaknilo na republiško oziroma pokrajinsko.

22 Člani podružnice so bili člani *Arheološkega društva Jugoslavije*, torej so članarino plačevali njemu. Ravno tako je podružnica težje kandidirala za republiška ali zvezna sredstva kot *Arheološko društvo Jugoslavije*.

23 Dopis Hrvatskog arheološkog društva Arheološkom društvu Jugoslavije, Informator ADJ, 21, 3.

24 Zaključci Osnivačke skupštine Hrvatskog arheološkog društva održane u Zagrebu dana 16 veljače 1967 g., Informator ADJ, 21, 4–5.

25 Zahteva po usklajenosti statutih republiških in pokrajinskih društev s statutom *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* je bila formalizirana tudi v statutu zveze.

Slovensko arheološko društvo (1971–1991)

O delu *Slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije* in *Arheološkega društva za Slovenijo* smo že govorili (Lorber 2020, 18–19). Podružnica je z delom pričela že leta 1969, njeni člani pa so bili vsi slovenski arheologi, saj je bilo v jugoslovanskem kontekstu delovanje izven krovne strokovne organizacije precej težje, predvsem zaradi obsežnih pooblastil, ki so jih te organizacije imele. Iz predstavitve dela slovenske podružnice (Lorber 2020, 18) je vidna izjemna aktivnost njenih članov, podružnica pa je bila zamišljena kot temelj oblikovanja slovenskega republiškega arheološkega društva. Glede na razmeroma majhno število profesionalnih arheologov v tem času so dosežki podružnice še toliko pomembnejši, predvsem učinkovit prevzem koordinacijskih obveznosti *Arheološkega društva Jugoslavije* na področju sodelovanja z republiškimi institucijami v SR Sloveniji. Podružnica je s svojim delovanjem začrtala pot do oblikovanja *Slovenskega arheološkega društva* prek *Arheološkega društva za Slovenijo*. Tako je bilo dokončno oblikovanje slovenskega republiškega arheološkega društva leta 1971 bolj formalne narave kot globlja konceptualna sprememba v delovanju.

V *Zvezo arheoloških društev Jugoslavije* je *Slovensko arheološko društvo* vstopilo kot eno od dveh najbolj organiziranih društev, bolj organizirano in močnejše je bilo le *Hrvaško arheološko društvo*. Ob tem velja poudariti, da je bilo poleg srbskega in hrvaškega društva med društvi z najštevilnejšim članstvom v novi zvezi²⁶. Formalno je bilo *Slovensko arheološko društvo* ustanovljeno leta 1971, njegov prvi predsednik pa je bil Peter Petru. Društvo se je v svoji organizaciji zgledovalo po *Arheološkem društvu Jugoslavije* in je imelo štiri vodstvene organe – skupščino, izvršilni odbor, upravni odbor in nadzorni odbor. Ob tem je oblikovalo tri strokovne sekcije – prazgodovinsko, antično in srednjeveško –, občasno pa tudi začasna delovna telesa in komisije.²⁷ Od jugoslovanskega društva je prevzelo tudi način obveščanja članov in pričelo izdajati društveni bilten *Obvestila Slovenskega arheološkega društva*, oblikovan po predlogi biltena *Informator Arheološkega društva Jugoslavije/Informator Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Poudariti mo-

ramo, da slovensko društvo sprva ni vzpostavilo lastne založniške dejavnosti; ta je v veliki meri ostala v domeni *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. To se je spremenilo šele v začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko je *Slovensko arheološko društvo* pričelo z izdajanjem revije *Arheo* in usmerjenih prevodov ključnih mednarodnih arheoloških del.

Delovanje *Slovenskega arheološkega društva* v *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* oziroma v obdobju 1971–1991 lahko pogojno razdelimo na dve obdobji. Prvo obdobje lahko prepoznamo v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja ter sovpada z razvojnim skokom v slovenski arheologiji in občutnim povečanjem števila slovenskih arheologov. V tem času je *Slovensko arheološko društvo* razmeroma uspešno ohranjalo koordinacijsko vlogo in delovalo kot medinstitucionalni posrednik. Pomembno je, da v tem času društvo še ni bilo popolnoma samostojno, saj je bilo v organizaciji svojega delovanja in notranje strukture v marsičem podrejeno *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije*, kar je bilo v skladu s statutom zveze, sprejetim na *9. Kongresu jugoslovanskih arheologov v Zadru* (1972). Postopoma, z vse večjim številom arheologov in nastajanjem novih ustanov, ne le v Sloveniji, temveč tudi v Jugoslaviji, se je ta vpliv krhal. Ob tem se je postopoma spreminjala vloga strokovnih društev v širšem družbenem življenju ter stroki. To je najbolj očitno v zmanjševanju vpliva strokovnih društev ter vse bolj samostojnem in razdrobljenem delu slovenskih in jugoslovanskih arheoloških ustanov.

Drugi pomemben dejavnik, ki je nakazoval spremembe, so bile generacijske spremembe v slovenski in jugoslovanski arheologiji. Če se ozremo zgolj na Slovenijo, vidimo, da so se v tem času nekateri vodilni slovenski arheologi (pomembni tudi na jugoslovanski ravni)²⁸ upokojili ali pa so umrli. Ta širši jugoslovanski trend je do določene mere pretrgal osebne povezave, ki jih je ta generacija gojila s širšim jugoslovanskim prostorom, in olajšal nadaljnje reforme *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, na katere je starejša generacija jugoslovanskih arheologov gledala z določeno zadržanostjo. Sedemdeseta leta jugoslovanske arheologije so se tako končala z *11. Kongresom jugoslovanskih arheologov* v Mostarju (1980), na katerem se je *Zveza arheoloških društev Jugoslavije* odrekla vsemu vplivu nad notranjo organizacijo posa-

²⁶ Večji sta bili le *Srbsko arheološko društvo* (največje v zvezi) in *Hrvaško arheološko društvo*.

²⁷ Kot primer naj navedemo *Komisijo za podvodno arheologijo Slovenskega arheološkega društva*.

²⁸ Josip Korošec, Josip Klemenc, France Stele, Srečko Brodar, Božo Škerlj in France Stare.

meznih republiških društev. To je slednjim omogočilo še bolj samostojen in usmerjen razvoj, kar se je izrazilo v vse večjih razlikah v delu jugoslovanskih republiških društev v osemdesetih letih. Trdimo lahko, da je *Slovensko arheološko društvo*, pa tudi širša slovenska arheologija, to situacijo dodobra izkoristilo in se v osemdesetih razvilo v pravo samostojno državno arheološko društvo, pri čemer se je oprlo na dokaj stabilne temelje za nadaljnji razvoj, ki so jih vzpostavili povojna generacija jugoslovanskih arheologov, *Arheološko društvo Jugoslavije*, *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* in *Slovensko arheološko društvo*.

Slovensko arheološko društvo 1971–1980

Sedemdeseta leta so bila dokaj stabilno obdobje delovanja *Slovenskega arheološkega društva*, zato jih lahko označimo za obdobje konsolidacije dela društva. Imelo je učinkovito notranjo organizacijo, redno je sklicevalo sestanke svojih organov, nekatere tudi večkrat mesečno. To kaže na precejšnjo aktivnost in veliko kohezivno vlogo društva. V slovenskem prostoru je bila v sedemdesetih letih stanovska organizacija pomemben kohezivni dejavnik tedaj še razmeroma majhnega²⁹ števila profesionalnih arheologov, na kar kaže tudi dejstvo, da so pristojne republiške institucije od društva pričakovale mnenja o relevantni zakonodaji, upoštevale priporočila društva o štipendiranju arheologov doma in v tujini idr. S tem je *Slovensko arheološko društvo* na ravni SR Slovenije prevzelo vlogo, ki jo je prej imelo *Arheološko društvo Jugoslavije* na ravni jugoslovanske federacije.

Leta 1971 je *Slovensko arheološko društvo* v svojem biltenu opredelilo tri temeljne kategorije nalog društva³⁰ – glavne oziroma dolgoročne naloge, aktualne naloge in koristne naloge –, pri čemer je izredno zanimivo, v kolikšni meri se je pri opredelitvi teh nalog zgledovalo po *Arheološkem društvu Jugoslavije*. Med glavnimi nalogami prevladujejo izdelava sintez za posamezna arheološka obdobja in redno publiciranje arheoloških raziskav, izvajanje večjih sistematičnih arheoloških raziskav in izdelava arheološke topografije. Če bi se ozrli na temeljne dokumente jugoslovanskega arheološkega društva (Korošec 1951), bi lahko navedli podobne naloge, iz česar sledi, da je *Slovensko arheološko društvo* svoj samostojni

program osmišljalo v širšem jugoslovanskem kontekstu oziroma je menilo, da je jugoslovansko društvo vsaj do določene mere razumelo potrebe slovenske arheologije. Kot aktualne naloge je društvo opredelilo delo na arhivskem in depojskem gradivu, oblikovanje osrednje zbirke arheoloških podatkov, sistematično delo na arheološki terminologiji ter organiziranje strokovnih posvetov. Tudi tu se je društvo ozrlo k svoji predhodnici, ki žal ni bila sposobna realizirati projekta jugoslovanskega terminološkega slovarja, in je ključne cilje prilagodilo potrebam slovenske arheologije. Kot koristne naloge pa je društvo opredelilo predvsem delo na poljudnoznanstvenem področju in predstavljanje arheološke stroke v širši javnosti.

Iz povedanega lahko kot osrednje področje delovanja društva v tem obdobju opredelimo koordinacijo razvoja arheologije v Sloveniji. To je počelo na dva načina, z rednim organiziranjem sestankov strokovnih sekcij ter oblikovanjem srednjeročnih razvojnih ciljev slovenske arheologije. Ti so bili opredeljeni v treh osrednjih dokumentih – *Stanje in programske smernice razvoja arheologije*,³¹ *Arheološki srednjeročni program 1977–1980*³² ter *Arheološki srednjeročni program 1981–1985/Srednjeročni arheološki program SRS*³³ –, v katerih so bile prepoznane osrednje raziskovalne teme in organizacijske težave ter potenciali arheologije v Sloveniji. Pri oblikovanju teh dokumentov se je slovensko društvo sicer osredotočilo na potrebe in ambicije arheologije v Sloveniji, vendar se je tudi pri oblikovanju strateških načrtov zgledovalo po *Arheološkem društvu Jugoslavije*, ki je v času delovanja pripravilo več strateških načrtov in poročil, od katerih je bilo najpomembnejše prvo, tj. *Poročilo o delu na arheologiji v obdobju med 1. in 2. posvetovanjem arheologov FLRJ*,³⁴ v katerih je opredelilo osrednje usmeritve in razvojne načrte v jugoslovanski arheologiji. Večji del teh načrtov sicer ni bil realiziran oziroma je bil realiziran v drugačni obliki, a najpomembnejša je ambicija, ki jo ti načrti izražajo – ambicija, da društvo deluje kot osrednji koordinator dela arheoloških ustanov v državi, ambicija, ki jo je na ravni Slovenije želelo uresničiti tudi *Slovensko arheološko društvo*.

31 *Stanje in programske smernice razvoja arheologije*, Obvestila SAD 4 (1971/2).

32 *Arheološki srednjeročni program 1977–1980*, Obvestila SAD 7 (1977/1).

33 *Arheološki srednjeročni program 1981–1985/Srednjeročni arheološki program SRS*, Obvestila SAD 15 (1980/2).

34 SI AS 1175; TE 16; *Rad na arheologiji u FNRJ od I. savetovanja arheologa (1950) do II. savetovanja*.

29 Sploh v primerjavi s sedanostjo.

30 *Stanje in programske smernice razvoja arheologije*, Obvestila SAD 4 (1971/2), 2–6.

Na strokovno-znanstvenem področju je društvo, v samostojni režiji ali v sodelovanju z drugimi slovenskimi in jugoslovanskimi ustanovami in organizacijami, organiziralo vrsto znanstvenih srečanj, ki so bila zelo pomembna za razvoj slovenske arheologije. Kot pomembnejše lahko izpostavimo *1. Slovenski numizmatični simpozij* (1969),³⁵ *Kolokvij o zgodnjem srednjem veku* (1970),³⁶ *Kolokvij o neolitiku in eneolitiku v Sloveniji in sosednjih deželah* (1970),³⁷ *kolokvij Halštat v Sloveniji* (1972),³⁸ *kolokvij Antično steklo v Jugoslaviji* (1971)³⁹ in *simpozij Zaton antike* (1976).⁴⁰ Ob tem je *Slovensko arheološko društvo* sodelovalo pri izvajanju projekta *Arheološka najdišča Slovenije* (1975), krovnega projekta slovenske arheološke topografije, ter v slovensko arheologijo poskušalo vpeljati številne novosti. Kot primer naj navedemo ustanovitev *Komisije za interdisciplinarne raziskave*⁴¹ (1978), ki jo je vodila Tatjana Bregant. Ta je podobno pobudo podprla tudi na ravni *Prazgodovinske sekcije Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Se pa *Slovensko arheološko društvo* v procesu koordinacije dela slovenskih arheoloških ustanov ni moglo povsem zgledovati po *Arheološkem društvu Jugoslavije*. To je namreč imelo velik vpliv na razvoj študijskih programov v Jugoslaviji, prek *Slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije* tudi na program študija arheologije na *Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani* (Novaković, Lovenjak, Budja 2004, 66–68). Ravno tako od institucij ni moglo zahtevati sprememb njihovih programov, kakor je lahko storilo jugoslovansko društvo. Svoje delo je usmerilo na dolgoročneje arheološke projekte, predvsem tiste državnega pomena, saj je društvo v sedemdesetih letih še vedno nastopalo kot osrednja državna arheološka organizacija.

Slovensko arheološko društvo je bilo v obdobju 1972–1980 zelo dejavno v *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije*. Delo v zvezi je potekalo na treh ravneh – republiški

ravni, ravni notranjega mednarodnega delovanja⁴² ter pri širšem mednarodnem udejstvovanju. Za odmevnost dela slovenskega društva je bilo zelo pomembno, da so bile delegacije relevantnih zveznih sekcij prisotne na prireditvah *Slovenskega arheološkega društva*. Tako je prisotne na simpoziju *Zaton antike* nagovoril predsednik *Antične sekcije Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, medtem ko se je dolgoletni predsednik *Srednjeveške sekcije Zveze arheoloških društev Jugoslavije* Boško Babić pogosto udeležil sestankov slovenske srednjeveške sekcije. Ob tem je *Slovensko arheološko društvo* v sodelovanju z drugimi republiškimi in pokrajinskimi društvi sodelovalo pri organizaciji raznih mednarodnih simpozijev. Kot enega prvih in večjih takih projektov lahko omenimo simpozij *Materialna kultura karantansko-ketlaškega kroga in sosednje pokrajine v tem času* (1974, Koper), ki ga je *Slovensko arheološko društvo* organiziralo v sodelovanju s *Srednjeveško sekcijo Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, *Arheološkim društvom Makedonije* in *Centrom za slovansko arheologijo v Prilepu*, zgovoren pa je tudi podatek, da so bili prispevki s tega simpozija nato objavljeni kot posebna številka *Balcanoslavica*⁴³ *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*.

Slovensko arheološko društvo je s preostalimi republiškimi društvi in zvezo sodelovalo tudi pri številnih drugih projektih, ki so segali na področje mednarodnega udejstvovanja jugoslovanske arheologije. V letih 1970/1971 je še kot *Arheološko društvo za Slovenijo* sodelovalo pri pripravi na organizacijo *8. Kongresa UISPP* (1971, Beograd), prav tako pa je leta 1970 skupaj z makedonskim društvom prevzelo vodilno vlogo pri pripravi na jugoslovansko udeležbo na *2. Kongresu UIAS* (1970, Vzhodni Berlin).⁴⁴ Slovensko društvo je sodelovalo z vsemi jugoslovanskimi društvi in zveznimi sekcijami, poudariti pa moramo, da je bila v teh procesih sprva vodilna *Srednjeveška sekcija Slovenskega arheološkega društva*, saj je že leta 1972 oblikovala delegacijo, ki se je udeležila mednarodnega simpozija v Prilepu – *Prihod in stabilizacija Slovanov na južnoslovanskem prostoru v luči novih arheoloških raziskovanj*,⁴⁵ ki sta ga organizirala *Arheo-*

35 Prispevki s srečanja so bili objavljeni v reviji *Arheološki vestnik* 23 (1972).

36 Prispevki s srečanja so bili objavljeni v reviji *Arheološki vestnik* 21–22 (1971).

37 Prispevki s srečanja so bili objavljeni v reviji *Arheološki vestnik* 24 (1973).

38 Prispevki s srečanja so bili objavljeni v reviji *Arheološki vestnik* 24 (1973).

39 Prispevki s srečanja so bili objavljeni v posebni številki zbornika *Zveze arheoloških društev Jugoslavije – Materijali XI* (1976).

40 Organiziran ob razstavi *Zaton antike* v Narodnem muzeju Slovenije (Petru 1976).

41 *Zapisnik prvega sestanka Komisije za interdisciplinarne raziskave, ki je bil 10. 5. 1978 v prostorih Centra za zgodnji srednji vek v Ljubljani*, Obvestila SAD 10 (1978/1), 7–9.

42 Torej pri mednarodnem sodelovanju v Jugoslaviji.

43 *Zapisnik s plenarnega sestanka SAD 21. 6. 1974 v Šentjurju*, Obvestila SAD, 1975/1, 1.

44 *Mednarodni kongres za slovansko arheologijo*, Obvestila SAD 1 (1971/1), 4–5.

45 *Mednarodni simpozij Prihod in stabilizacija Slovanov na južnoslovanskem prostoru v luči novih arheoloških raziskovanj*, Obvestila SAD 3 (1972/2), 9–12.

loško društvo Makedonije in Zveza arheoloških društev Jugoslavije. To je bila prva formalna delegacija Slovenskega arheološkega društva na kongresu v drugi jugoslovanski republiki. Tudi sicer je bilo sprva najaktivnejše sodelovanje z zvezno srednjeveško sekcijo, sploh potem, ko je Srednjeveška sekcija Slovenskega arheološkega društva prevzela vodilno vlogo pri jugoslovanskem delu mednarodnega UIAS/UNESCO projekta *Mednarodna enciklopedija za zgodovino in kulturo narodov vzhodne, srednje in jugovzhodne Evrope od 6. do 15. stoletja*.⁴⁶ Ta (neuspešen) projekt, ki ga je vodila organizacija UIAS, sta v Jugoslaviji koordinirala Paola Korošec in Boško Babić, njuna vodilna vloga pa je bila očitna tudi v tem, da so bili slovenski in makedonski arheologi najštevilčnejši del jugoslovanske delegacije na 3. Kongresu UIAS v Sofiji leta 1979.⁴⁷ Slovensko arheološko društvo je aktivno sodelovalo tudi z drugimi sekcijami Zveze arheoloških društev Jugoslavije in republiškim društvom. Kot pomembna projekta lahko izpostavimo *Corpus mosaicorum*,⁴⁸ projekt *Antične sekcije Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, ter mednarodni kongres *Poznoantični in zgodnjekrščanski spomeniki severnega Jadrana* (1971, več lokacij v Jugoslaviji in Italiji), projekt *Hrvaškega arheološkega društva*, *Antične sekcije Zveze arheoloških društev Jugoslavije* in več italijanskih muzejev.

Slovensko arheološko društvo je v sedemdesetih letih v sodelovanju z Zvezo arheoloških društev Jugoslavije in raznimi slovenskimi arheološkimi ustanovami razvijalo tudi založniško dejavnost. Ta sicer ni bila samostojna, saj je bila v veliki meri podrejena strateškim usmeritvam partnerjev društva. Poudariti moramo, da je bilo tu najpomembnejše sodelovanje z Zvezo arheoloških društev Jugoslavije, pri kateri je imelo Slovensko arheološko društvo v vseh uredniških odborih svojega predstavnika.⁴⁹ Zveza je izdajala serije, kot so *Archaeologia Iugoslaviaca*, *Arheološki pregled*, *Dissertationes et monographiae* idr., v katerih so se po zaslugi slovenskih predstavnikov pogosto znašle tudi vsebine, vezane na slovensko arheologijo. Ker društvo tedaj še ni imelo lastnih serijskih publikacij, je prispevke s svojih srečanj objavljalo v publikacijah drugih ustanov (*Arheološki vestnik* idr.). Dru-

štvu je šele leta 1981 uspelo zagotoviti redno financiranje svojega založniškega programa (Svoljšak 1981, 78), kar mu je omogočilo razširiti dejavnost in oblikovati lastno serijsko publikacijo, tj. revijo *Arheo*.

Slovensko arheološko društvo 1980–1991

Sedemdeseta leta prejšnjega stoletja so bila obdobje povečanja števila članov Slovenskega arheološkega društva. Konec sedemdesetih let je društvo verjetno štelu okoli 80 članov, v poročilu za leto 1982 (Svoljšak 1983, 72) pa je že navedena številka 100 članov. Iz dostopnih dokumentov je sicer razvidno, da je slovenskemu društvu tedanja organizacija Zveze arheoloških društev Jugoslavije ustrezala, ravno tako pa mu je ustrezal zastavljeni *modus operandi* delovanja republiških društev in sodelovanja med njimi. Ko je predvsem Hrvaško arheološko društvo konec sedemdesetih let zagovarjalo nadaljnjo reformo Zveze arheoloških društev Jugoslavije, je vodstvo slovenskega društva o uvedbi delegatskega sistema podalo dokaj zadržano mnenje,⁵⁰ a je bil ta sistem kljub temu uveden na 11. Kongresu jugoslovanskih arheologov v Mostarju (1980). S tem je Zveza arheoloških društev Jugoslavije postala predvsem okvir sodelovanja republiških in pokrajinskih društev, manj pa enotna organizacija. To je najočitneje razvidno iz nadaljevanja postopnega upadanja skupnih jugoslovanskih projektov ter vse večje raznolikosti v notranji strukturi republiških in pokrajinskih društev in ciljih njihovega delovanja. Poudariti moramo, da je Slovensko arheološko društvo vse večjo samostojnost, kljub prvotni zadržanosti, izkoristilo, saj začetek osemdesetih let označuje tudi pričetek drugega obdobja delovanja Slovenskega arheološkega društva v Jugoslaviji. Ta čas opredelujeta predvsem dve značilnosti: postopne spremembe v načinu delovanja društva in vse manjša prisotnost jugoslovanskih tem v delu društva.

Osemdeseta leta prejšnjega stoletja so za Slovensko arheološko društvo pomenila priložnost in izziv. Poudariti moramo, da je društvu že leta 1980 uspelo zagotoviti redno financiranje svojega programa pri tedanji Kulturni skupnosti Slovenije (Dular 1981, 67), kar je bil velik uspeh, saj je društvo pridobilo jasen finančni temelj svojega delovanja, del sredstev pa je pridobilo tudi iz članarin in prodaje publikacij. Po drugi strani pa je novo obdobje za društvo pomenilo velik izziv. Program dela

46 Zapisnik seje zgodnesrednjeveške sekcije SAD z dne 23. 3. 1979, Obvestila SAD 12 (1979/1–2), 4–6.

47 Zapisnik sklepov sestanka zgodnesrednjeveške sekcije SAD 10. 12. 1980, Obvestila SAD 14 (1980/1), 3.

48 Navodila za izpolnjevanje analitičnega obrazca za mozaike, Obvestila SAD 12 (1979/1–2), 23–29.

49 Tako kot druga republiška društva.

50 O XI. Kongresu SADJ (Mostar, 21. –24. 10. 1980), Obvestila SAD, 1980/2, 13.

Slovenskega arheološkega društva (1981) in že omenjeni *Srednjeročni arheološki program SRS* (1980) sta društvu sicer priznala osrednjo koordinacijsko vlogo, vendar je njegova moč na tem področju pričela pešati. Tako se je v osemdesetih postopoma umikalo s tega področja, na katerem so po novem dominirale arheološke ustanove same. S tem je ponovno sledilo razvojni poti svojega predhodnika, *Arheološkega društva Jugoslavije*. V osemdesetih letih se je *Slovensko arheološko društvo* tako osredotočilo na dialog med arheologijo in širšo javnostjo. Dialog je želelo vzpostaviti predvsem s šolami in mediji,⁵¹ ustanovilo pa je tudi novo revijo *Slovenskega arheološkega društva – Arheo*, s katero je želelo spodbuditi tako znanstveno razpravo kot tudi razširiti domet društva.

Druga sprememba, s katero se je soočilo društvo, pa tudi širša slovenska arheologija, je bila nova generacijska sprememba. Leta 1983 je umrl Peter Petru, ena ključnih slovenskih osebnosti v *Arheološkem društvu Jugoslavije*. Dolgoletni predsednik *Slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije* je bil v letih 1969–1972 tudi predsednik *Arheološkega društva Jugoslavije*, ki je društvo vodil skozi proces federalizacije. Istega leta je umrla Bernarda Perc, idejna mati sicer kratkožive *Komisije za orientarno arheologijo Arheološkega društva Jugoslavije* in aktivna članica *Slovenskega arheološkega društva*. V osemdesetih letih so se upokojili Jože Kastelic, Stane Gabrovec in Mitja Brodar, ki so bili aktivni tako v *Slovenskem arheološkem društvu* kot v *Arheološkem društvu Jugoslavije/Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* ter so s svojimi poznanstvi in delovanjem delo *Slovenskega arheološkega društva* trdno povezali z delom sorodnih jugoslovanskih društev. Generacijskim spremembam moramo dodati postopno drobljenje slovenske arheologije. Ta proces je bil sicer neločljivo povezan s povečevanjem števila arheologov in drobljenjem njihovih interesov. To se je izrazilo tudi v delu *Slovenskega arheološkega društva* ter drugih slovenskih institucij, kar je vidno v nezmožnosti dokončne izvedbe projekta *Arheološka topografija Slovenije*, ki ga je koordiniral *Inštitut za arheologijo ZRC SAZU*.

Kljub tem težavam je bilo *Slovensko arheološko društvo* v osemdesetih letih še vedno precej pomembno. Člani

društva so za *Raziskovalno skupnost Slovenije* sodelovali pri pripravi dokumenta *Analiza pogojev in možnosti dolgoročnega razvoja raziskovalne dejavnosti do leta 2000* (1982), vendar velja omeniti, da je bila arheologija pri sprejemanju dokumenta dokaj zapostavljena (Djurić 1983, 34–35). Že leta 1983 je *Slovensko arheološko društvo* pripravilo dve okrogli mizi *Arheološka dokumentacija* ter *Ohranjanje premične kulturne dediščine*, ki sta jima leta 1984 sledili okrogli mizi *Arheološki spomenik v okolju* in *Restavracija mokrega lesa*. Še vedno je bilo dovolj pomemben glas, da je podalo pozitivno mnenje o stanju slovenske arheološke publicistike, leta 1984 (Svoljšak 1984, 45) pa so slovenski arheologi prek *Slovenskega arheološkega društva* na pobudo *Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani* v reviji *Arheo* odločno zavrnili predlog o skupnih (jugoslovanskih) jedrih v izobraževanju. Najodmevnejši znanstveni projekt *Slovenskega arheološkega društva* v osemdesetih letih je bil najverjetneje posvet *Bronasta doba na Slovenskem* v Lendavi (1986). Ob vsem tem velja izpostaviti tudi nastanek revije *Arheo* (1981). Pomenila je velik korak naprej v založniški dejavnosti *Slovenskega arheološkega društva*, imela pa je tudi širši jugoslovanski odmev. S svojimi refleksivnimi vsebinami je presegla okvirje društvenega glasila in postala pomembna revija, format, kakršen je bil v tedanji jugoslovanski arheološki publicistiki razmeroma redek. *Arheo* je bil v širši Jugoslaviji zelo dobro sprejet, doma pa so bili odzivi mešani. Ena glavnih kritik je bila, da bi morala revija prispevke objavljati le v slovenščini, ne pa tudi v srbohrvaščini. Uredništvo se je na kritike odzvalo in jih zavrnilo v uvodniku četrte številke revije (Djurić 1984, 2).

Delovanje *Slovenskega arheološkega društva* v *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* je načeloma sledilo širšim dejavnostim zveze, ki je zaradi vse večje federalizacije postopoma zapadla v krizo. Slovensko društvo se je šele leta 1982 aktivno vključilo v delovanje zveze, ko se je slovenska delegacija udeležila simpozija *Orožje in orodje v srednjem veku*, ki ga je leta 1982 organizirala *Srednjeveška sekcija Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Drugi pomemben projekt društva na tej ravni je bila priprava udeležbe slovenske delegacije na *12. Kongresu jugoslovanskih arheologov* v Novem Sadu (1984). Udeležbo 18-članske delegacije je vodstvo *Slovenskega arheološkega društva* označilo za razmeroma uspešno. Na tem kongresu je slovensko društvo prevzelo štiriletno vodenje *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*,

⁵¹ V programu dela je bilo zapisano, da bi društvo lahko sodelovalo pri pripravi scenarija za film o arheologiji (*Predlog Programa dela SAD 1981–1984*, Obvestila SAD, 1980/2, 10).

predsednik zveze pa je postal Drago Svoljšak. Ta kongres je pomemben tudi zaradi temeljnega referata Željka Rapanića *Mesto in vloga arheologije v sodobni družbi*, s katerim je sprožil obsežno razpravo o naravi jugoslovanske arheologije, ki jo je kasneje objavila revija *Arheo* (Rapanić 1986, 6–11). Splošna ugotovitev razprave je bila, da jugoslovanska arheologija ni enotna nacionalna arheologija, temveč zgolj povezava sorodnih republiških (do določene mere nacionalnih) arheoloških šol. S tem so udeleženci zavrnili temeljno idejo *1. Posvetovanja jugoslovanskih arheologov* v Niški Banji (1950), na katerem je bilo kot eden od implicitnih ciljev prepoznano oblikovanje jugoslovanske nacionalne arheologije.

Čeprav lahko predsedovanje *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* in priprave na organizacijo *13. Kongresa jugoslovanskih arheologov* na Bledu (1988) označimo kot najpomembnejše projekte *Slovenskega arheološkega društva* v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja, moramo vedeti, da je slovensko društvo ob tem še vedno izvajalo samostojen program, v katerem so prevladovala razna srečanja in izvajanje lastnega založniškega programa, kjer velja omeniti predvsem prevajanje ključnih del arheološke teorije in metodologije, kot npr. *Načela arheološke stratigrafije* (Harris 1989). Ob tem se je umirilo izdajanje revije *Arheo*, saj društvo ni zmoglo izdajati dveh števil letno, ravno tako pa so bile od leta 1987 pogostejše tematske številke. V širšo javno zavest se je *Slovensko arheološko društvo* zapisalo tudi z izvedbo cikla predavanj *Antična mesta v Sloveniji* (1987) ter organizacijo *Slovenskih arheoloških dni* v Skopju (1986) in *Makedonskih dni* v Ljubljani (1987) (Svoljšak 1987, 52). Ob tem je *Slovensko arheološko društvo* kot del svojih srečanj v osemdesetih letih dokončno uveljavilo projekt *Arheologija v letu*, s katerim poskuša slediti tekočim arheološkim raziskavam in ki poteka še danes.

Predsedovanje Zvezi arheoloških društev Jugoslavije 1984–1988

Menimo, da lahko predsedovanje *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* v mandatnem obdobju 1984–1988 upravičeno označimo kot najpomembnejši uspeh *Slovenskega arheološkega društva* v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja. Poleg izvedbe *13. Kongresa jugoslovanskih arheologov* na Bledu (1988) je bila najpomembnejša naloga konsolidacija založniške dejavnosti zveze, edine prave samostojne dejavnosti, ki je še potekala na

zvezni ravni. Tudi ta je po smrti dolgoletnega vodje založniške dejavnosti zveze, srbskega arheologa Jovana Todorovića, skorajda prenehala delovati, saj sta osrednji publikaciji *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* – *Arheološki pregled* in *Archaeologia Iugoslavica* – zamujali, tisk in urejanje ostalih publikacij pa sta zaradi pomanjkanja sredstev skorajda zamrla. Z izvolitvijo Mitje Guština za novega vodjo založbe *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* je dejavnost po skoraj tridesetih letih prešla iz Beograda v Slovenijo. S prenosom založbe v Slovenijo je k nam prišla tudi velika zaloga knjig. Tako je bila prva naloga novega vodstva njihova delitev in prodaja, s katero so pokrili stroške vseh udeleženih in omogočili tisk novih publikacij. Slovensko predsedovanje *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* je zaradi objektivnih razlogov prineslo omejitev publicistične dejavnosti zveze. Predsedstvo se je osredotočilo na reviji *Arheološki pregled* in *Archaeologia Iugoslavica*, od katerih je zasijal predvsem *Arheološki pregled*, del revij, npr. revijo *Balkanoslavica*, pa je zveza predala republiškim društvom in ustanovam. Pod uredništvom Bojana Djurića je *Arheološki pregled* doživel vsebinsko in grafično modernizacijo, prilagojeno predvsem potrebam širše jugoslovanske arheologije (Djurić 1986, 8), ter med letoma 1985 in 1990 redno izhajal. *Archaeologia Iugoslavica* zaradi pomanjkanja sredstev ni doživela ponovnega uspeha – njena zadnja številka je izšla leta 1987.

Največji projekt slovenskega predsedovanja je bil *13. Kongres jugoslovanskih arheologov* na Bledu (25.–29. 10. 1988), ki ga je *Slovensko arheološko društvo* organiziralo že v času globoke finančne in politične krize nekdanje SFRJ in *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Organizacijo kongresa so pestile številne težave, od sprva dokaj slabega odziva do nepripravljenosti *Arheološkega društva Črne Gore*, da bi prevzelo predsedovanje *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije*, saj je čutilo, da zaradi maloštevilnega članstva ni kos nalogi. Po dogovoru med slovenskim in črnogorskim društvom je *Arheološko društvo Črne Gore* na kongresu prevzelo predsedovanje *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije*, a je založniška dejavnost zveze ostala odgovornost *Slovenskega arheološkega društva*. Kljub tem težavam je bil kongres uspešen. Udeležilo se ga je kar 260 jugoslovanskih arheologov,⁵² večina je bila prisotna tudi na obsežnem spremljevalnem programu. Kot posebnost kongresa lahko izpostavimo

⁵² Podatki o izvedbi in udeležbi, Informator ZADJ, 54/Arheo, 8, 42.

prvo srečanje študentov arheologije z univerz v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Zadru in Skopju, ki je bilo organizirano na pobudo ljubljanskih študentov. Srečanja se je udeležilo zgolj 25 študentov, a vključitev srečanja študentov v program jugoslovanskega kongresa je bila vsekakor pomembna novost. *Slovensko arheološko društvo* je kongres obeležilo tudi z izdajo izbranih del (*Opera Selecta*) Jožeta Kastelica.

Uspeh kongresa pa ni mogel zakriti že zelo zaostrenih razmer v tedanji državi. Že na otvoritvi je številne prisotne pretresel oster pozdravni nagovor Matjaža Kmecla, literarnega zgodovinarja in člana *Predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije*,⁵³ v katerem je orisal konflikte v tedanji jugoslovanski federaciji ter kritiziral politične ideje v Jugoslaviji, ki sta jim širša slovenska družba in politična oblast nasprotovali. Po nam dostopnih informacijah je govor v srečanje vnesel določeno stopnjo napetosti,⁵⁴ predvsem pri srbski delegaciji. Kongres je potekal po ustaljenem modelu in na njem je predsedovanje *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* prevzelo *Arheološko društvo Črne Gore* z novo predsednico Olivero Žižić, ki je postala zadnja predsednica *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. V preteklosti smo slovensko predsedovanje *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* označili za »labodji spev« organizacije (Lorber 2019, 924). *Slovensko arheološko društvo* je poskušalo delovanje zveze poživiti, vendar se je borilo z mlini na veter. Kljub splošni krizi države in družbe je prevladovalo prepričanje, da bo zveza nadaljevala z delom. O hitrem kolapsu nekdanje države priča tudi dejstvo, da je delo *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* po letu 1988 hitro zamrlo. Po tem letu namreč nobena zvezna sekcija ni organizirala simpozija ali sestanka, zamrlo je tudi delovanje osrednjih organov zveze. *Zveza arheoloških društev Jugoslavije* je umrla v tišini. Glede na objavljena besedila je videti, da konca organizacije, ki je pomagala začrtati razvoj sodobne arheologije v Jugoslaviji (in s tem Sloveniji), skoraj nihče ni opazil; edino društvo, ki je formalno izstopilo iz zveze, je bilo *Hrvaško arheološko društvo*. Devetdeseta leta prejšnjega stoletja so bila travmatična – predvsem za ostale jugoslovanske republike in avtonomne pokrajine, saj se slovenska izkušnja težko primerja z izkušnjo Bosne in Hercegovine ali Hrvaške. V samostojni Sloveniji so bile v prvi polovici devetdesetih let v ospredju druge prioritete, predvsem odmik od

razpadajoče nekdanje skupne države. Tudi slovenska arheologija, vključno s *Slovenskim arheološkim društvom*, se je od človeške in civilizacijske tragedije v veliki meri ogradila, osredotočila se je na svojo prihodnost in ponovno ovrednotila svoje ambicije.

Zaključek

Leta 1991 je *Slovensko arheološko društvo* postalo popolnoma samostojno. V sodobni slovenski arheologiji se o življenju *Slovenskega arheološkega društva* v obdobju 1971–1991, tj. obdobju delovanja v *Zvezi arheoloških društev Jugoslavije*, malo govori. Ta odnos bi lahko do določene mere označili za kolektivno amnezijo slovenske arheologije, ki pa se je vzdržala pogosto neupravičene kritike delovanja *Arheološkega društva Jugoslavije* in *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, kakršno pogosto zasledimo drugod.⁵⁵ Ta odnos je kratkoviden, saj razvoj arheologije in njenih institucij opazuje zgolj z nacionalnega vidika. Arheologija je resda nacionalna znanost, sodobna državna arheološka društva, tudi *Slovensko arheološko društvo*, pa imajo jasno izpostavljeno tudi nacionalno komponento, vendar smo kljub temu prepričani, da bi morali ob nacionalni perspektivi razumeti, da je za razvoj slovenske arheologije in našega državnega društva ravno tako pomemben jugoslovanski federalizem in obstoj FLRJ/SFRJ. Zgodba o *Slovenskem arheološkem društvu* (1971–1991) je zgodba o dialogu dveh vidikov razvoja slovenskega republiškega arheološkega društva in slovenske arheologije. Pri pregledu delovanja društva v sedemdesetih letih smo izpostavili, da je imelo slovensko društvo v Sloveniji podobno vlogo kot *Arheološko društvo Jugoslavije* v Jugoslaviji, tj. vlogo osrednjega medinstitucionalnega koordinatorskega. Vprašati se moramo, zakaj si je društvo zastavilo tako nalogo. Poudariti velja, da se je koordinacijsko delo *Slovenskega arheološkega društva* razvijalo podobno kot koordinacijsko delo *Arheološkega društva Jugoslavije/Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Bolj kot je bil sistem, slovenska ali jugoslovanska arheologija, kompleksen, vse težje sta društvi opravljali svoje naloge na področju koordinacije arheološkega dela, dokler nista bili iz teh nalog skorajda

53 Časnik DELO, (28. 10. 1988), 5.

54 Osebni pogovor z Dragom Svoljšakom in Borutom Križem.

55 Lep primer slednjega je Hrvaška, kjer se ocene delovanja *Arheološkega društva Jugoslavije/Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, s tem pa vsaj po našem mnenju tudi delovanja hrvaških arheologov v teh organizacijah, prepogosto zreducirajo na *post festum* ocene o anahronistični in unitaristični organizaciji (Rendić-Miočević 2009, 21).

popolnoma izločeni. To je v veliki meri posledica rasti širšega sistema, v katerem so vse bolj prevladovali parcialni interesi republik (na jugoslovanski ravni), posameznih ustanov in posameznih arheologov.

To je tudi posledica sprememb perspektiv generacij. Če sta bili *Arheološko društvo Jugoslavije* in *Slovensko arheološko društvo* sprva razmeroma majhni skupnosti, v katerih so prevladovale močne osebnosti, se je to sčasoma spremenilo. Način dela, v katerem so dominantne osebnosti »od zgoraj navzdol« usmerjale razvoj stroke, je v osemdesetih letih izgubil privlačnost. Starejše generacije so se pri svojem delu sicer lahko zanesle na zavedanje arheologov o pomenu obstoja stanovske organizacije, zavedanje, ki je bilo brez dvoma posledica izzivov obnove jugoslovanske in slovenske arheologije po drugi svetovni vojni ter izzivov, s katerimi so se soočila republiška društva v procesu federalizacije *Arheološkega društva Jugoslavije*. To zavedanje je, vsaj v Sloveniji, od osemdesetih let prejšnjega stoletja dalje postalo vse manj samoumevno, predvsem v luči procesov,⁵⁶ na katere *Slovensko arheološko društvo* ni moglo oziroma ni imelo interesa ponuditi jasnih odgovorov. Ta neodzivnost je vodila v stanje, v katerem je videti, da slovenski arheologi počasi izgubljammo širšo kolektivno zavest. Kljub temu pa lahko trdimo, da so se določene osnovne kvalitete *Slovenskega arheološkega društva*, in z njimi razvojni potencial, ohranile. *Slovensko arheološko društvo* je še vedno edino medinstitucionalno združenje slovenskih arheologov ter temeljni forum razprave v slovenski arheologiji – čeprav pogosto neizkoriščen.

Slovensko arheološko društvo je prostor nadaljnjega razvoja slovenske arheologije. Ta se sooča z obdobjem, v katerem se je kontekst našega delovanja občutno razširil. Sodobne tehnologije nam omogočajo boljši dostop do informacij, številni slovenski arheologi pa se pri svojem delu ozirajo k nadnacionalnim organizacijam, kakršna je *European Association of Archaeologists* (EAA), manj k *Slovenskemu arheološkemu društvu*. Obdobje delovanja društva v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja je dobra referenčna točka v procesu odzivanja na omenjene izzive. Pokazalo je namreč, da lahko stanovska društva kljub številnim družbenim in političnim

spremembam ostajajo osrednje vozlišče stroke, varuh njenih praks in generacijskih izkušenj. To o *Slovenskem arheološkem društvu* v tem obdobju ne pove vsega, a ob petdesetletnici delovanja društva se velja spomniti na heterogen razvoj naše osrednje stanovske organizacije, na zapleteno zgodbo o osmišljanju smisla obstoja slovenske arheologije v širšem nadnacionalnem okolju, pri čemer velja poudariti, da *Slovensko arheološko društvo* na številne izzive nikoli ni podalo preprostih ali enoznačnih odgovorov. Tako društvo ni iskalo potrditve svojega obstoja v obujajočem se nacionalizmu poznih osemdesetih let, temveč je v svojih publikacijah odločno zavrnilo psevdoznanstvene poglede, ki so se širili v tedanji družbi⁵⁷ – in le upamo lahko, da je s tem povzelo poglede ogromne večine slovenskih arheologov.

Ob dobrih straneh pa velja poudariti, da je delovanje *Slovenskega arheološkega društva* v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja tudi čas izgubljenih priložnosti. *Slovensko arheološko društvo* je v prvih dvajsetih letih delovanja izpililo svojo slovensko perspektivo in bilo pomemben dejavnik razvoja slovenske arheologije, a je napredek na tem področju imel dokaj visoko ceno. Društvu se je v kontekstu *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* sicer uspelo stabilizirati in osamosvojiti, a ne moremo se otresti občutka, da se je ob raznih generacijskih in organizacijskih spremembah prehitro odreklo določenim vezem, predvsem tistim z drugimi jugoslovanskimi društvi, ki se še danes niso popolnoma obnovile in se najverjetneje nikoli ne bodo. *Slovensko arheološko društvo* je v devetdeseta leta prejšnjega stoletja vstopilo kot samostojno društvo, a tudi kot društvo, ki je dopustilo, da so propadle pomembne mednarodne povezave. Na vprašanje, ali jih je bilo mogoče ohraniti, je iz objektivnih razlogov⁵⁸ nemogoče odgovoriti. V Sloveniji je *Slovensko arheološko društvo* danes edino medinstitucionalno združenje profesionalnih arheologov in težko bi si zamislili slovensko arheologijo brez stanovskega društva, za katero lahko trdimo, da kot varuh stroke deluje v širšem javnem interesu. Kljub temu menimo, da smo v pregledu geneze društva (Lorber 2020) in njegovega razvoja dovolj jasno izpostavili številne težave, s katerimi se je društvo soočilo, in številne kompromise, ki jih je

56 Vse hitrejša fragmentacija in individualizacija arheološke stroke, širitev arheologije v sfero kapitalističnega gospodarstva, gospodarske krize, vse večji socialni prepad med posameznimi akterji v arheologiji idr.

57 Tu naj izpostavimo zgolj 10. številko revije *Arheo* z naslovom *Venetovanje* (1990), v kateri so objavljeni prispevki, ki zavračajo t. i. »venetsko teorijo«.

58 Kompleksnost razpada Jugoslavije in krvave vojne, ki so ob tem potekale, vsak odgovor spremenijo v špekulacijo.

bilo prisiljeno sprejeti. Menimo tudi, da je delovanje *Slovenskega arheološkega društva* do leta 1991 v marsičem jasno sledilo glavnim razvojnim trendom slovenske arheologije. To težje trdimo za zadnja tri desetletja njegovega delovanja, s katerimi se nameravamo soočiti v članku, načrtovanem za leto 2022, v katerem nameravamo izpostaviti vpliv, ki ga je imela polpretekla zgodovina društva na njegov moderni razvoj.

Literatura / References

- Delo 1988, Vrnili smo se v čas najslabših manir. – *Delo* 30/94, Rekli so (27. 10. 1988), str. 5.
- Djurić, B. 1983, Arheologija v Sloveniji (do) leta 2000. – *Arheo* 3, 34–36.
- Djurić, B. 1984, Uvodnik. – *Arheo* 4, 2–4.
- Djurić, B. 1986, Predgovor. – *Arheološki pregled* 26, 8.
- Dular, J. 1981, Društvo. – *Arheo* 2, 67–68.
- Guštin, M. 1991, Poziv. – *Arheo* 13, 94.
- Harris, E. C. 1989, *Načela arheološke stratigrafije*. – Ljubljana, Slovensko arheološko društvo.
- Korošec, J. 1951, Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov. – *Arheološki vestnik* 2/1, 73–74.
- Ljubinković, M. 1977, Dvadeset i pet godina Saveza arheoloških društava Jugoslavije. – *Archaeologia Jugoslavica* XVIII, 61–65.
- Lorber, Č. 2019, Uvod u proučavanje Arheološkog društva Jugoslavije (1949–1991). – *Etnoantropološki problemi* 14/3, 909–936.
- Lorber, Č. 2020, Predhodniki Slovenskega arheološkega društva. – *Arheo* 37, 7–23.
- Lorber, Č., P. Novaković 2020, Internationalisation as a long-term strategic project of the post-war renewal of the Yugoslav archaeology (1950–1971). – *Etnoantropološki problemi* 15/3, 689–715.
- Novaković, P. 2014, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Europe*. – Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu.
- Novaković, P., M. Lovenjak, M. Budja, M. 2004, *Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*. – Ljubljana, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Petru, P. 1976, *Zaton antike v Sloveniji*. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- Rapanić, Ž. 1986, O stanju i nekim problemima arheologije u Jugoslaviji. – *Arheo* 5, 6–11.

Rendić-Miočević, A. 2009, 130 obletnica osnivanja Hrvatskog arheološkog društva. – V / In: Hekman, J., J. Balen, B. Čečuk, *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*. – Zagreb, Matica Hrvatska, 9–30.

Svoljšak, D. 1981, Slovensko arheološko društvo v letu 1981. – *Arheo* 2, 77–78.

Svoljšak, D. 1983, Arheološko društvo za Slovenijo v letu 1982. – *Arheo* 3, 72–73.

Svoljšak, D. 1984, Slovensko arheološko društvo v letu 1983. – *Arheo* 4, 42–45.

Svoljšak, D. 1987, Slovensko arheološko društvo v letu 1987. – *Arheo* 6, 52.

Glasila / Newsletters

Arheološko društvo Jugoslavije, Dopis Hrvatskog arheološkog društva Arheološkom društvu Jugoslavije. – *Informator Arheološkega društva Jugoslavije* 21, 3.

Arheološko društvo Jugoslavije, Zaključci Osnivačke skupštine Hrvatskog arheološkog društva održane u Zagrebu dana 16 veljače 1967. – *Informator Arheološkega društva Jugoslavije* 21, 4–5.

Zveze arheoloških društva Jugoslavije, Podatki o izvedbi in udeležbi. – *Informator Zveze arheoloških društva Jugoslavije* 54/*Arheo* 8, 42.

Hrvatsko arheološko društvo, Savezu arheoloških društava Jugoslavije. – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XIII/3, 22–23.

Hrvatsko arheološko društvo, Emonski meščan. – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XIII/3, 23.

Slovensko arheološko društvo 1971, Mednarodni kongres za slovansko arheologijo. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 1, 4–5.

Slovensko arheološko društvo 1971, Stanje in programske smernice razvoja arheologije. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 2, 4.

Slovensko arheološko društvo 1972, Mednarodni simpozij Prihod in stabilizacija Slovanov na južnoslovenskem prostoru v luči novih arheoloških raziskovanj. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 3, 9–12.

Slovensko arheološko društvo 1975, Zapisnik s plenarnega sestanka SAD 21. 6. 1974 v Šentjurju, *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 1, 1.

Slovensko arheološko društvo 1977, Arheološki srednjeradni program 1977–1980. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 1, 7.

Slovensko arheološko društvo 1978, Zapisnik prvega sestanka Komisije za interdisciplinarne raziskave, ki je bil 10. 5. 1978 v prostorih Centra za zgodnji srednji vek v Ljubljani. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 10, 7–9.

Slovensko arheološko društvo 1979, Zapisnik seje zgodnesrednjeveške sekcije SAD z dne 23. 3. 1979. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 12, 4–6.

Slovensko arheološko društvo 1979, Navodila za izpolnjevanje analitičnega obrazca za mozaike. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 12, 23–29.

Slovensko arheološko društvo 1980, Zapisnik sklepov sestanka zgodnesrednjeveške sekcije SAD 10. 12. 1980. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 14, 3.

Slovensko arheološko društvo 1980, O XI. Kongresu SADJ (Mostar, 21.–24. 10. 1980). – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 2, 13.

Slovensko arheološko društvo 1980, Predlog Programa dela SAD 1981–1984. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 2, 9–12.

Slovensko arheološko društvo 1980, Arheološki srednjeradni program 1981–1985/Srednjeradni arheološki program SRS. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 2, 15.

Arhivski viri / Archival sources

AS 1175, Arhiv Slovenije, *Arhivska zbirka Zveze arheoloških društva Jugoslavije*, TE 11; *Izveštaj o poseti arheološkim ustanovam u N. R. Makedoniji*.

AS 1175, Arhiv Slovenije, *Arhivska zbirka Zveze arheoloških društva Jugoslavije*, TE 16; Število povabljenih udeležencev na 1. Srečanju arheologov FLRJ.

AS 1175, Arhiv Slovenije, *Arhivska zbirka Zveze arheoloških društva Jugoslavije*, TE 16; *O dosadašnjem radu*

Koordinacionog odbora i mogućnostima njegovog daljeg djelovanja.

AS 1175, Arhiv Slovenije, *Arhivska zbirka Zveze arheoloških društva Jugoslavije*, TE 16; *Rad na arheologiji u FNRJ od I. savetovanja arheologa (1950) do II. Savetovanja.*

AS 1175, Arhiv Slovenije, *Arhivska zbirka Zveze arheoloških društva Jugoslavije*, TE 17; *Zaključci sa prvog zasedanja Arheološkog sveta FNRJ održanog 19–20 decembra 1952 god. u Beogradu*, 1.

AS 1175, Arhiv Slovenije, *Arhivska zbirka Zveze arheoloških društva Jugoslavije*, TE 17; *Zaključci sa prvog zasedanja Arheološkog saveta FNRJ održanog 19–20 decembra u Beogradu*, 5.

AS 1175, Arhiv Slovenije, *Arhivska zbirka Zveze arheoloških društva Jugoslavije*, TE 19; *Zapisnik sa sastanka Uprave Arheološkog društva Jugoslavije održan dana 12. V. 1958 godine u Sarajevu u prostorijama Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 9.

The Slovene Archaeological Society Between its Formation in 1971 and 1991 (Summary)

In this overview of the life of the *Slovene Archaeological Society*, the second of the three planned, we deal with the period between 1971 and 1991. This period represents a transitional period in the workings of the society as it transitioned from a Slovene section of a wider Yugoslav society towards a fully independent national archaeological society. We have divided the overview into two periods, the first being from 1971 to 1980 and the second from 1981 to 1991. We decided on this division due to important changes in the inner workings of the society at the end of the 1970s, mainly related to its role in the wider Slovene archaeology and its relationship with the wider Yugoslav social and scientific context. It must be noted that the *Slovene Archaeological Society*, even though primarily viewed through the lens of the development of modern Slovene archaeology, was a part of a wider Yugoslav context, as incarnated in the *Association of Archaeological Societies of Yugoslavia*, direct heir of the *Archaeological Society of Yugoslavia*, an organisation the Slovene society was an important part of. We highlight the importance of the Yugoslav organisation as a reference point for the *Slovene Archaeological Society*, as it positioned itself in the Slovene archaeology in a similar way as the Yugoslav society did in wider Yugoslavia, especially as a key coordinator of the development of archaeology in Slovenia, a bridge between key national archaeological institutions. We also note the importance of the *Association of Archaeological Societies of Yugoslavia* as a wider context in which the Slovene society had both the time and institutional stability to formulate a publishing programme and its own views on the development of archaeology and its ever-increasing internationalisation. However, we also recognise that this was a period of profound generational change in archaeology, both in Yugoslavia and Slovenia, and a period of

fragmentation of interests in archaeology. Generational changes and surging numbers of archaeologists changed the perspectives of the *Slovene Archaeological Society* and as the 1980s dawned, the second period in the history of the society began. This was characterised by the growing independence of the society and a gradual shift from copying the Yugoslav predecessor towards formulating an independent agenda. However, the 1980s were a difficult time for the society, and even more so for the *Association of Archaeological Societies of Yugoslavia*, as it faced financial problems, loss of institutional power, and the challenge of formulating an independent programme relevant for Slovene archaeologists. We can say most of these challenges were overcome, as the *Slovene Archaeological Society* managed to formulate a new periodical publication, *Arheo*, which reached an international audience in wider Yugoslavia, successfully presided over the *Association of Archaeological Societies of Yugoslavia* in 1984–1988 term, and successfully organised the *13th Congress of Yugoslav Archaeologists*. It also managed to avoid being drawn into the quagmire of nationalism during the collapse of Yugoslavia. On the other hand, we should note that the process of coming of age, becoming a true national (state) archaeological society, meant crystallising a Slovene perspective in its development, often to the detriment of a wider international (Yugoslav) development perspective. We should note our opinion that both the Slovene and Yugoslav perspectives are relevant for the understanding of the development of our *Slovene Archaeological Society*, still the only supra-institutional community of archaeologists in Slovenia, and have aimed to highlight both in our overview so as to foster a discussion on the future development of the society in a wider, now European, context.

Preteklost, ujeta v svetlobi – prvi dve desetletji fotografije v arheologiji in arheologije v fotografiji (1839–1860)

The Past Caught in the Light – The First Two Decades of Photography in Archaeology and Archaeology in Photography (1839–1860)

© Marko Radigović

Gradska knjižnica Ante Kovačića, Zaprešić; mradigovic@gmail.com

Prevod iz hrvaškega jezika: Predrag Novaković

Izvleček: Izum dagerotipije in drugih zgodnjih fotografskih tehnik je pomenil tudi triumf arheologije, ki je poslej lahko jasno pokazala svojo vizualno moč in prepričljivost. Ni naključje, da sta obe strani, fotografska in arheološka nemudoma prepoznali potencial medsebojnega sodelovanja; arheologija je fotografiji ponudila zelo atraktivne vsebine, zgodbe, kraje, pokrajine in motive, ki so si jih tako želele videti množice ljudi in ki so lahko občudovale moč novega medija, po drugi strani pa je fotografija dala arheologiji izjemno orodje za dokumentiranje dela in rezultatov ter ji omogočila neslutene možnosti promocije v evropski kulturi sredine 19. stoletja. Njuno vzajemno učinkovanje je ustvarilo posebno kulturo ustvarjanja in konzumacije podob preteklosti, ki je privlačile nearheologe v arheologijo in nefotografe v fotografijo, vsemu pa je še dodatno dajala ton avanture. Po prvih desetletjih iskanja lastnega izraza in z izboljšanjem tehničnih lastnosti se je fotografija v arheologiji pričela diferencirati, ena pot je vodila v izboljšave in kompletiranje arheološkega dokumentiranja, druga v prezentiranje objektov na razstavah in v katalogih, spet tretja pa je poskušala razviti drugačne, fotografiji lastne možnosti interpretacije oziroma poustvarjanja starih ambientov. Prihodnost je jasno pokazala, kako sta arheologija in fotografija postali neizogibni sopotnici v njunih podvigih.

Ključne besede: dagerotipija, arheološka fotografija, arheološko dokumentiranje, prezentacija, fotografija 19. stoletja

Abstract: The invention of the daguerreotype and other early photographic techniques enabled a triumph of archaeology, which could now clearly demonstrate its visual power and persuasiveness. It is no surprise that both photography and archaeology immediately recognized the potential of cooperation. Photography took advantage of attractive archaeological stories, places, landscapes, and motives, desiring to be seen by masses of people, who could only admire the power of new media. In exchange, it gave archaeology an excellent tool to document discoveries and widely promote them in the European culture of the mid-19th century. And it is from this synergy that a particular culture of creation and consummation of the images of the past was formed, which attracted non-archaeologists to archaeology and non-photographers to photography, additionally giving a touch of adventure to both. Following the first decades of searching for its own expression and a series of technical improvements, photography in archaeology started to differentiate in many directions. One path led to technical advancements in archaeological recording, another exploited persuasive presentations of archaeological objects in exhibitions and catalogues, and another attempted to develop photography-specific interpretations and re-interpretations of past ambient. The future clearly demonstrated how archaeology and photography became inseparable companions in their ventures.

Keywords: daguerreotype, archaeological photography, archaeological documentation, presentation, 19th century photography

Fotografija je torej čopič, strog in zvest, s katerim so lahko v hipu vsi predmeti narave reproducirani tako natančno, da risar za kaj takega ne bi nikoli imel potrpljenja, tehnike in talenta. Če želimo kje doseči takšno natančnost oblik in podrobnosti, je to vsekakor reprodukcija izvirnih spomenikov in krajev, iz katerih se razvija modrost arheologa.

(Loydreau 1866, 9)

Uvod

Arheologija je intenzivno vizualen in hkrati verbalen diskurzivni proces. V vseh fazah svojega življenjskega cikla so arheološke vizualizacije sestavni del arheološke raziskave. Še tako enostaven načrt najdišča ali fotografija predmeta je vizualni argument – izraz opazovanja materialne stvarnosti, presoje in izkušnje, kar že samo po sebi prehaja v interpretacijo. Slike so aktivno vklju-

čene v ustvarjanje arheološke vednosti in razumevanja časa pred, med in po koncu raziskave. Objavljene slike mogoče niso vedno najmočnejši argument v arheološkem diskurzu, lahko pa dobesedno postanejo ikone. Toda kako vizualizacije dejansko uporabljamo v arheološkem raziskovanju? Če od arheologa pričakujemo, da zna pisati standardne publikacije ter fotografirati najdišča in predmete, od njega ne pričakujemo ustvarjanja lastnih vizualizacij.

Različne vizualne tehnike zaznamujejo arheološko delo od samega začetka vede, risbe, fotografije, odlitke in makete pa še vedno uporabljamo za prikazovanje arheoloških odkritij in najdb. Te tehnike pogosto kombiniramo v arheološkem procesu, služijo različnim namenom, podlegajo aktivnemu dizajnu in se mešajo v številne hibridne oblike. Močno presegajo cilje imitacije, vzpostavljajo objekte znanstvene arheologije v mnogoterih korakih kompleksnega procesa in so lahko gradivo za eksperimentalne namene. V sodobni praksi je ta ideja dodatno nadgrajena z digitalno tehnologijo, ki omogoča dodatne medijske hibride, kot so trirazsežnostni modeli, ki kombinirajo risbo in fotografijo ter tako podatke iz grafičnih in fotografskih virov integrirajo kot še nikoli do sedaj. Vizualizacija v arheologiji je nastala, da bi utelesila »prostor« raziskovanja.

V tem prispevku je poudarek na fotografiji, katere potencial so arheologi prepoznali že ob njenem nastanku, kot novega načina trajnega shranjevanja njihovega znanstvenega dela in širjenja raziskovalnih idej. Arheologija skuša fotografsko predočitev razumeti predvsem kot dokument in ne toliko kot način opazovanja objekta, ki ga fotografija upodablja. Arheološka oziroma znanstvena fotografija je bolj stanje uma kot uporaba te edinstvene tehnologije. Motivacija za fotografiranje ustvarja razliko med prikazom znanosti in vsakdanjo fotografijo. Dve fotografiji sta lahko povsem identični, toda znanstvena fotografija bo nosila več informacij, verjetno vsaj zapis, kje, kako oziroma zakaj je bila narejena, ter nekaj informacij o tem, kar prikazuje. Lahko bo vsebovala zapisane dimenzije, kalibracijo, kontekst in opis. Če fotografija ne vsebuje vsaj ene od omenjenih lastnosti, bo to samo vsakdanja fotografija z močno zmanjšano znanstveno vrednostjo. Vključitev podatkov v fotografijo implicira, da je prikaz na njej namerno posnet, da bi dobili določeno informacijo, ne pa impresijo. Znanstvena fotografija bo svoj smisel razširila na tisoče besed, čeprav je bila spočeta iz samo nekaj besed. Vrednost fotografskega zapisa v arheologiji pogosto izhaja iz tega, da skuša v največji možni meri objektivno prikazati zapis, medtem ko sekundarne ilustrativne tehnike, kot so risbe ali načrti, v najboljšem primeru vključujejo element interpretacije (mogoče celo napačne), v najslabšem primeru pa nezavedne ali celo namerne falsifikacije. Fotoaparat v arheologiji sistematično uporabljamo že več kot stoletje in pol, in čeprav je fotografirana arheološka stvarnost podvržena zahtevam

arheološke vede, vedno vključuje zavestne manipulacije fotografske tehnike.

Po drugi strani je odnos fotografa do arheoloških motivov povsem drugačen. Nujno je poznavanje tehnične izvedbe fotografiranja, da bi na posnetkih najizrazitejši postali ravno tisti detajli oziroma posebnosti, ki jih želimo fotografirati. Fotografska tehnika ponuja izjemne možnosti za ustvarjalno delo – senzibilnost fotografa, njegova iznajdljivost, vztrajnost in ne nazadnje polna angažiranost lahko jamčijo za dobro, natančno odmerjeno in tehnično korektno fotografijo. Na koncu, ko prezentiramo rezultate raziskav, od katerih ne pričakujemo samo prikaza izvirnih lastnosti fotografiranih objektov, temveč tudi zaokroženo estetsko podobo, od fotografa poleg mojstrstva pričakujemo tudi umetniško kvaliteto. Tako postaja fotografija v arheologiji neizogiben dejavnik, ki na svoj način določa njen delovni proces.

V pričujočem prispevku bomo pokazali, da je fotografska kamera odigrala odločilno vlogo pri ponovnem odkritju preteklosti sredi 19. stoletja, zlasti v deželah Sredozemlja, od koder je Evropa črpala navdihe za svojo samopodobo. Ruševine, h katerim so romale starejše generacije, so dobile nov namen in pomen, ko so fotografi objektivne prvič fokusirali na stare spomenike. Ta prispevek je posvečen ravno sodelovanju arheologije in fotografije, ki sta bili sredi 19. stoletja na svojih začetkih, kako so si izumitelji fotografije zamišljali njeno uporabo ter kako so z novim izumom preučevanje stare umetnosti in arhitekture preusmerili na novo pot. Tu predstavljeni primeri – največ jih je iz Francije, domovine fotografije – jasno pričajo o večrazsežnostnih spremembah v percepciji antike kot vira estetske in emotivne izkušnje ter simbola skupne identitete; o tem, kaj je pod površino vizualnih prikazov, ki so bili pogosto označeni kot izključno dokumentarni ali celo turistični. V partnerstvu raziskovalcev starin in fotografov so slednji prispevali k preoblikovanju arheologije iz opazovanja in zbiranja starih kuriozitet ter ji pomagali stopiti korak naprej, tako da je sčasoma postala prava znanstvena veda.

Za številne znanstvene dosežke velja, da so rezultat različnih bolj ali manj vzporedno potekajočih tehnoloških odkritij v različnih deželah, kar v veliki meri drži tudi za fotografijo, ki je rezultat vrste novih spoznanj na področju fizike in kemije. Začetki fotografije so dokaj obširno predstavljeni v literaturi (Gernsheim 1982; Newhall

1982; Rosenblum 1984; Frizot 1998), kjer lahko najdemo različne razlage o njenih lastnostih in potencialu. Skratka, do rojstva fotografije je prišlo bolj ali manj simultano. N. Niépce,¹ J. L. Daguerre² in H. Bayard³ v Franciji, W. H. Fox Talbot,⁴ T. Wedgwood⁵ in F. Scott Archer⁶ v Veliki Britaniji ter George Eastman⁷ v ZDA so neodvisno drug od drugega skušali doseči isti cilj. S svojimi izumi in patenti so utirali pot fotografiji in odkrili postopke, na katerih še danes temelji klasična fotografska slika. Pri tem pa moramo opozoriti, da so utemeljitelji in zagovorniki fotografije slednjo promovirali kot še posebej primerno za arheologijo, kot so si to vedo takrat predstavljali.

Izjemno hiter razvoj fotografije, kot jo poznamo danes, se je pričel konec tridesetih let 19. stoletja z odkritji Williama Henryja Foxa Talbota v Veliki Britaniji in Jacquesa Louisa Mandeja Daguerja v Franciji, ki sta razvila različne postopke za izdelavo fotografij in zelo hitro pridobila pozornost javnosti. Že od samega začetka se je zdelo, da sta fotografija in arheologija ustvarjeni druga za drugo, in sta se v marsičem razvijali z roko v roki. Kon-

cepti znanstvene fotografije so sicer nekoliko starejši in segajo na sam začetek moderne znanosti. Izuma teleskopa in mikroskopa pred 400 leti sta močno razširila obzorja človeškega pogleda in imaginacije ter tako postavila nove temelje znanosti. Toda takrat še ni bilo enostavnega opisa ali prikaza nepričakovanih svetov, ki so jih lahko ugledali z Galilejevim teleskopom oziroma Leeuwenhoekovim mikroskopom. Risbe gora na mesecu in presenetljiva raznovrstnost življenja v kapljici vode so takrat zbudile pozornost maloštevilnih izobražencev, prav tako pa tudi ideja, da v vesolju obstaja veliko več od tega, kar lahko vidimo s prostim očesom. Toda tovrstna odkritja so vendarle spremenila človekovo percepcijo življenja, vesolja in vsega, kar vesolje vsebuje.

Fotografija se je pojavila kakih 200 let pozneje, razširila človekov pogled v številnih nepričakovanih smereh ter omogočila nova področja znanosti in tehnologije. Čeprav je bila fotografija sprejeta kot orodje številnih znanstvenih ved, je bila arheologija že od samega začetka v središču pozornosti kot področje, na katerem sta se lahko ustrezno legitimirala pomen in vrednost fotografije. Med arheologi je bil egiptolog Karl Richard Lepsius prvi, ki je na svojih odpravah v Egipt med letoma 1842 in 1845 pričel uporabljati fotografsko opremo. Drugi egiptolog, John B. Greene, je bil avtor prve knjige arheoloških fotografij, *Fouilles exécutées à Thebes dans l'année 1855, textes hiéroglyphiques et documents inédits*, natisnjene v Parizu istega leta. Samo leto kasneje je bila objavljena prva fotografska dokumentacija, izrecno namenjena raziskovanju, *Jérusalem étude reproduction photographiques des Monuments de la Ville Sainte*, Paris, 1856, avtorja Augusta Salzmann. Dobri dve desetletji zatem, leta 1879, je v Parizu izšel prvi vodnik za arheološko fotografijo, *La photographie appliquée à l'archéologie*, Eugène Trutat, iz katerega še danes izhajajo številna pravila dokumentarne fotografije: mehka in difuzna svetloba, maksimalna ostrina in še posebej enotna osvetlitev objektov. Ta toulouški fotograf, strasten ljubitelj arheologije, je v svoji knjigi zapisal: »Prišel je čas, da izkoristimo moč fotografije in arheologom ponudimo preprosto in zanesljivo metodo, ki bi jo lahko uporabljali pri svojem delu; pri tem dodajam, da jo mnogi že uporabljajo« (Trautat 1879, 6).

- 1 Niépce, Joseph Nicéphore (1765–1833), francoski izumitelj na področju kemije, mehanike in litografije. Poskušal je trajno ohraniti slike camere obscurae na materialu, občutljivem na svetlobo. Leta 1826 je ustvaril prvo fotografijo na svetu, Pogled z okna v Gras, ki jo je osvetljeval osem ur in katere format je bil 20 cm × 16,5 cm; camera obscura je združil s ploščo, premazano s svetlobno občutljivim bitumnom. Od leta 1826 je sodeloval z L. Daguerjem, ki je izpopolnil njegov izum (Osterman, 2007, 27–28, 135).
- 2 Daguerre, Louis Jacques Mandé (1787–1851), francoski slikar in izumitelj. Ko je izvedel za fotografske raziskave J. N. Niépceja, je leta 1829 sklenil z njim dogovor o sodelovanju. Po Niépcejevi smrti je nadaljeval z delom in leta 1837 odkril proces razvijanja posnetkov s pomočjo živossrebrne pare, ki ji je izpostavljal kovinske plošče, premazane z na svetlobo občutljivim srebrovim jodidom. Izum je bil poimenovan po njem – dagerotipija (Osterman 2007, 28; Romer 2007, 125–126).
- 3 Bayard, Hippolyte (1801–1887), eksperimentalno naj bi fotografijo razvil še pred Daguerrom in Talbotom. Odlašal naj bi z objavo svojega odkritja in tako zamudil priložnost, da bi ga imeli za izumitelja fotografije. (Splet 20).
- 4 Talbot, William Henry Fox (1800–1877), angleški kemik, fotograf, arheolog in filolog. Izumil je fotografski postopek, ki temelji na negativu, kar je postalo standard pri razvijanju fotografij vse do pojave digitalne fotografije. Svoj postopek je imenoval kalotipija (Osterman, 2007, 28).
- 5 Wedgwood, Thomas (1771–1805), angleški znanstvenik, napravil naj bi prvi t. i. fotogram na papirju, namočenem v srebrovem nitratu in srebrovem kloridu (Romer 2007, 134).
- 6 Archer, Frederick Scott (1813–1857), izumitelj kolodijskega postopka, ki je v razvijanju fotografij prevladoval med letoma 1851 in 1880 (Osterman 2007, 31).
- 7 Eastman, George (1854–1932), ameriški izumitelj, patentiral je prvo enostavno in poceni kamero Kodak z negativom na zviti papirnatih podlagi (Osterman 2007, 34).

Zmagoslavje dagerotipije

V Franciji sta Prosper Mérimée⁸ in Komisija za zgodovinske spomenike že na začetku leta 1839 spoznala, da bi lahko novoizumljeno fotografijo zaradi njenega dokumentarnega potenciala uporabljali v arheologiji. To spoznanje je dodatno utrdilo prvo poročilo François Aragoja,⁹ tajnika Francoske akademije znanosti, ki je julija istega leta v imenu J. L. Daguerria in njegovega predhodnika N. Niepcea fotografijo predstavil francoskemu parlamentu. To nekoliko daljše poročilo sicer govori o splošnem pomenu fotografije za znanost in lepe umetnosti, vendar si je Arago že od samega začetka prizadeval posebej poudariti njen pomen za arheologijo. Arago je na vprašanje, kako lahko dagerotipija¹⁰ prispeva k arheologiji in lepim umetnostim, zelo slikovito opisal njene prednosti in njeno dokumentarno vrednost poudaril na primeru francoskih odprav v Egiptu, ki so se pričele z Napoleonom že leta 1798 (Koščević 2000, 21). Egipt je bil v tem času v Franciji izjemno popularen zaradi svoje arheološke dediščine; evropska buržoazija in znanstveniki so si stare spomenike želeli ogledovati brez napornih potovanj; in tu je fotografija pokazala svojo moč. Arago je v govoru na Akademiji znanosti in likovnih umetnosti 19. avgusta 1839 dagerotipiste vzpodbujal, naj sodelujejo pri dešifriranju hieroglifov: »Če bi fotografija obstajala že leta 1798, bi danes imeli verodostojne reprodukcije velikega števila reprezentativnih slik. Učenemu svetu pa so postale nedostopne zaradi pohlepa Arabcev in vandalizma nekaterih popotnikov.« (Le Guern 2001, 28). Ko je opisoval novo tehnologijo, je še posebej poudaril, »da bi kopiranje tisočev hieroglifov na številnih spomenikih iz Teb, Memfisa, Karnaka ... zahtevalo leta dela in celo legijo risarjev« (Splet 1). Govoril je tudi o matematični točnosti in natančnosti fotografije, ki si je do takrat niso mogli zamisliti: »Opremite inštitut za raziskovanje Egipta z dvema ali tremi napravami gospoda Daguerria

in na velikih risbah znamenitih spomenikov, plodu naše nesmrtnosti odprave, bodo lažne in izmišljene hieroglife zamanjali pravi, slike v izvirnih barvah bodo presegle delo najboljših slikarjev in fotografske slike, ki so bile pri nastajanju podrejene pravilom geometrije, bodo s pomočjo samo nekaj podatkov omogočile izračunavanje dimenzij najvišjih in najbolj nedostopnih delov zgradb.« (Le Guern 2001, 28). Odtlej prvi egiptologi niso več potrebovali niti impresij s potovanj niti akvarelov. Zaradi objektivnosti fotografije niso bili več zadovoljni z nenatančnimi risbami »lažnih in izmišljenih hieroglifov«. V petdesetih letih 19. stoletja je arheolog Emmanuel de Rougé (1811–1872) poudarjal nenatančnost in šibko znanstveno vrednost risb: »Egipčanski teksti so bolj kot kateri koli drugi dokumenti dovzetni za napake prepisovalcev, saj je veliko hieroglifskih znakov na prvi pogled zelo podobnih. Ko jih prerisuje risar, kar se največkrat dogaja, so zmote tako pogoste, da to že na samem začetku predstavlja veliko težavo za interpretatorja. Napisi, ki jih je prinesel Champollion in so nastali z njegovo roko z veliko skrbjo in pozornostjo, so bili pri objavljanju spremenjeni zaradi neznanja risarjev.« (Le Guern 2001, 29).

Fotografijo so torej razumeli kot izum, ki bo prikazoval realne, nepristranske in znanstveno preverljive slike za razliko od umetniških interpretacij. Dagerotipijo so tržno promovirali kot orodje za znanstvenike, ki daje natančno in resnično sliko, s katero lahko ponazorijo svoje delo. Iz Aragojevega poročila veje velik entuziazem za fotografijo ter velika pričakovanja za arheološke raziskave. Spoznali so, da je fotografija odličen medij za hrambo in restitucijo oziroma orodje za reševanje in trajno beleženje objektov, ki jim grozi propad. Fotografija je bila tudi tehnologija učinkovitega pogleda oziroma opazovanja; kapacitete naprav, hitrost in konsistentnost fotografskega procesa so lahko dramatično zmanjšale čas beleženja. Posebej so poudarjali morda najpomembnejšo lastnost fotografije, in sicer da je proizvod, ki ne zahteva velikega napora, je hkrati objektivni oziroma »resničen« in predstavlja prizore nefiltrirane realnosti, osvobojene olepševanja in invencij, h katerim so nagnjeni tudi najbolj izkušeni umetniki. Čeprav nobena od teh trditev ni brezpogojno točna, so postavile temelje rabe fotografije v arheologiji. Teoretik Pierre Bourdieu (1990, 74) je pripomnil, da so fotografijo imeli za popoln realističen in objektivni zapis vidnega sveta, ker so že od njenih začetkov poudarjali njeno *družbeno rabo*, ki naj bi bila realistična in objektivna.

8 Mérimée, Prosper (1803–1870), francoski dramatik, zgodovinar in arheolog, leta 1834 je bil imenovan za glavnega nadzornika za zgodovinske spomenike.

9 Arago, Dominique-François (1786–1853), ugleden francoski astronom, fizik in politik. Ko mu je leta 1838 Daguerre pokazal svoj fotografski postopek, je takoj spoznal njegov potencial. Že 7. januarja 1839 je Francoski akademiji znanosti predstavil prvo poročilo o fotografiji in se intenzivno angažiral pri njegovem sprejetju. 14. junija 1839 je francoska vlada fotografijo zakonsko odobrila (Osterman 2007, 28–29).

10 Dagerotipija je prva priznana fotografija ter jo imamo za prvi uspešen in praktičen fotografski postopek. Bila je najpogostejša vrsta fotografije do poznih petdesetih let 19. stoletja.

V tem duhu Aragojeve besede niso bile toliko deskriptivne kot preskriptivne. Manj nam povedo o esencialni naravi novega izuma kot o vrednotenju njegovih izdelkov. Zgodovina arheološke fotografije je zgodovina reakcij na temeljna protislovja fotografske resnice (Bohrer 2011, 29). Zgodnjo zgodovino arheološke fotografije lahko razdelimo na dva dela. Zgodnji etapi navdušenja nad novo tehnologijo za objektivno prezentiranje podob je sledilo obdobje resignacije, ko so spoznali nekatere slabosti fotografije, a se je ta vse bolj množično uporabljala. Ko je bila fotografija dvajset let po nastanku prvič uvrščena v Pariški umetniški salon (1859), je znameniti francoski pesnik Charles Baudelaire zapisal zelo negativno mnenje o njenem umetniškem pomenu. Pa vendar, ko se je ozrl na Aragojevo poročilo Francoski akademiji, ko je bila fotografija razglašena za občo dobroto, ji je priznal dokumentarnost, ni pa, kot že rečeno, videl, kje bi lahko našla mesto med lepimi umetnostmi: »*Fotografija se mora vrniti k svoji glavni nalogi, mora postati ponižni sluga znanosti in umetnosti ..., naj bo na koncu koncev tajnica in beležka vsakemu, ki pri svojem delu potrebuje absolutno materialno točnost; do tod naj ji bo vsa čast. Naj reši iz pozabe ruševine, ki propadajo, bakropisne in rokopisne knjige, ki jih čas požira, dragocene stvari, ki jim izginja oblika in jim pripada mesto v arhivu spomina ...*« (Baudelaire 1955, 162).

Gledano z druge perspektive, se zdi Aragojevo poročilo preroško. Zanj arheologija priključuje v spomin Egipt bolj kot katero koli drugo deželo. Arago je o Napoleonovem pohodu v Egipt in njegovih odpravah poročal kot o dejanju, ki se je v tistem času zdelo politično katastrofalno, in to ne glede na rezultate odprav, ki so bili kasneje zapisani na velikih listih serije *Description de L'Égypte* (1809–1828). Restitucije, ki jo je omogočala fotografija, ni bilo mogoče uveljaviti samo v službi takrat zanjo še precej nezainteresirane znanosti, temveč je lahko delovala tudi za potrebe političnega okrevanja Francije, ko je upravičevala velike nacionalne investicije. Že v zgodnjem obdobju fotografije, potem ko jo je Daguerre naredil za javno dobroto, so bila mnenja o njej še precej deljena. Če jo je John Ruskin (1819–1900) opisoval kot »*najpomembnejši izum stoletja*« (cf. Fehlmann 2006), so jo nekateri umetniki, zlasti slikarji, imeli za resno grožnjo svojemu delu. Ko je Paul Delaroche (1797–1856) leta 1839 prvič videl odtis dagerotipije, naj bi izjavil: »*Od danes je slikarstvo mrtvo*« (Bann 2008, 407). Četudi gre verjetno za apokrif citat, pa jasno odraža strah pred tem, da bi

ročno obarvane dagerotipije in fotografije izpodrinile miniaturno slikarstvo. Zato je diskusija o fotografiji in njenem odnosu do lepih umetnosti intenzivno potekala o osrednjem vprašanju – ali je tak sodoben mehanični medij, namenjen izključno reprodukciji vizualnega oziroma zaznavnega sveta, tudi del lepih umetnosti ali pa gre za izključno industrijsko napravo. Za enega prvih poskusov s fotografsko opremo se je opogumil Horace Vernet (1789–1863), slikar zgodovinskih prizorov, ki je leta 1839 skupaj s Frédéricom Goupil-Fesquejem (1817–1878) na potovanje v Kairo odnesel dagerotipsko kame-ro. Ne preseneča, da je bil Vernet zainteresiran za nov izum; bil je boter Delarochu, ki je sodeloval pri pripravi poročila Francoski akademiji o Daguerjevem izumu in se je lahko pri njem dobro informiral. Sčasoma je bilo vse več umetnikov, ki so spoznavali novi medij in se mu nekateri v celoti posvetili. Fotografijo so na potovanjih pričeli vse pogosteje uporabljati tudi amaterski fotografi, ki so želeli dokumentirati znamenite starine in zgodovinske kraje, akropolo v Atenah, forum v Rimu, še največ pa egipčanske ostaline.

Dagerotipije in drugih oblik zgodnje fotografije niso uporabljali samo kot medij beleženja klasične preteklosti za potrebe prihodnjih generacij, temveč tudi kot novo obliko percepcije estetike, ki je v vizualno kulturo prinašala »realnost« oziroma »avtentičnost«. S povezovanjem starin in sodobnega časa s pomočjo »zanesljivih« podob je bila fotografija samo eden od rezultatov realizma 19. stoletja. Kot temeljni okvir vizualne kulture zgodnjega 19. stoletja sta bila začetek množične proizvodnje in vzpodbujanje znanstvene »resnice« pomembno gibal za vse večjo demokratizacijo kulturnih dobrin, s tem pa tudi večjo dostopnost fotografije in znanja o njej. Zgodnja fotografija se je v tem času pokazala kot pravo nasprotje idealiziranemu in sentimentalnemu spoznanju klasične, dejansko pa fiktivne preteklosti. Fotografiji v arheologiji pomaga obstati vse močnejša ideja o »avtentičnosti« pojma oziroma pomena starin, s čimer ji je uspelo preživeti v moderni čas. Dagerotipije in zgodnje fotografije arheoloških in drugih antičnih ostankov še danes sprožajo nostalgичne občutke in spoznanje romantične preteklosti. Omogočajo vpogled v novo vedenje pripadnikov aristokracije in višjega srednjega sloja, ki jim starin ni bilo več treba nezakonito zbirati na potovanjih in tvegati sramoto; fotografija je zanje »zbrala« te starine na veliko bolj prijazen način. Ko je bila dagerotipija predstavljena svetu umetnikov, raziskovalcev in popotnikov, je postala orod-

Slika 1. Atene, Partenon. Gravura, izdelana po dagerotipiji G. de Lotbinièrja (Lerebours 1840–1843).

je za razširjanje »objektivnih« znanstvenih in korektnih podob o spomenikih preteklosti, ki pa so še vedno služile obema stranema protislovnega dojetja klasične antike: sentimentalni in stvarni, imaginarni in empirični, estetski in politični, herojski in materialni.

V 19. stoletju so povečane težnje po natančnem opazovanju in klasificiranju v znanosti zahtevale dokumentacijo, ki bi verodostojne podobe spomenikov in umetniških del ohranila za kasnejše generacije. Širjenje takšnih fotografij med vse bolj naraščajočim srednjim slojem je dodatno prispevalo k ustvarjanju koncepta klasičnih starin, ki je pogost še danes – ne samo s fiksiranjem fotografij v čas kapitalnih spomenikov antike, temveč tudi z razširjanjem pojmov »faksimila« in »tistega stvarnega«. Dagerotipija je pomenila korak dlje v razumevanju antične tradicije in lepih umetnosti, saj je omogočila ustvarjanje reprodukcij, s katerimi je zadovoljevala naraščajoče povpraševanje po kopijah umetniških del.

K razširjenosti dagerotipije je bistveno prispevala francoska vlada, ki je odkupila ta izum in tako onemogočila njegovo patentiranje. S tem je dagerotipija postala široko dostopna vsakomur, ki si je lahko privoščil opremo, ki je

sredi 19. stoletja stala 400 frankov, ko je bil dnevni zaslužek delavca 4 franke. Glavni razlogi za uspeh dagerotipije so bili predvsem kvaliteta njenih slik, konsistentna objektivnost ter svež prikaz fotografiranih objektov, pokrajin in oseb – »popolnost in verodostojnost fotografije je tolikšna, da je bilo mogoče pozitive opazovati z mikroskopom in odkrivati podrobnosti, ki jih ni bilo mogoče videti s prostim očesom« (Fehlman 2006). Zanesljivost reprodukcije najmanjših podrobnosti, ki so jo bili takrat sposobni samo najbolj večji slikarji in risarji, je dagerotipijo povzdignila v neprecenljivega zaveznika pri pridobivanju empiričnih

podatkov in iskanju »znanstvene resnice« oziroma »avtentičnosti«. Postala je pomembno orodje znanstvenikom in drugim, ki so iskali materialne dokaze o obstoječem svetu, vendar ne tako, kakor so o njem mislili v skladu s prevladujočimi idealiziranimi in estetskimi normami. Z dagerotipijo je bilo mogoče odkriti in zabeležiti nove materiale oziroma razširiti obstoječe znanje, postala je nov način percepcije sveta in metoda beleženja informacij. Čeprav sodobna fotografija ne izhaja neposredno iz dagerotipije, je ta njena intelektualna dediščina, saj je jasno nakazala potencial in smer razvoja fotografije.

Od arheologov do popotnikov in nazaj

Skoraj takoj po izumu fotografije so vsi svetovno pomembni stari kraji, arhitekturni spomeniki, skulpture in arheološka najdišča postali izjemno priljubljen predmet fotografiranja. Zaradi vse večjega zanimanja za druge kulture in zgodnje civilizacije se je pričela prava invazija ambicioznih fotografov, ki so jih tehnološke inovacije opogumljale, da so vlagali v fotografsko opremo. Še posebej privlačne so bile sredozemske destinacije. Pri tem želimo posebej spomniti na velik trud, ki so ga prvi fotografi popotniki vlagali v snemanje fotografij. Potrebne je

veliko domišljije, da si lahko predstavljamo težave in velika tveganja, ko so s seboj v tuje dežele nosili dragoceno in občutljivo opremo. Preko Italije in Grčije so potovali v Egipt, na Bližnji vzhod, nekateri pa še dlje, na Daljni vzhod in celo v Srednjo Ameriko, da bi v Evropo prinesli osupljiva fotografska pričevanja.

Takšna potovanja, dostopna skoraj izključno samo ozkemu, ekonomsko privilegiranemu sloju, so bila izjemno zahtevna. Delo teh pionirjev je z besedami težko ustrezno opisati. Toda tiskani mediji in razglednice so težko dostopne kraje kmalu odprli pogledu širših množic in uspešno prepričevali ljudi o moči fotografije, ljudi, ki se jim je fotografija zdela tuja in nezanesljiva in so celo zavračali fotografitiranje lastne podobe. Strogost znanosti je pri odkrivanju starin zahtevala veliko discipline in omejevanje subjektivnega doživljanja, toda fascinacija nad fotografskimi prikazi antike je vendarle uspela najti

svojo pot. Samo nekaj mesecev po znamenitem Aragojevem poročilu se Hector Horeau, Frédéric Goupil-Fesquet in Pierre-Gustave Joly de Lotbinière odpravijo v Egipt in se »kot levi vržejo na fotografitiranje z dagerotipijo« (Gernsheim 1982, 83). Samo dva meseca po razglasitvi fotografije za splošno javno dobro in natisu natančnega postopka Dauguerrejevega izuma, ki ga je založil Francoski inštitut, je Gaspard Pierre Gustave Joly de Lotbinière (1798–1865), Kanadčan švicarskega porekla, podjetnik in amater dagerotipist, posnel prve dagerotipije atenske akropole (sliki 1 in 2)¹¹ in, kot navaja v svojem popotnem dnevniku, tudi fotografije Sfinge v Gizi, Keopsove piramide, palače v Karnaku in Medinet Habuju, vedute Teb ter templjev Trajana (slika 3) in Izide v Filah (Brown 1999).

¹¹ Njegove posnetke akropole imamo za prve dagerotipije, posnete v Grčiji.

Slika 2. Propileje. Gravura, izdelana po dagerotipiji G. de Lotbinièrja (Lerebours 1840–1843).

Slika 3. Trajanov tempelj v Phili. Gravura, izdelana po dagerotipiji G. de Lotbinièrja (Lerebours 1840–1843).

De Lotbinière je želel s fotografijo zabeležiti znamenitosti in zanimivosti s svojih potovanj po Sredozemlju. Od znamenitega pariškega optika Noela Paymala Lereboursa je dobil vso opremo za izdelavo dagerotipij. Na pot je odšel iz Marseillesa, potoval je preko Malte v Grčijo, kjer je obiskal Atene in še nekatere druge kraje, preden je odšel proti Aleksandriji. Na ladji na Nilu je spoznal druga dva znamenita pionirja fotografije Horacea Verneta in njegovega nečaka Frédérica Goupil-Fesqueta, ki sta ravno tako imela s seboj fotografsko opremo, in se jima pridružil na nekaterih potovanjih po Egiptu. De Lotbinière je nato odšel v Sveto deželo, Sirijo in Turčijo, od koder je prinesel posnetke iz Jaffe, Jeruzalema, Damaska in Baalbeka. Po vrnitvi v Pariz je v znamenitem Lereboursovem albumu gravur *Excursions daguerriennes* (1841–1843) objavil pet od šestindevetdesetih dagerotipij, ki jih je posnel na potovanju. Lereboursov album je izšel v dveh zvezkih z naslovom *Excursions daguerriennes: vues et monuments les plus remarquables du globe* ter vsebuje gravure različnih krajev in spomenikov, ki so bile prenesene z dagerotipij prvih fotografov. Slike, posnete s kamero za dagerotipijo, so direkten pozitiv in jih zaradi tehnoloških omejitev ni bilo mogoče reproducirati, prenašali so jih le z graviranimi kopijami oziroma litografsko. Izdelki teh

fotografov in graverjev so zelo realistični prikazi, ki na prvi pogled delujejo kot črno-bele fotografije, pri čemer lahko njihovi globina in ostrina podrobnosti preslepita oko. Graverji so si včasih dovolili nekoliko več svobode, saj so spreminjali originalne fotografije, npr. z vstavljanjem različnih likov in živali (slika 4).

Ročne gravure sta izdelovala tudi fotografa Frédéric Goupil-Fesquet in Frédéric Martens (1806–1885). Z metodo njunega prijatelja, fizika in fotografa Hippolyta Fizeauja (1819–1896), ki je dodelal različne tehnike direktne oziroma indirektna transformacije Daguerjeve plošče v plo-

ščo za graviranje, je bilo mogoče kopije tiskati v večjih serijah. Druge de Lotbinièrjeve dagerotipije so bile objavljene v knjigi arhitekta Hectorja Horeauja¹² *Panorama d'Égypte et de Nubie* iz leta 1841. Na žalost se nobena od de Lotbinièrjevih dagerotipij z njegovega potovanja ni ohranila v izvirniku. Kot številni fotografi, ki so šli po njegovih poteh, tudi de Lotbinière ni bil profesionalni fotograf. Bil je predvsem popotnik, ki ga je gnalo navdušenje nad novim izumom; ta je namreč omogočal realno predstavljanje slikovnih zapisov klasičnih krajev in spomenikov, ki jih je skušal ujeti v prve fotografije antičnega sveta.

Kljub težkim pogojem na potovanjih so fotografi včasih nosili tudi več deset kilogramov opreme, ki je vključevala srebrne plošče, škatle z jodom in živim srebrom, različne objektivne, steklenice s kemičnimi raztopinami, številne posode, ščetke za poliranje in še veliko drugega. Na terenu so se soočali s številnimi težavami in neuspehi.

Nekaj takih primerov nam sporoča sam de Lotbinière. Ko je novembra 1839 fotografiral Keopsovo piramido, se je postavil 320 metrov stran od nje in ploščo ekspo-

¹² Horeau, Hector (1801–1872), francoski arhitekt, znan po številnih skicah in akvarelih egiptovskih in nubijskih spomenikov.

niral devet minut. Njegov pomočnik, ki ga je premagala radovednost, je po nesreči osvetlil nekaj dagerotipov, ko je odprl škatlo za razvijanje, da bi videl, kaj se dogaja v njej (Perez 1988, 181). Ko je fotografiral v Filah, De Lotbinière še ni popolnoma obvladal dela z dagerotipom; s škatlo z živosrebrno paro za razvijanje plošč je rokoval tako nerodno, da mu je para izpuhtela v lice (Wood 1995, 40). De Lotbinièrjevi dnevniki poročajo o še veliko nesrečah, neuspešnih poskusih in razočaranjih pri delu z novo tehnologijo, o eksploziji toplomera pri razvijanju plošč, neuspešnih dagerotipijah, prahu, mrčesu, pomanjkanju pitne vode, naglih spremembah vremena in nestabilnih kemikalijah pri ekstremnih temperaturah. Poleg tega fotograf, ki velikokrat potuje sam, vedno privlači množice kot predmet radovednosti, zasmehovanja ali občudovanja. De Lotbinière je s številnimi sodobniki delil mnenje o inherentni vrednosti fotografskega prikaza pri realističnem dokumentiranju zgodovinskih krajev in spomenikov. Jasno se je zavedal zgodovinske in dokazne vrednosti slik, ki jih je reproduciral. De Lotbinière je celo obupoval nad stanjem atenske akropole, ko jo je fotografiral leta 1839 (Brown 1999). Spoznal je, da je ohranjanje takih krajev podvrženo vse bolj muhastemu svetu, in se zavedal krhkosti starega sveta, obkroženega s tehnološko naprednejšo in destruktivnejšo sedanjostjo.

Prva fotografija na afriški celini je bila posneta 7. novembra 1839, samo nekaj mesecev po uradni objavi izuma fotografije. Posnel jo je že omenjeni Frédéric Goupil-Fesquet (1817–1878) v spremstvu strica, slikarja Horacea Verneta (1789–1863). Njegov prikaz vrat v harem Mehmeta Alija, turškega podkralja Egipta, je verjetno prva dagerotipija, narejena v tej deželi (slika 5). Zaradi zelo sugestivne vsebine je na razstavi v Parizu povzročila pravo senzacijo. Goupil-Fesquet in Vernet sta prišla v Egipt z enakim ciljem kot De Lotbinière. Optik Lerebours jima je odstopil opremo za dagerotipiranje, ki jo je izdelal sam, jima pojasnil njeno delovanje in ju zaprosil za posnetke iz Bližnjega vzhoda. Toda na kraju samem je imel Goupil-Fesquet z novim aparatom veliko težav, Vernet pa se sploh ni želel ukvarjati z njim. Goupil-Fesquet (1843, 33) se spominja poskusov snemanja prvih fotografij v Egiptu: »Vse je bilo pripravljeno vnaprej, da ne bi prišlo do nepotrebnih zapletov, in preostalo nam je, da vse prepustimo cameri obscuri in čakamo, da se slika pojavi na živem srebru. Na razpolago smo imeli pisarno, iz katere se je odpiral pogled na harem ... Camera obscura je bila usmerjena na naravo, medtem ko je bila slika

Slika 4. Pompejev steber v Aleksandriji. Gravura, izdelana po dagerotipiji G. de Lotbinièrja (Lerebours 1840–1843).

v zrcalu prepuščena nadzoru osuplih pomočnikov. Nihče ni mogel razumeti, kako se uradnik, ki se sprehaja pred vhodom, giblje narobe in ne pade. Jodirana plošča je nadomestila motno steklo in celoten proces je trajal samo dve minuti.« Za prenos posnetka na z jodom senzibilizirano posrebrano ploščo v škatli z živosrebrno paro je bila potrebna tema. »... Molk je prekinil nagel zvok prižiganja vžigalice in srebrnkasti obrisi so se pričeli pojavljati na bronastih osebah« (Goupil-Fesquet 1843, 7).

Kot smo že omenili, sta Goupil-Fesquet in Vernet na potovanju po Egiptu srečala De Lotbinièrja. Vsi trije so skupaj pogosto fotografirali iste motive. Goupil-Fesquetu (1843, 7) sicer ni uspelo posneti trdnjave v Kairu, je pa svoje poskuse dobro opisal: »Po dvournem počitku v naši rezidenci, kjer smo dolgeč čas preganjali s čiščenjem daguerskih ploščic, sem z vso opremo odšel proti trdnjavi ... Ko sem plošče natančno spoliral in pripravil, sem upal, da bom dobil lep zunanji pogled na trdnjavo. In

medtem ko je moj mehanični umetnik delal, sem hodil po ruševinah z iskreno željo, da bom našel čim bolj fotogenične prizore.« Po vrnitvi v hotel sta z de Lotbinièrjem razvijala plošče: »Gospod Joly in jaz sva, vsak zase, pričela z merkurizacijo najinih poskusov.« Na istem kraju je imel Goupil-Fesquet še druge težave: »V štirih oziroma petih neuspešnih poskusih, ki smo jih delali po proceduri izumitelja, smo se popolnoma osramotili. Zares, vrniti se iz Egipta brez enega posnetka piramid je nezaslišano.« Goupil-Fesquet je nato spremenil protokol: »Potrpljenja imam še za deset plošč, ki jih še nekako uspej spolirati na način, ki je ravno nasproten navodilom g. Dauguerrreja, in prav zaradi tega mi uspe posneti štiri posnetke Sfinge in pet posnetkov piramid, potem ko sem jih petnajst minut eksponiral na soncu.« (Goupil-Fesquet 1843, 33)

Goupil-Fesquet v nekaj besedah povzema veliko značilnosti prakse številnih zgodnjih amaterskih fotografov. Njihov najbolj priljubljen cilj so znameniti spomeniki, reproducirajo predvsem že obstoječa litografska dela in gravure ter običajno ne fotografirajo pitoresknih detajlov ali domačinov, pa čeprav bi bilo, tehnično gledano, poziranje možno. Goupil-Fesquet pravi, da je zaradi morskega zraka v Aleksandriji poziranje mogoče opraviti v manj kot dveh minutah. Tehnične težave, ki jih je Goupil-Fesquet rešil s svojim odkritjem, so pravzaprav vodilni motiv opisovanja prigradov zgodnjih fotografov vse do osemdesetih let 19. stoletja. Težavnost in kompleksnost fotografiranja in razvijanja posnetkov so dodatno povečevale spremenljive vremenske razmere suhe, vetrovne ali vlažne klime, premočna svetloba, prah, ki se je zavlekel

Slika 5. Vrata harema Mehmeta Alija v Aleksandriji. Gravura, izdelana po dagerotipiji F. Goupil-Fesqueta (Lerebours 1840–1843).

povsod, ter pomanjkanje vode in njena slaba kvaliteta. Dodaten problem je bilo zagotoviti ustrezno temo, nujno za takojšnje razvijanje posnetkov (Splet 3). Dvajset let po Goupil-Fesquetovih in Vernetovih prigodah je v časopisu *La Lumière* izšel članek, ki je omenjal Horacea Verneta, a brez njegovega nečaka. Njuno snemanje se omenja kot izrazito romantizirana pustolovščina, ki naj bi se slikarju baje zgodila v družbi Muhameda Alija. Slikar naj bi se nekako pritihotapil v podkraljevo rezidenco in mu predal nejodirane, torej nesenzibilizirane ploščice. Zgodba s tako sumljivim koncem je daleč od verodostojnosti in bolj kaže fantazijsko vizijo mističnih skrivnosti Egipta sredi 19. stoletja.

Goupil-Fesqueta so nasledili številni popotniki dagerotipisti. Med prvimi je bil slikar in litograf Joseph-Philibert Girault de Prangey (1804–1892). Po odpravi v Španijo v zgodnjih tridesetih letih, kjer je preučeval in risal arabsko arhitekturo in spomenike, kar je kasneje objavil v *Monuments Arabes et Mauresques de Cordoue, Séville et Grenade*, je de Prangey nabavil fotografski aparat. Dagerotipije se je naučil leta 1841, mogoče celo pri Daguerju ali Hippolytu Bayardu, s katerim je prijateljeval. Leta 1842 je obiskal Grčijo, Egipt, Sirijo, Palestino in Turčijo ter z dveletnega popotovanja prinesel kar 831 dagerotipij (Le Guern 2001, 64), kar bi bil pravi podvig, tudi če bi delal negative na steklu ali papirju. Svoje slike je zadržal zase, in dokler je bil živ, niso bile objavljene. De Prangey je bil izobražen tehnični risar in slikar, toda njegove fotografije so vse prej kot enostavne in neposredne, saj arheološki spomeniki naravnost izzivajo gledalca.

Girault de Prangey je leta 1842 fotografiral atensko akropolo. Fotografija Partenona (slika 6) ni frontalna. Namesto da bi zunanje vogale Partenona postavil v središče fotografije, je de Prangey vstopil neposredno v pogled opazovalca, tako

da izstopajo podrobnosti templja, medtem ko je zatrep na njegovem vrhu pomaknjen v stran, da bi ujel ves zgornji rob zgradbe. Fotografija je komponirana tako, da izkorišča možnosti kamere in opazovalca. Ruševine templja se dvigajo nad kamnitimi tlemi in s tem nakazujejo vizualno adulacijo grško-rimskih starin, značilno za izobražene Evropejce. Fotografija Partenona tvori smiselno in celovito strukturo; ta se dviga iz negibnega »surovega« materiala, ki ga obkroža, in na specifičen način opozarja na takratna stremljenja (Stewart 2005, 79). To je trajni zapis oziroma sled v preteklosti, že iztrošen, a še vedno vitalen. Na levi strani fotografije ob klasični arhitekturi stoji kamera, ki snema podrobnosti spomenika. Verjetno gre za prvo fotografijo, ki želi hkrati opisati postopek arheološkega fotografiranja.

Ljudje so na de Prangeyevih fotografijah redko prisotni, v glavnem zaradi dolge ekspozicije. Vendar ne gre samo za tehnične razloge. Fotografija služi eni od temeljnih idej takratne arheologije, ki ne želi samo zmanjšati vtisov sedanjosti za čim bolj otipljivo sugestijo preteklosti, temveč tudi sistematično izključuje oziroma ne fotografira drugotnih »skrbi« popotnikov iz zahodne Evrope; antični spomeniki so izolirani od domačinov.

Slika 6. J. P. Girault de Prangey: Atene, Partenon – fasada in severna kolonada. Dagerotipija iz 1842 (Splet 2).

Slika 7. J. P. Girault de Prangey: Jeruzalem, zdravilni bazen (kopel Betésda). Dagerotipija iz leta 1844 (Splet 2).

Fotografija iz Jeruzalema kaže na podoben modus opazovanja in se usmerja na nekoliko drugačna mesta oziroma dele arhitekture od takrat najpogostejše slikanih motivov. Dagerotipija, poimenovana Zdravilni bazen (*Piscine probatique*), je bila narejena v Jeruzalemu leta 1844. Na njej je upodobljen bazen za zdravilne kure, za katerega so verjeli, da k ozdravitvi pripomorejo periodični obiski angelov oziroma bližina krajev, kjer je Jezus ozdravil človeka, ki je bil preveč bolan, da bi lahko prišel do vode (slika 7).

Prikazana fotografija ni toliko polna otipljivih podrobnosti, kot je polna imaginarnega. Podrobnosti namenoma niso eksaktno izražene z močno svetlobo, saj na fotografiji prevladuje mračen in skrivnosten prazen prostor. Obe

de Prangeyevi fotografiji se na različne načine poigravata z gledalčevo imaginacijo in korespondenco z različnima vrstama arheoloških objektov. Prva se s preteklostjo povezuje prek danajšnje izkušnje, opazovalcu daje eksplisitno in podrobno vizijo, ki skoraj sili iz okvirjev fotografije oziroma, medtem ko drugi uspeva ustvarjati vtis z odsotnostjo objekta, gleda z višine na prazen prostor oziroma vanj projicira preteklost. De Prangey opazovalca pripelje do mračnega bazena, potem ko ta preide bariero – zid, ki zamejuje bazen. V takšni izvedbi, ki jo dagerotipija dopušča, lahko opazovalec stopi čez zid ter pregleduje vsak posamezen kamen, obrasel z vegetacijo, in druge znake človekove gradnje, da bi kamenje postajalo vse večje in bolj grobo obdelano, okolje pa vse manjše; celoten akt opazovanja prične spominjati na progresivno pregledovanje arheološkega najdišča.

Girault de Prangeyovo delo vključuje več zvrsti arheološke fotografije. Fotografija cisterne ob vznožju Ereh-tejona se osredotoča na samo odprtino in strukture, ki jo obkrožajo (slika 8). Opeke, kamenje in kamniti drobir so razsuti po vidnem polju, kamera pa je postavljena tako, da se lahko osredotoči na celotno vidno polje, medtem ko pogled privlači prostor temne površine (odprtina). Ta fotografija je bolj centrirana kot uokvirjena in napeljuje bolj k intelektualnemu kot izkustvenemu. Toda vse, kar je napisano o gradnji antičnih objektov, govori manj od izkušenj, ki jih lahko opazujemo na fotografijah.

Naslednja de Prangeyeva fotografija, ki je nastala leta 1842 ali 1843, prikazuje prednjo fasado templja Djèbel Selsêleh pri Filah v Zgornjem Egiptu (slika 9). Tempelj stoji med kupi kamenja in drobirja, za njim pa se v ozadju diagonalno dviga greben, ki kot da bi odražal poševno izkrivljen in polomljen arhitrav. Štirioglato grupiranje se pravilno vseda znotraj pravokotnega okvirja fotografije, dodatno poudarjenega z zunanjimi linijami fotografije.

De Prangeyove fotografije so po velikosti in formatu precej različne ter so pogosto prilagojene fotografranemu objektu. To, kar na zgornji fotografiji najbolj osupne in je najbolj dramatično, je arhitrav, pri katerem dobimo občutek, da ga skupaj drži samo moč volje. Še več, takšen arhitrav daje vtis edinstvenosti trenutka in vtis, da ga ni več mogoče popraviti. Kot pri večini dagerotipij se tudi na tej jasno kažejo znamenja njene zgodovine, praske, nedefinirani prostori fotografije itn., kot da bi korelirala z iztrošenostjo templja.

De Prangey je dal narediti poseben kovček, da bi čim bolj zaščutil fotografski material. Uporabljal ga je tudi kot »temnico« za razvijanje plošč dimenzij $24 \times 18,6$ cm. Posnetke je delal tudi na prepolovljenih ali še manjših ploščah, pogostejše na 24×9 cm, redkeje pa na $24 \times 4,5$ cm, ki so mu omogočale panoramske posnetke. Za vertikalne posnetke plošče deli na dve ($18,6 \times 12$ cm) ali štiri ($11,8 \times 9,4$ cm). Z rezanjem plošč prihrani tudi na materialu. Zahvaljujoč dolgožarišnim objektivom mu uspe posneti tudi nekaj velikih planov. Po drugi strani pa pri izdelavi portretov ni uspešen, največkrat zato, ker domačini niso navdušeni nad portretiranjem, deloma pa tudi zaradi počasnosti procesa snemanja.

Natančni De Prangeyevi motivi, zakaj se je odločil za fotografiranje antičnih spomenikov, niso znani. Deloma jih odkrivajo ohranjene fotografije oziroma motivi, ki jih je izbral za fotografiranje. Tu najdemo fotografije arhitekturnih celot, nedotaknjenih organskih segmentov ter detajlov oziroma njihovih značilnosti, ki dajejo vrednost fotografskemu zapisu. Nekatere fotografije so namenoma narejene z močno impresijo, da bi tako vplivale na senzibilnost gledalca, spet druge pa se takim učinkom in vtisom izogibajo, kot da bi pričale o fotografu, ki se namenoma izogiba pastem vsiljive svetlobe, pogleda na objekt in pretirane kompozicije. Vsak od teh modusov je našel mesto v arheološki fotografiji, njihova medsebojna igra pa je pretok med umetnostjo in znanostjo.

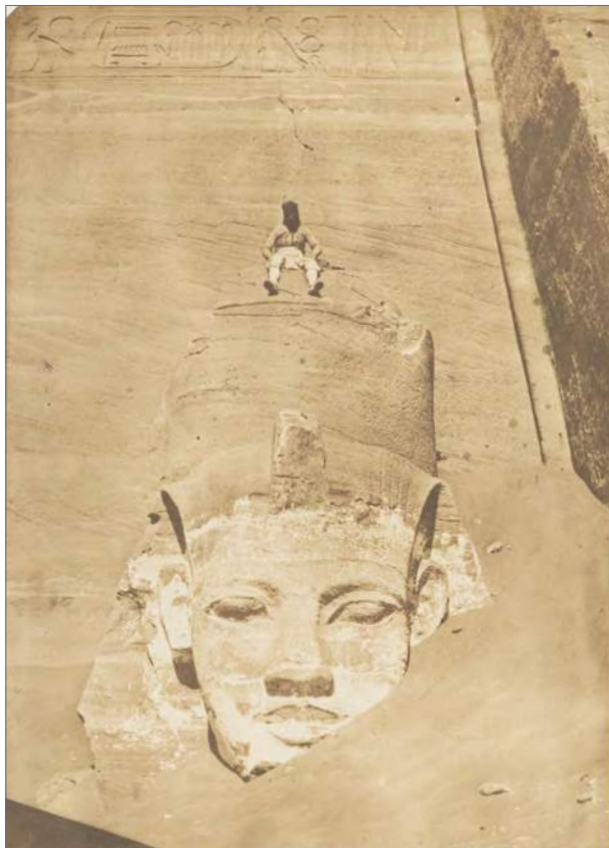
Slika 8. J. P. Girault de Prangey: Atene, odprtina cisterne za vodo ob vznožju Erehtejona. Dagerotipija iz leta 1842 (Splet 2).

Slika 9. J. P. Girault de Prangey: Djèbel Selsêleh, mali tempelj. Dagerotipija iz let 1842–1843 (Splet 7).

Navdih za potovanja na Vzhod je brez dvoma izhajal tudi iz literature. *L'itinéraire de Paris à Jérusalem*, ki ga je Chateaubriand objavil leta 1811, je vplival na številne popotnike iz prve polovice 19. stoletja. Toda sredi stoletja, ko sta G. Flaubert in M. du Camp potovala po Egiptu, se književna tradicija pisanja doživetij s popotovanj nekoliko umika delom pisateljev popotnikov, ki ciljajo na širšo publiko. S parniki in prvimi železnicami postaja potovanje vse bolj dostopno srednjemu razredu, Egipt pa neke vrste implicitna izbira. Evropa (oziroma Francija) že kar dobro pozna ta prostor, saj so številne odprave objavile svoja odkritja in opise dežele. Med priljubljenimi deli je izstopalo *Le voyage dans la Basse et la Haute-Égypte* barona Dominiquea Vivanta Denona iz leta 1802. V naslednjih desetletjih bo delo bodočega prvega ravnatelja Louvra doživelo štirideset ponatisov ter prevod v nemški in angleški jezik.

Izjemen prispevek je pomenila velika serija 220 negativov arheoloških spomenikov iz Egipta, Nubije,

Slika 10. M. du Camp: Kolos v Abu Simbel, zahodni kolos Rejevega templja. Fotografija iz leta 1850 (Splet 17).

palestine in Sirije, katerih avtor je bil Maxime du Camp (1822–1894), ki je po teh krajih potoval med letoma 1849 in 1851. Potovanje je pričel v Aleksandriji, njegov prvi sopotnik pa je bil Gustave Flaubert. Du Camp je bil premožen, a je njegovo potovanje plačalo ministrstvo za prosveto, medtem ko je Flaubertu štipendijo podelilo ministrstvo za kmetijstvo in trgovino, da bi zbiral informacije za poslovne potrebe. Du Campa sta v osnove kalotipije vpeljala Gustave Le Gray¹³ in Alexis de Lagrange, ki mu je predstavil tudi najnovejše tehnične izboljšave L. D. Blanquarta-Evrarda (1802–1872), podjetnika in pisarja iz Lilla; ta je prvi rešil tehnične težave pri množični proizvodnji knjig, ki so vsebovale fotografije in se prodajale po razumni ceni. Blanquart-Evrard je leta 1851 ustanovil prvo takšno tiskarno v Franciji, leto zatem pa

¹³ Gustave Le Gray (1820–1884), osrednja osebnost francoske fotografije sredi 19. stoletja. Izvrsten umetnik in avtor nekaj fotografskih priročnikov.

je natisnil znamenito delo Maxima du Campa *Égypte, Nubie, Palestine et Syrie* iz leta 1852. Najpomembnejši del te publikacije je portfelj fotografij, narejenih iz papirnih negativov. Du Camp je pri fotografiranju in razvijanju uporabljal modificirani Talbotov postopek. To je bila prva knjiga takega tipa, opremljena s fotografijami, ki so v javnosti doživele izjemen uspeh.

Kalotipija, ki jo je izumil Henry Fox Talbot, ni nikoli postala tako popularna kot dagerotipija, predvsem zato, ker je Fox Talbot svoj izum patentiral. Du Camp je na potovanjih spoznal prednosti kalotipske kamere. Njegova kamera je bila razmeroma majhnih dimenzij in lahko prenosljiva. Kamera je za zapisovanje negativov uporabljala običajen visokokvaliteten papir, ki ga je bilo mogoče predhodno pripraviti za uporabo v hotelski sobi ali celo šotoru, in ko se je papir posušil, ga je bilo enostavno hraniti in prenašati. V primerjavi z izjemno natančnostjo dagerotipije je kalotipski odtis zaradi papirnega negativa nekoliko mehkejši. Toda du Camp je lahko po vrnitvi v Pariz iz kalotipij naredil številne pozitive, česar dagerotipija, odtisnjena na kovinski plošči, ni omogočala.

Du Camp in Flaubert sta na potovanjih po severni Afriki, Egiptu in Bližnjem vzhodu (1849–1850) poleg fotografij pisala dnevnike, ki pa so pogosto protislovni. Spopadala naj bi se z razbojniki in protivladnimi uporniki, aretirali so ju kot vohuna (kar sta mogoče celo bila), plula sta po Nilu na bambusovih čolnih in ladjicah, katerih posadki bi se mnogi prestrašili. Na potovanjih sta prijateljela s številnimi ženskami, trebušnimi plesalkami in prostitutkami, ter se pogosto opijala in omamljala z eksotičnimi pripravki.¹⁴ Toda kljub vsem tem avanturam jima je uspelo prvič v zgodovini posneti na stotine fotografij čudes antičnega sveta. Flaubert je v dnevniku o fotografiranju Sfinge zapisal: »*Nobena risba Sfinge, ki sem jo do sedaj videl, ne more prenesti prave ideje o tem spomeniku – razen prikaza na fotografiji, ki jo je pravkar naredil Max*« (Splet 4).

Ko so postavili kamero na leseni trinožnik, je du Camp glavo prekril s črno tkanino, da bi na mlečnem steklu natančneje usmeril in izostril fotografijo. Nato je odšel v zatemnjen šotor ter senzibilizirano stran pisalnega papirja obrisal z raztopino galičine kisline in srebrovega nitrata. To raztopino so uporabljali kot pospeševalec, ki je povečeval občutljivost papirja na svetlobo. Po sušenju oziro-

¹⁴ Za opis njunega potovanja glej Flaubert (1996) in Brown (2004)..

ma blagem pritiskanju papirja in njegovi montaži v fiksni nosilni okvir se je vrnil h kameri in vanjo vstavil nosilec s papirjem. Potem ko je določil natančen čas ekspozicije, je povlekel drsnik za prepuščanje svetlobe in odstranil pokrov z leč kamere. Gledal je na žepno uro in čez nekaj časa pokrnil leče. Po končani ekspoziciji se je vrnil v zatemnjen šotor, da bi razvil fotografije. Ta postopek je ponovno zahteval nežno brisanje eksponirane površine papirja z raztopino galične kisline in srebrovim nitratom ob blagem segrevanju na pari nad vročim loncem. Postopek je dajal vidne srebrne obrise, ki jih je fiksiral z raztopino natrijevega hiposulfita, ki jo uporabljamo še danes. S tem postopkom se je raztapljal neeksponirani srebrni jodid, ki so ga izprali, za njim pa je ostajal trajen srebrni obris na papirju. Po vrnitvi v Francijo je du Camp iz svojih negativov z dodajanjem soli izdeloval pozitivne odtise. Ti pozitivni so bili kopije papirja kalotipa, ki so bile odtisnjene iz negativov. Odtisi so bili preneseni na debelejši papir in nato vloženi v albume.

Glavni lik, ki se pogosto pojavlja na du Campovih slikah iz Egipta, je njegov sluga, nubijski pomorščak Hadji-Ismael, ki ga je du Camp uporabljal za merilo (Splet 5). »Rekel sem mu,« se spominja du Camp, »da je medenasta cev objektiva top, ki lahko izstrelja strašen strel, če se premakne« (Splet 6). Lik, ki sedi na vrhu kolosa v Abu Simbelu na znameniti du Campovi sliki *Ibsamboul Colosse Occidental du Spéos de Phrè*, je prav Hadji-Ismael (slika 10). Ker je du Camp Egipt tako uspešno približal francoskim bralcem, je bil odlikovan z redom Legije časti.

To, kar lahko vidimo v du Campovem delu, je proizvajanje turistične izkušnje. Podobe so bralcu predstavljene kot psevdoznanstveni proizvod s spremljevalnimi besedili, ki vsebine o antični vedi in fizičnih spomenikih povzemajo na način, ki spominja na tradicionalna antikvarska besedila in potopise. Toda ta besedilna komponenta je v du Campovem delu manj izrazita ob zbirki 125 fotografij, ki postajajo bistven narativni gradnik. Na du Campovi fotografiji templja na vhodu v Karnak dominira njegova velikost, ki jo dodatno poudarja majhna figura (*staffage*) v njegovem središču; tako tempelj učinkuje zelo masivno in rigidno simetrično (slika 11).

Du Campova fotografija Konsovega templja v Karnaku je drugačna, predstavlja načela »enostavne« dokumentacije, ki napoveduje slog arheološkega dokumentiranja 20. stoletja. Nič na fotografiji ne preusmerja pozornosti

gledalca, ki ga fotografija vodi v zaprti prostor templja. Du Camp se po potovanju po Bližnjem vzhodu ni več vrnil k fotografiji. Izkoristil je priložnost, ki mu jo je omogočila tehnološka inovacija, dosegel slavo, nato pa fotografijo zapustil in se obrnil k pisanju.

Arheološka (znanstvena) fotografija

Fotografi naj imajo v mislih, da je fotografija krajine zgolj zabavna igrača, medtem ko je fotografija antičnega spomenika zgodovinski dokument. (Ruskin 1855, xviii)

Do prve formalne uporabe fotografije za potrebe dokumentiranja arheoloških izkopavanj v Egiptu je prišlo že leta 1842 v odpravi, ki jo je vodil Karl Richard Lepsius, finančno pa jo je podpiral pruski kraljevi dvor, ki je želel posnemati Napoleona in znamenito serijo *Description de l'Égypte*. Fotografsko delo pruske odprave je izšlo v seriji dvanajstih volumnov folij, katere prvi zvezki so se pojavili že leta 1849. Lepsius, eden takratnih vodilnih strokovnjakov za hieroglif, je veliko pozornosti namenil ravno njihovemu dokumentiranju. Toda njegova prva ob-

Slika 11. M. du Camp: Karnak, Konsov tempelj. Fotografija iz let 1849–1850 (Splet 18).

java (*Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien nach der Zeichnungen*) je še vedno temeljila na risbah. Lepsius je morda poznal tehnologijo fotografije, vendar jo je, tako kot številni drugi, še vedno zavračal. Da pa ga je vendarle zanimala, vidimo iz njegovih pisem Talbotu: »Z velikim zanimanjem sem prebral Vaše spomine o genezi antike in njenih povezavah s pogansko tradicijo. Zelo sem bil navdušen, ko sem videl poskusna primera na papirju, izvedena s kalotipijo, ki ste mi ju poslali. Navodila, ki ste jih navedli za izdelavo papirja, se mi zdijo zelo jasna in enostavna. Tako bom osebno izvedel nekaj poskusov. Edino težavo vidim pri uvajanju takšnih poskusov v prakso. Velika prednost bi bila, če bi lahko papir, ki ga je lahko prenašati, uporabljal tudi na dolgih potovanjih. Na eno takšnih potovanj se ravno odpravljam in se bojim, da bo papir veliko težje pripraviti na kraju samem, saj ste mi sami rekli, da ko je papir enkrat pripravljen za uporabo, ga je mogoče hraniti največ tri mesece. Načrtujem, da bom, še preden grem v Egipt, še enkrat obiskal Anglijo. Če mi to uspe, mi bo v veliko zadovoljstvo, da Vas osebno srečam in sprejemem vaše ustne nasvete o tem, kako v praksi uporabiti tako pomembno odkritje.« (Splet 8).

Očitno je šlo za nesorazmerje med hitrostjo tehnoloških inovacij in hitrostjo njihovega sprejemanja v širši javnosti, kar je bil razlog za še vedno močno razširjen dvom o uporabnosti fotografije, in to kljub njenemu triumfalnemu nastopu. Leto potem, ko je Lepsius odšel v Egipt, je Paul-Émile Botta (1802–1870) prvi izkopaval v Mezopotamiji. Ob odkritju asirskega kompleksa pri Khorsabadu je navdušeno zapisal: »Doživel sem pravo razodetje v novem svetu starin.« (Botta 1849–1850). Botta so za razliko od Talbota bolj zanimala skulpture kot klinopisne tablice. Dal je izdelati dagerotipije (sedaj izgubljene) palače, ki jo je identificiral kot palačo v Ninivah (dejansko je šlo za Sargonovo palačo v Korshabadu), kar je še eden od najzgodnejših primerov fotografije v arheoloških raziskavah. Bottove razlage in estetsko raven asirske umetnosti so potrjevale odlične risbe, narejene s pomočjo *camere lucide*, optičnega inštrumenta za pomoč pri risanju.

Botta je svoje poročilo obogatil s fotografijami, potem ko so bile leta 1849 najprej objavljene risbe Eugènea Flandina v *Monument de Ninive*. Flandin, ki je bil zelo cenjen umetnik, se je specializiral za arheološko risbo. Kot primer prikazujemo njegovo risbo asirske reliefne figure krilatega genija, ki je navduševala in hkrati begala opazovalce z zahoda (slika 12).

Risba odraža in detajlira vsak vizualni vidik in ne samo predmet upodabljanja in podrobnosti telesa, temveč tudi stanje reliefa, njegove očitne razpoke in abrazije. Avtor je jasno zabeležil in uspešno usmeril gledalčevo pozornost na to privlačno podobo, ki ima aspiracije umetniškega dela. Treba je vedeti, da je bila estetska vrednost asirske umetnosti v Franciji sredi 19. stoletja še vedno predmet razprave.

Zanimivo je opozoriti, da je bilo nadaljevanje francoskih izkopavanj v Mezopotamiji po Botti usmerjeno na dodatno dokumentiranje čim večjega števila spomenikov, ki jih je populariziral Botta, in predvsem na rabo fotografije, da bi postali bolj dostopni. Tako je iz izkopavanj v Asiriji v petdesetih letih 19. stoletja, ki jih je vodil Victor Place (1818–1875), francoski konzul v Mosulu, nastal morda najpomembnejši francoski arheološki fotografski projekt. Ponovno so bili obiskani številni kraji, ki jih je izkopaval Botta, pri čemer je kot fotograf že od samega začetka sodeloval kalotipist Gabriel Tranchand in pomembno usmerjal delo ravno za potrebe fotografije. To je bila pomembna sprememba, za katero so se zavzemali fotografski entuziasti in zagovorniki fotografije, kot je bil

Slika 12. Eugène Flandin, risba krilatega genija iz Niniv (Botta 1849–1850, t. 30).

Ernest Lacan, urednik fotografskega časopisa *La Lumière*: »Ko Tigris in Evfrat, ti dve stari reki, polni antične slave, tečeta skozi razmetane ruševine palač, obnovljenih templjev in padlih idolov, kolikokrat bo popotnik imel pri roki ta edinstveni fotografski aparat, ki zahteva samo nekaj minut, da na papir ali steklene plošče ujamemo davno zapuščene kraje in sledove bivanja davnih ljudi; pomaga nam sonce, ki je obsevalo njihova cesarstva in ki še danes obseva njihove ruševine. V. Place je ‚prinesel‘ Asirijo v svojih škatlah in svoje fotografije dal na razpolago strokovnjakom in vsem, ki se ukvarjajo s takšnimi raziskavami.«

Place je Bottovim raziskavam sledil tri leta, med letoma 1852 in 1855. Francoski parlament je leta 1851 odobril vsoto 8.000 frankov za nadaljevanje arheoloških izkopavanj palače Sargona II. v Dur-Sharukinu iz leta 1843, dvajset kilometrov stran od Niniv. Léon Faucher, minister za notranje zadeve, pod čigar pristojnostjo je bila tudi Académie des Beaux-Arts, je novo arheološko misijo zaupal Victorju Placeu, ki ga je podpirala tudi Académie des Inscriptions. Ko je Place ministru kazal prve načrte svoje misije, je zelo poudarjal pomen fotografije in upravičeval stroške zanjo: »Da bi lahko ujel prizore, ki znanstvenikom omogočajo predvsem matematično natančnost, je najbolje, da se prilagodim željam akademije in s seboj vzamem dagerotip. Še toliko bolj, ker je to pomembno odkritje papir zamenjalo s kovinsko ploščo in tako ponudilo nezamenljivo sredstvo za arheološke raziskave, hkrati pa lahko popotniki z njim enostavno rokujejo. Pri tem ni potrebe, da bi pošiljali risarja, ker so kopije v tem primeru natančnejše od risbe ... Možnost, da lahko iz napravljenih odtisov negativa izdelamo neskončno število pozitivov, nam omogoča, da vam pošljemo prizore palač, barieliefov in skulptur že med izkopavanji, tako da lahko nenehno nadzirate potek naših del. Poleg tega mi enostavnost nanašanja barv na fotografski papir omogoča ohraniti pravi videz naslikanih podob, ki bi jih mogel srečati.

Čeprav se na prvi pogled zdi, da je količina kemikalij in papirja, ki ga načrtujem vzeti s seboj, precejšnja, moram reči, da mi je potrebna za celoten čas trajanja del, tako za odtise negativov kot pozitivov. Ker tam ne moremo dobiti ne opreme ne potrebnih kemikalij, bi bilo veliko dražje po potrebi dostavljati jih iz Francije, saj se bolj izplača, da to napravimo naenkrat in opremo uporabljamo celotno misijo.« (Gastaldi 2003, 2–5)

Place je raziskave vodil v letih 1852 in 1853. Sam ni fotografiral ali izdeloval odtisov. To je bilo delo Gabriela Tranchanda, ki je pomagal tudi pri izkopavanjih, kar je bilo zanj morda usodno. Place pravi, da je umrl zaradi bolezni, ki jo je staknil na delovišču, kjer je bilo fizično delo zelo zahtevno. Place ni najbolj natančen, ko opisuje Tranchandovo delo, kar kaže, da je bila fotografija takrat še vedno slabo poznana in nerazumljena tehnika. Place zapiše besedo »dagerotip«, ne da bi ločeval med fotografskim odtisom oziroma aparatom za snemanje slik, čeprav je Tranchand dejansko izdeloval kalotipe (negative in odtise na papirju). Place tudi pogosto uporablja besednjak stare prakse risanja (risba, gravura ...), vendar njegove jezikovne netočnosti ne zatemnijo pomena, ki ga je fotografiji pripisoval v arheoloških terenskih raziskavah, o čemer pričajo številni odlomki iz njegovih pism in poročil: »Daguerjeve plošče so točen prikaz različnih likov [izklesanih figur v Maltaiju], čeprav ti niso na steni izrazito izbočeni. Temu (Daguerjevimi ploščam, op. prev.) sem dal prednost, da bi bila akademija prepričana, da ni bilo kasneje nič odvzeto« (Gastaldi 2003, poročilo iz 20. aprila 1852).

Toda te fotografije so degradirale, porumenele, zbledele ali potemnele. Razlog za njihovo slabo stanje pripisujemo tako slabim pogojem njihove hrambe na ministrstvu za notranje zadeve (kasneje v *Centre historique des Archives nationales*) kot tudi slabim pogojem pri fotografiranju oziroma izdelavi negativov in pozitivov. V času izkopavanj Tranchand ni imel najboljših sredstev in pogojev za izdelovanje fotografij. Placeovi zapisi pričajo o vremenskih in fizičnih težavah, s katerimi se je moral spopadati Tranchand.

V Placeovem uradnem poročilu z izkopavanj (*Ninive et l'Assyrie*, 1867–1870) je bila vloga fotografije prikazana tudi v problematični luči. Posebej je hvalil Tranchandovo sposobnost odkrivanja artefaktov v mračnih in zamuljenih prostorih in jamah ter njegovo sposobnost vodenja (večinoma kurdskih) delavcev. Kamero je, skupaj z njenim operaterjem, opisoval kot podobo jasne vizije in moči. Toda iz Placeovega poročila izhaja, da je fotografijo uporabljal povsem nekritično, kot nekaj, kar je popolnoma objektivno in nevprašljivo. Njegovo poročilo je bogato ilustrirano, vendar ne samo s fotografijami. Največ ilustracij (gravur) je bilo izdelanih na podlagi fotografij, kar je bila najpogostejša praksa arheoloških albumov srede 19. stoletja oziroma svojevrsten kompromis med dvema

Slika 13. Gravura izdelana na podlagi fotografije na sliki 14 (Place 1867–1870, t. 70).

medijema. Čeprav so fotografije verodostojno upodabljale objekte, so bile vidne tudi določene razlike med njimi in iz fotografij izdelanimi kopijami. Gravura na tabli 70 iz *Ninive et l'Assyrie* (slika 13) prikazuje nekatere izkopane predmete: zvito kovinsko verigo, dva kavla ob verigi in dele trinožnika na zgornji polovici slike. Treba je vedeti, da tabela ni neposredna kopija Tranchandove fotografije, temveč sta na njej združeni dve različni fotografiji, na eni je bila veriga, na drugi pa trinožnik (slika 14). Toda na prvi fotografiji ne gre za tri povsem ločene artefakte, kot je videti iz tabele, temveč za gmoto skupaj najdenih oziroma prepletenih predmetov. Place (1867–1870, 84) v poročilu govori, da je tablo sestavil »za potrebe identičnega prikaza stanja, v katerem so bili ti kovinski predmeti najdeni«. To, kar govori Place, je torej bolj resnično od same fotografije, saj »se na prvi pogled srečujemo s kaosom, ki ga tvorijo prstani, verige in kljuke«.

Ko je govora o natančnosti, je pri Placeu težko videti končno točko, saj fotografijo uporablja kot temelj za vizualno spekulacijo o asirskem obrtnem kovinarstvu, enako kot pri obeh delih verige, ki vsak zase predstavljata posamezno stran fotografije. Ti poševni fotografiji sta povsem domišljjski. Izdelani sta, tako Place, z izoliranjem, ponovno dodelavo in zamišljanjem tako delov kot celote. Pri treh gravurah sta tako najdba kot koncept najdbe na eni tabli. Gre za očiten primer različnih interpretativnih operacij oziroma različnih predočitev medija, ločenih od težnje po zvestem posnemanju oziroma neposrednem zapisu. Gravure interpretirajo celoto, medtem ko je fotografija primernejša za opisovanje. V igri so torej razlike med interpretativno anatomijo odtisa in fotografsko deskriptivno fizionomijo, pri čemer se obe interpretativni ravni kombinirata na isti strani fotografskega odtisa. Tako se s fotografijo tujega in privlačnega objekta, ki je postavljen na podstavek, za razliko od svobodnega prikaza na fotografiji na poseben način odraža težnja po estetski objektivizaciji.

Popularnost starih spomenikov kot predmetov fotografiranja je poleg dokumentarnih izhajala tudi iz drugih, bolj tržnih razlogov, prvenstveno iz turizma. Fotografije so bile kot vizualni dokument, ki je potrjeval določeno spoznanje oziroma izkušnjo, neizpodbitna reprodukcija stvarnosti, vzeta neposredno iz narave. Niso bili prikazani samo kraji, temveč tudi atmosfera specifičnega trenutka. Gledalca osupneta odkritje in dejstvo, da je mogoče te slike videti tudi drugje in v različnem času. To je čas fascinacije nad preteklostjo starega sveta, a tudi širjenja kolonialnega odnosa do drugih kultur skozi pogled foto-

Slika 14. G. Tranchand, fotografija verige (Bohrer 2011, 38).

Slika 15. E. Piot: Atene, Partenon. Fotografija iz leta 1852 (Splet 9).

grafij. Za tiste, ki so take fotografije kupovali, so poleg dokaza, da takšna čudesa res obstajajo, podobe antičnih, egipčanskih in drugih spomenikov pomenile hitro povezavo s preteklostjo. Bile so dokaz intenzivnih ter včasih uničevalnih družbenih in tehnoloških sprememb, a so hkrati simbolizirale stabilnost in dolgoživost ter potrjevale verska prepričanja. Istočasno je fotografija s svojo vizualno izpovednostjo in univerzalnostjo ne samo pomagala oblikovati razumevanje starih civilizacij, temveč dajala občutek lastnine koščka določene kulture.

Med znanstveno motiviranimi fotografi štiridesetih let 19. stoletja je treba omeniti tudi francoskega zbiralca, umetnostnega zgodovinarja in arheologa Eugèna Piota (1812–1890). S fotografijo se je pričel ukvarjati leta 1840, ko je na pot v Španijo vzel opremo za dagerotipijo. Njegova fotografija se je sčasoma razvila od enostavnih prizorov odkritij in zabave do ilustracij pravih umetniških del v njegovih publikacijah, ki so izhajale med letoma 1851 in 1855. Piot je prvi poskusil sestaviti celovit pregled zgodovinskih spomenikov. Leta 1851 je objavil

L'Italie monumentale, knjigo fotografij, ki je postala prava senzacija, a hkrati finančna polomija, mogoče zato, ker so bile njegove reprodukcije preveč podobne litografijam, ki so v njegovem času že veljale za staromodne. Njegovi kasnejši projekti so bili uspešnejši. Z njegovega potovanja po Grčiji sta izšli dve fotografski publikaciji, *L'Acropole d'Athènes* (1852) (sliki 15 in 16) in *Temples grecs* (1854) (René 2008, 1131–1132).

Čeprav so bila ta dela namenjena predvsem laični publiki, se je Piot posebej potrudil, da je proces fotografiranja predstavil kot jamstvo za verodostojnost reprodukcij. V korespondenci z *Académie des inscriptions et belles-lettres* je prikazoval, kako je dokumentiral svoje arheološke raziskave. Kasneje se je pridružil še arheološkim raziskavam na Cipru (1867) in v Egiptu (1881).

Po Piotu so se številni fotografi odpravljali na *Grand Tour*, ki se je običajno pričel v Italiji ali Španiji ter nadaljeval v Grčiji, Turčiji, Sveti deželi, Libanonu, Egiptu in pogosto v severni Afriki. V Italiji so obiskovali vsa

Slika 16. E. Piot: Atene, Propileje. Fotografija iz leta 1852 (Splet 10).

glavna kulturna središča, od Benetk do Sicilije, vključno s Sardinijo, kamor je francoski publicist, arheolog in fotograf kalotipist Edouard Delessert (1828–1898) potoval leta 1854 po vrnitvi s potovanj po Mrtvem morju in Siriji (1850–1851), kjer je spremljal arheologa Féliciena de Saulcyja.¹⁵ V istem času pionirja britanske fotografije Calvert Richard Jones¹⁶ in George Wilson Bridges¹⁷ pričneta potovanja od Firenc preko Rima in Neaplja do Palermo in Malte ter fotografirata pomembne antične spomenike.

Diplomat baron Jean-Baptiste-Louis Gros (1793–1870) je bil prav tako med pionirji dagerotipisti. Zaradi njegove rafinirane vizualne senzibilnosti ga imamo za enega najpomembnejših fotografov sredine 19. stoletja. Daguerrejevega postopka se je naučil že leta 1839, v času

15 Félicien de Saulcy (1807–1880), francoski numizmatik in arheolog, eden prvih, ki je raziskoval v Sveti deželi, kjer je izvedel prva izkopavanja. Po smrti ga je francoski tisk oklical za največjega arheologa svojega časa. Danes imamo njegovo arheološko delo, čeprav pomembno, vendarle za bolj amatersko, medtem ko je ohranil veljavo kot numizmatik.

16 Jones, Calvert Richard (1804–1877), matematik in slikar, eden prvih britanskih dagerotipistov in kalotipistov.

17 Bridges, George Wilson (1788–1868), pisatelj, fotograf in anglikanski duhovnik. Fotografiranje se je naučil pri Talbotu. Na svojih potovanjih je obiskal Grčijo, Malto, Italijo, Egipt in Jeruzalem ter posnel ene najzgodnejših fotografij.

diplomatske misije v Kolumbiji. Posnel je številne dagerotipije antičnih spomenikov v Italiji, Grčiji, Egiptu in Južni Ameriki ter prve fotografije francoske arhitekture, ki so bile osnova »Archives Photographiques« v Parizu leta 1850.¹⁸ Med njegovimi najbolj znanimi dagerotipijami so tiste z atenske akropole (slika 17). Leta 1850 je prišel v Atene kot posrednik v sporu o partenonskih skulpturah med Veliko Britanijo in Grčijo. V Atenah je ostal dve leti ter ustvaril nekaj nedvomno najlepših dagerotipij mesta in njegovih spomenikov (Fehlmann 2006).

Gros je bil prvi predsednik *Société héliographique* v Parizu in je že leta 1854 postal član Francoskega fotografskega društva. Objavil je dve razpravi o fotografiji: *Recueil de mémoires et procédés nouveau concernant la photographie* (Paris 1847) in *Quelques notes sur la photographie* (Paris 1850). V slednji je analiziral postopek dagerotipije in priporočil prehod na kalotipijo. Že za časa njegovega življenja je bilo njegovo fotografsko delo zelo cenjeno. Ko je politik in književnik Henri de Lacretelle videl nekatere Grosove dagerotipije, je bil izjemno navdušen nad njihovo slikovno kvaliteto. V časopisu *La Lumière* je zapisal: »Gros se je vrnil s potovanja. Če ga je na poti spremljalo sonce, je fotografiral hišo ob Nilu, piramido, freske (sic!) in Partenon v Atenah, pri čemer je branil integriteto Francije, ki jo je zastopal, in se s starimi spomeniki vrnil domov kot umetnik« (Fehlmann 2006, 168). Gros je bil premožen diplomat in ljubiteljski fotograf, ki se je podobno kot Joseph-Philibert Girault de Prangey in Maxime du Camp z dagerotipijami ukvarjal iz lastnega zadovoljstva in interesa. Prav Gros je izdelal prvo do sedaj znano fotografijo fragmenta atenskega Partenona, ki so ga našli v štiridesetih letih 19. stoletja,

18 Urad Beaux Arts je leta 1851 poslal fotografe, da izdelajo seznam najpomembnejših spomenikov za arheološki muzej (Dorell 1989, 2).

Slika 17. J. B. L. Gros: Atene, Propileje - vzhodna stran.
Dagerotipija iz leta 1850 (Splet 11).

ko je grški arheolog Kyriakos Pittakis¹⁹ čistil tempelj (slika 18). Tu ne gre za dagerotipijo, narejeno *in situ* (na frizu), temveč za kos friza, ki je bil postavljen znotraj cele Partenona skupaj z drugimi takratnimi najdbami z akropole. Za Grosa je bilo takrat tehnično prezahtevno, da bi naredil fotografijo *in situ*, kar je šele dve desetletji kasneje uspelo Fredu Boissonassu. Deli friza, ki so bili razstavljeni v celi Partenona, so bili pravi zaklad in so v naslednjih desetletjih pritegnili pozornost številnih fotografov. Ti so namesto dagerotipije upora-

¹⁹ Pittakis, Kyriakos (1798–1863), grški arheolog, znan po odkritju Levjih vrat leta 1841 v Mikenah. Pittakis je sodeloval pri večini arheoloških projektov novonastale grške države, nadziral je rekonstrukcijo Erehtejona, predlagal ustanovitev Muzeja akropole in bil glavni varuh starin med letoma 1836 in 1840.

bljali albuminske papirne odtise, postopek, ki je izhajal iz odkritij Williama Henryja Foxa Talbota in je omogočal zanesljive fotografske negative, ki jih je bilo mogoče od-tisniti na več papirnih pozitivov.

Postopek albuminskih papirnih odtisov je bil predstavljen leta 1850. Uporabljali so običajen tanek papir, premazan z albuminom iz jajca, ki mu je bila dodana sol. Ta postopek ni omejeval količine proizvedenih pozitivov, kar je bila glavna pomanjkljivost dagerotipije, iz katere je bilo mogoče izdelati samo en pozitiv. Tudi Gros je preizkušal zasoljene odtise na steklu z mokro premazanim kolodijem in ugotovil: »Dagerotipija je sicer že pokazala svojo kvaliteto, bo pa rivalska tehnologija, s katero izdelujemo papirne odtise, nedvomno imela prednost pred njo.« (Gros 1850).

Slika 18. J. B. L. Gros: Atene – fragment severnega friza Partenona.
Dagerotipija iz leta 1850 (Splet 12).

Arheološka fotografija in umetnost

V našem eseu je težko prezreti pomen Johna Beasleyja Greena (1832–1856), ameriškega fotografa in arheologa, ki je plodno, a na žalost prekratko kariero pričel v Parizu kot študent znamenitega fotografa Gustava Le Graya (Topham 2006, 7). Greene je v samo štirih letih ustvaril neverjetno obsežen fotografski opus. Njegova zgodnja smrt je vplivala na hitro pozabo njegovega fotografskega dela, ki je trajala vse do poznih sedemdesetih let 20. stoletja, ko so bile njegove fotografije prvič po letu 1856 ponovno razstavljene in so se na tržišču pričeli pojavljati njegovi stari odtisi. Greene danes velja za enega največjih mojstrov fotografije 19. stoletja, posebej cenjen pa je bil zaradi značilne promodernistične vizije (Stapp 2008,

619). Kot sin bankirja je bil finančno neodvisen ter se je lahko posvetil fotografiji in egiptologiji. Učil se je pri najvidnejših osebnostih na obeh področjih; Gustave Le Gray ga je učil fotografiranja in razvijanja pozitivov na povoščenem papirju, medtem ko ga je Champollionov naslednik Emmanuel, viconte de Rougé, profesor egiptovske arheologije in kustos Egiptovskega oddelka muzeja Louvre, učil brati hieroglif. Ker ga niso imeli za amaterja, je Beasley Greene leta 1853 postal član prestižne *Société Asiatique*.²⁰

²⁰ Société Asiatique je bila ustanovljena leta 1822, v času velikega navdušenja nad uspehi orientalističnih raziskav, dešifriranja pisav, primerjalnega jezikoslovja in obnavljanja spomenikov.

Slika 19. J. B. Green: Medinet Habu, tempelj Ramzesa III - del hieroglifskega napisa v vogalu drugega dvorišča. Fotografija iz leta 1854 (Splet 13).

V času svoje kratke kariere je opravil dve daljši potovanji v Egipt. Pri devetnajstih letih je na svojem prvem potovanju, od zime leta 1853 do pomladi 1854, potoval po Nilu do drugega katarakta v Nubiji ter fotografiral krajine, stare spomenike in druge zanimivosti. V Egipt se je vrnil še istega leta pozimi (1854/1855) z dovoljenjem za izkopavanje templja Ramzesa III. pri Medinet Habuju v Tebah. Leta 1854 ga najdemo med ustanovitelji Francoskega društva za fotografijo (*Société Française de Photographie*). Na izkopavanjih v Medinet Habuju je sistematično fotografiral potek izkopavanj, hierogliffe, ki so prekrivali zidove dvorišča templja, tempelj v celoti in njegove arhitekturne detajle (slika 19). Fotografije iz Medinet Habuja vključujejo izjemno serijo vedut templja iz različnih perspektiv in z velike oddaljenosti, na katerih je masivna zgradba templja tako majhna v veliki dominantni krajini, da deluje kot miniatura.

Greene je bolj kot drugi fotografi egipčanskih starin razumel pomen fotografije za arheološke raziskave (slika 20). Bil je prvi aktivni arheolog, ki je fotografijo uporabljal kot sredstvo dokumentiranja in jo tudi sam ustvarjal. Njegove fotografije iz Medinet Habuja so verjetno prvi sistematični fotografski zapis arheoloških izkopavanj.

Slika 20. J. B. Green: Izkopavanja pri Sfinji. Fotografija iz leta 1854 (Splet 13).

Njegovi egiptovski negativi so skrbno označeni: I (napis/*Inscription*), P (krajina/*Paysage*), M (spomenik/*Monument*), pri čemer je skušal razločevati med dokumentarnimi slikami in umetniškimi krajinami. Številčne oznake fotografij so v vsaki seriji zapisane v skladu z lego od severa proti jugu in s serijsko številko, zapisano na negativu. Fotografski pozitivni so označeni tudi z »J.B. Greene«, običajno v spodnjem desnem vogalu. Največ razvitih negativov je iz serij M (42 kosov) in I (108 kosov) z obeh Greenovih potovanj v Egipt. Obstajajo pa tudi fotografije iz egiptovske zbirke, ki so bile brez serijske številke.

Greene je iz obdobja 1852–1856 zapustil pravo bogastvo fotografij, narejenih s kalotipijo (negativom na povoščenem papirju). Po njegovi vrnitvi v Francijo leta 1854 je Louis Désiré Blanquart-Evrard objavil *Le Nil. Monuments et Paysages*, album z Greenovimi štiriindevetdesetimi fotografijami. Greene je dvakrat potoval tudi v Alžirijo. Novembra 1855 se je pridružil francoski odpravi kot fotograf pri izkopavanjih »*Le Tombeau de la Chrétienne*« (slika 21), najdišča pri Tipasi iz 1. st. pr. Kr., približno 130 kilometrov zahodno od Alžira.²¹ Po koncu prve etape izkopavanj januarja 1856 se je Greene na kratko vrnil v Francijo in se že sredi februarja ponovno od-

pravil v Alžirijo, šest tednov pred načrtovanim začetkom nadaljevanja izkopavanj. Ta čas je verjetno izkoristil tako, da je obiskal Constantine, antično mesto, približno 320 kilometrov oddaljeno od Alžira, ki leži na visoki, dramatični planoti, ki jo delno obkrožajo visoki bregovi reke Rhumel.

²¹ Pri dokumentiranju izkopavanj grobnice je Greene posnel nekaj deset fotografij detajlov in nekaj totalov iz različnih smeri. Štiriinajst fotografij je objavljenih v *Album du Tombeau de la Chrétienne* leta 1856 v izdaji Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, danes so v Bibliothèque de l'Institut de France.

Slika 21. J. B. Greene: »Grobница kristjanke«.
Fotografija iz leta 1854 (Splet 19).

Fotografije, ki jih je Greene posnel v Constantinu in njegovi okolici, še posebej pa tiste na bregovih reke Rhumel, so med njegovimi najboljšimi in najvplivnejšimi; so kompaktne, skoraj abstraktne kompozicije, nabite s čustvi in slutnjo smrti, ki ji Greene ni mogel ubežati. (Stapp 2008, 620). Ko so bila izkopavanja grobnice kristjanke aprila zaključena, je odplul v Francijo iz pristanišča Cherchelle, kjer je posnel svoje zadnje fotografije. Skupno število vseh Greenovih fotografij iz Egipta je okrog 300. Greene se ni potrudil, da bi uredil tudi svoje alžirske fotografije, ki jih je okrog 40, vključno s fotografijami z izkopavanj grobnice kristjanke, in ki delujejo veliko bolj osebno in slikovito od njegovih egiptovskih fotografij. Kakšen namen je imel z alžirskimi fotografijami, ni znano. Nobeni francoski ustanovi, ki so dobile njegove fotografije iz Egipta, ni bila predana niti ena od fotografij Constantina. Čeprav so bile po Greenovi smrti leta 1856 v Bruslju razstavljene štiri fotografije iz alžirske zbirke, je bilo o njih malo zapisanega.

Že od začetka kariere je Greene skrbel za konserviranje in hrambo svojih del. Znatno del svoje zbirke je doniral Francoskemu inštitutu, Nacionalni knjižnici in Francoskemu fotografskemu društvu. Najavil je, da bo založnik Goupil objavil album s 60 odtisi njegovih fotografij iz Egipta, in pri podjetju Blanquard-Evrard naročil izdelavo odtisov, čeprav album na koncu ni izšel. Album *Le Nil, Monuments, Paysages, Explorations, Photographique par John B. Greene* iz zbirke Francoskega fotografskega društva, ki naj bi ga izdala *Imprimerie photographique*

de Blanquart-Evrard, Lille, 1854 (tako odtis na naslovnici), je verjetno ponaredek izdaje, predvidene pri Goupilu. Greene je objavil tudi dvodelno poročilo o svojih izkopavanjih v Medinet Habuju, *Fouilles exécutées à Thèbes dans l'année 1855. Textes hiéroglyphiques et documents inédits*, ki je bilo ilustrirano z litografijami hieroglifov, prekopiranimi s fotografij. Za članek, objavljen v *Bulletin Archéologique de l'Athénium Française*, je Greene prispeval fotografijo fragmenta egipčanske skulpture iz muzeja v Cherchellu v Alžiriji, kar je bil njegov zadnji profesionalni izdelek (slika 22).

Greene se je na tretje potovanje v Egipt odpravil v začetku novembra 1856. V Kairo je prišel že hudo bolan, nekaj dni kasneje pa je podlegel neidentificirani »okrutni bolezni«. Novica o njegovi smrti je bila sporočena na sestandu Francoskega fotografskega inštituta ter objavljena v francoskih, britanskih in ameriških časopisih. Greenove negative so predali njegovemu prijatelju, egiptologu in fotografu Théodulu Devéria, danes pa jih hranijo v Devériaevih spisih v Musée d'Orsay v Parizu.

Slika 22. J. B. Greene: Cherchell, muzej - Fragment egipčanske skulpture. Fotografija iz leta 1856 (Splet 13).

Slika 23. J. B. Green: Na obali Nila. Fotografija iz leta 1854 (Splet 13).

Za Greenove egiptovske fotografije je značilno poudarjanje praznine opustelega ter veličine neba in krajine, ki prevladujejo na večini njegovih kompozicij in presegajo masivnost oziroma kolosalnost spomenikov. Njegove fotografije odkrivajo poseben, njemu lasten protomodernistični prikaz grafične forme, s čimer se Greene močno razlikuje od sodobnikov. Njegov osebni podpis je zelo očiten na fotografiji »*Na obali Nila, Tebe*« (slika 23). Fotografijo tvorijo trije enostavni elementi: temna, ravna linija zahodne obale Nila, nad katero se odraža temna silhueta male oaze nasproti bledemu orisu vzpetine v ozadju Tebe; na spodnjem delu fotografije prevladuje zadržan ton Nila, zgornji del pa izstopa s praznino (nebo). Gre za fotografsko kompozicijo z izjemno spokojnostjo in ravnotežjem, ki je med »arheološkimi« fotografijami v 19. stoletju brez primere. Greenove fotografije veliko bolje odražajo metaforo oziroma čustven odgovor na impresije

egiptovskega ambienta kot posnetki njegovih sodobnikov, npr. Maxima du Campa.

Greenove fotografije se pomembno razlikujejo od Le Grayevih in še bolj od du Campovih. Za du Campa, mogoče pa tudi za Le Graya, ki je v Kairu živel kakih dvajset let, je bilo potovanje na Vzhod kolonialna avantura. Du Campovo potovanje v Flaubertovem spremstvu je prineslo osupljive fotografije Egipta, toda Egipta brez modernega življenja, ki deluje kot nekakšna pokrajina na mesecu brez poljedelstva, trgovine in skoraj brez ljudi. Egipt je za du Campa nekakšen »prazen« prostor zakladov in implicira, da so zakladi na voljo (domnevno) dobronamernemu in prosvetljenemu Zahodu (Splet 14). Greene ni bil tak. Če so du Campove slike videti bolj kot cenitev blaga, ki ga nameravamo prevzeti, oziroma skrbno urejen katalog že prisvojenega, Greenove fotografije

Slika 24. J. B. Greene: Tebe, Memnonov kolos.
Fotografija iz leta 1854 (Splet 16).

delujejo naravnost osupljivo; so mnogo večjega formata in povsem drugačne estetike. Green absolutno obvlada volumen, svetlobo, sence in izjemno ostrino ter nam s čisto lepoto egiptovskih ruševin uspeva prikazati konkretnost prisotnosti, hkrati pa tudi skrivnostnost. Dober primer lahko vidimo na njegovi fotografiji zadnje strani gigantske skulpture, ki pomeni vrhunsko študijo posture in forme, romantično gesto, ki je du Camp ne bi bil sposoben (slika 24).

Čeprav je dokumentiranje hieroglifov in drugih napisov nedvomno izhajalo iz znanstvenih potreb, je njihovo fotografitiranje vsebovalo tudi določen element estetskega navdušenja nad njihovim videzom, teksturami zidov, na katerih so bili najdeni napisi, peskom in kamnitim drobirjem pod nogami ljudi in predvsem nad svetlobo Egipta, ki ni podobna nobeni svetlobi v Evropi. Na nekaterih fotografijah je Greene namenoma vključeval odprtine,

ki omogočajo pogled na egiptovsko nebo. Toda neka izjemna Greenova fotografija vsebuje ravno nasprotno – povsem temen vhod v objekt, na katerem je nad preprostim vrati morda stala izklesana plošča, ki je padla ali bila ukradena (slika 25). Skoraj občutimo, kako se Greene dotika te površine in sprašuje, kako bi jo lahko kopiral. Te intimne, »taktilne« študije ostankov, še ne povsem razumljenih, zaradi spoštovanja in velike želje po učenju sodijo v vrh popotniške fotografije.

Fotografija 19. stoletja je seveda že zdavnaj za nami. Stališča, ki so privedla do njenega sloga in izraza, so se že zdavnaj spremenila, pa tudi tehnike, ki so jo delale za tako težko ustvarljivo, a hkrati veličastno. Prav zato, ker je Green fotografiral kot senzualist in šele nato kot učenjak, je njegovo oko bližje našemu času, kot se zdi na prvi pogled: njegove fotografije bi bilo napačno razumeti samo kot egiptologijo na papirju; so ljubezenska avantura s kamnom in na svoj način veličastne.

Slika 25. J. B. Greene, S potovanja po Zgornjem Egiptu in Nubiji. Fotografija iz leta 1854 (Splet 15).

Svinčnik narave

Kot nasprotje Franciji je fotografija v podjetniški klimi Britanije imela posebno zgodovino in je bila zelo zgodaj vključena v manjše projekte predstavljanja starin in podpiranja raziskav. Tu ponovno srečujemo fotografijo, katere raba poteka v različnih, tudi nasprotnih smereh. Talbot je še danes znan predvsem kot izumitelj fotografije, čeprav je bil v svojem času cenjen tudi kot strokovnjak za antične jezike. Udeleževal se je kontroverznih diskusij o biblijskih in bližnjvzhodnih starih jezikih ter bil eden od štirih znanstvenikov, ki so leta 1855 demonstrirali dešifriranje asirskega in akadskega klinopisa. Talbotov interes za fotografijo predstavlja paradigmatični primer filologa, ki ga zanimajo arheološke raziskave in sprejema nove tehnologije za svoje znanstveno delo.

Talbot je javno podprl publikacijo iz leta 1846, pamflet na štirih listih, ki so ga tvorili izključno kalotipni odtisi hieroglifov (*Talbotype applied to Hieroglyphics*).²² V njem je bila reproducirana transkripcija hieroglifskega napisa Josepha Bonomija²³ s kamnitega reliefa iz Ibrima v Nubiji skupaj s prevodi transkripcij, ki sta jih pripravila Joseph Birch, kustos Britanskega muzeja, in Anthony Charles Harris, britanski trgovec z umetninami in stari-nami. Talbot, ki nikoli ni osebno vodil znanstvenih odprav, je k arheološki znanosti prispeval na bolj instrumentalen način; znanstvenikom je predstavil nov medij, ki jim je omogočal lažjo izmenjavo vizualnih informacij. Omenjeni pamflet je, gledano s stališča fotografije, izrazito znanstven in reduktiven. Fotografije ne predstavljajo umetniške vizije odkrivanja kompleksnosti objekta, temveč ravno obratno, izogibajo se dvoumnostim v sporočanju vizualne informacije.

Od sredine tridesetih let 19. stoletja je Talbot eksperimentiral in prvi izumil pozitivni/negativni fotografski postopek, s katerim je bilo mogoče iz enega negativa izdelovati številne odtise na papirju, za razliko od Daguerjeve tehnike, ki fiksira edinstven prikaz na fotosenzibilni posrebljeni plošči. Talbotov kalotipski postopek je bil temelj znamenite fotografske knjige, ki jo je leta 1844 objavil pod naslovom *The Pencil of Nature*. Namen tega štiriindvajset strani dolgega in komentiranega fotografskega albuma je bil prikazati številne možnosti novega

medija in anticipirati prihodnjo rabo fotografije za objektivno in avtentično dokumentiranje, mehansko reprodukcijo in razmnoževanje pozitivov ter izdelavo slikovitih ilustracij, npr. portretov ali krajin. *The Pencil of Nature* se na zelo neposreden način sooča z arheološko imaginacijo sredine 19. stoletja. Arheološke teme, kot so zbirke predmetov, dokumentiranje ter opisi najdišč in spomenikov, ki jih je Talbot prikazal v podrobnostih, ki jih morda ne bo več mogoče videti, prežemajo celotno knjigo (Shanks, Svabo 2013). Talbot knjigo pričinja z anekdoto s potovanja po Italiji leta 1833, tj. z opisovanjem frustrirajočih poskusov s *camero lucido*,²⁴ da bi narisal krajino. Camera lucida zahteva pero umetnika, ustrezen položaj glede na prizmo, veččega risarja, papir in, kar je Talbota najbolj frustriralo, napravo, ki je bila zelo težka in nerodna ter jo je bilo treba postaviti na ustrezno mesto, da bi ujeli predmet slikanja. Fotografija je vse to nerodno in naporno delo opravila po kemični poti, s pomočjo svetlobe, optike in kemikalij. Zato jo je Talbot poimenoval »svinčnik narave« (*pencil of nature*), kot stvar posredovanja tistega, kar proizvaja sliko. Edini predmet, ki je bil v tej knjigi predstavljen dvakrat, je bil odliv Patroklove buste, izdelane po originalu, iz Britanskega muzeja (slika 26). Talbot (1844) je v komentarju pripomnil, da je »mogoče skulpture, buste in druge dele skulptur na splošno zelo dobro predstaviti z umetnostjo fotografije«, in poudaril, da je mogoče narediti »skoraj neomejeno število različic« fotografij takega predmeta, zlasti če upoštevamo različno intenzivnost osvetlitve. Sam je posnel več kot 30 različnih fotografij tega odliva, s čimer je želel izraziti bolj čustva kot samo dokumentirati.

Na dveh fotografijah je izoliral objekt v odnosu do črne ozadja, medtem ko je s kamero snemal iz različnih kotov zaradi različne intenzivnosti osvetlitve. Postavljanje na črno ozadje se še danes uporablja kot običajna tehnika za fotografiranje artefaktov – opisana je v številnih priročnikih. Talbot je intimno ozračje fotografije uporabljal kot vstopanje v svet predmetov, za razliko od esteticizma, ki ga dosežemo, ko kamera izloči objekt iz izvornega

²² O tem delu glej Caminos (1966).

²³ Joseph Bonomi (1796–1878), britanski kipar, risar, egiptolog in kustos Britanskega muzeja, član Lepsiusove pruske odprave v Egipt (1842–1844).

²⁴ Camera lucida, ki jo je opisal Kepler leta 1611 in patentiral Wollaston leta 1807, je optični inštrument, ki vključuje napol posrebljeno prizmo, ki je montirana na nosilcu nad površino za risanje in simultano omogoča dva pogleda, hkrati lahko vidimo predmet opazovanja skozi prizmo pod kotom 45 ° in drugi list papirja oziroma drugega medija pod prizmo; slab prikaz negativa ustvarja fokusiran virtualni videz predmeta, ki je preslikan na papir, na katerem je mogoče neposredno in natančno spremljati obrise opazovanega objekta.

fizičnega konteksta in ga pretvori v nov prikaz; isti objekt se kaže v drugačni pojavnosti. Fotografija usmerja pozornost na objekt pred lečo ter na samega fotografa oziroma njegovo edinstveno vizijo in estetski izbor. Napetost, ki se ustvarja med opazovanjem antičnega objekta s prostim očesom in gledanjem skozi prizmo fotografije, je napekost med znanostjo in umetnostjo, ki je prisotna že od samih začetkov arheološke fotografije in precej odvisna od vnaprej zamišljenih pojmov vrednosti (oziroma socialne uporabe po Bourdieuju) prezentiranih objektov.

V Veliki Britaniji se je leta 1852 komisija Britanskega muzeja, natančneje, Charles Brooke, predstojnik fotografskega oddelka pri kraljevem observatoriju, in Charles Wheatstone, fizik, izumitelj elektrografije, s Talbotom posvetovala o možnostih fotografiranja klinopisnih ploščic. Že naslednje leto je fotograf Roger Fenton (1816–1869) komisiji oddal poročilo o stroških izdelave temnice v muzeju in kalotipske izdelave fotografij. Muzej je sicer v svoj program kmalu zatem uvrstil fotografiranje artefaktov in napisov, ki so v muzej prišli okrog leta 1850 z izkopavanj Henryja Layarda v Ninivah, toda ta projekt je kmalu ostal brez sredstev. Layardova knjiga o Ninivah iz leta 1849 je bila ilustrirana s terenskimi risbami. Tudi druga znamenita britanska ustanova, *Society of Antiquaries*, je v tem času promovirala fotografijo – leta 1854 je Fentona imenovala za častnega fotografa. Istega leta je

društvo pisalo generalu britanske vojske lordu Raglanu, naj na poti na Krim naroči Fentonu, ki je bil tudi vojni fotograf, naj fotografira stare kraje in spomenike. Lord Raglan se je s tem strinjal, čeprav je dvomil, da je v Bolgariji, kjer je bil njegov štab, sploh še kaj ostankov. Do tega sicer ni prišlo, se je pa Roger Fenton proslavil z več kot 350 negativi velikega formata prizorišč bitk.

Zaključek

Fotografska slika je kot nov medij, ki omogoča verodostojno reprodukcijo opazovanih objektov in pojavov z do tedaj neverjetno natančnostjo, v celoti spremenila dotedanje konvencionalno slikarstvo. Potentno učinkovanje fotografije (dagerotipije) je ravno z avtentičnostjo vplivalo na pleneristično slikarstvo. Tako je fotografija tedaj najnaprednejšim slikarjem odkrivala povsem nove perspektive (Benjamin 1986, 152–156). Observacijske vede, kot sta arheologija in astronomija, so takšne novosti nemudoma sprejele. Optične, kemične in mehanske lastnosti fotografije so v veliki meri neodvisne oziroma osvobodjene selektivne diskriminacije človekovega očesa ali roke. Zahvaljujoč tehničnim možnostim in zavidanja vredni perfekciji so fotografije ponudile nove perspektive v raziskovanju in dokumentiranju tako lokalnih starin kot spomenikov izginulih civilizacij. Novi medij slikovne prezentacije je vsakemu očesu naredil dostopne skrite

Slika 26. W. H. F. Talbot: Patroklova busta. Fotografiji iz leta 1843 (Talbot 1844, pl. 5 in 17).

lepote iz skoraj vsega sveta, ki so jih lahko ljudje gledali v zasebnosti lastnega doma. Arheologija je, enako kot fotografija, lahko umetnost in znanost, potovanje skozi čas, ki ga zgodovina zaustavlja v posebnih trenutkih. Arheologija in fotografija sta tesni zaveznici, ki sta si v času svojega nastajanja bistveno pomagali. Fotografija, ki je v službo arheologije stopila že takoj po svojem rojstvu, se je izkazala za superiorno orodje za opisovanje civilizacij, ki so nastale iz rok umetnikov in oči popotnikov. Starodavna mesta in umetniška dela, tisočletja nevidna, so prihajala na plano s pomočjo tehničnega čudesa, ki je jamčilo popolno jasnost prikaza. Med prvimi tarčami objektivov so bili portreti klasičnih kipov in vedute porušenih spomenikov v brezčasnih krajinah. Želja videti ta simbolna mesta in izkusiti njihovo ponovno posredno odkrivanje je sprožila kroženje njihovih podob med občinstvom, ki je z velikim entuziazmom podpiralo arheološko raziskovanje.

Slike preteklosti so odražale niz modernih intelektualnih, kulturnih in političnih vidikov ter vprašanj: Od kod prihajamo? Kakšne vrednosti umetnine preteklosti utelešajo danes? Kako ta dediščina oblikuje odnose med nami, drugimi kulturami in narodi? Čas inkubacije fotografije, sredina 19. stoletja, je tudi čas intenzivnih filozofskih debat o našem poreklu. Človekovo mesto, vlogo in preteklost sta razburkali dve prelomni deli, *Načela geologije* Charlesa Lyella, objavljeno med letoma 1830 in 1833, ter *Izvor vrst* Charlesa Darwina iz leta 1869, ki sta dodatno podkrepili slutnjo, da je zgodovina človeštva veliko starejša, kot je učila teologija. S postavljanjem zgodovine človeka in narave na isto raven je arheologija izpodbijala stare ortodoksne poglede na razvoj človeka. Pri tem je fotografija na ključnih točkah demonstrirala, kako je mogoče preteklost rekonstruirati s pomočjo fizičnih ostankov in, kar je še pomembnejše, ponudila orodje za organiziranje in tolmačenje novega vira zgodovinskih informacij. Arheologi so sledili pozitivističnemu cilju odkrivanja starih civilizacij, kakršne so bile, zanikali metafiziko ter opazovali artefakte, osvobojene neposrednih tolmačenj Biblije in drugih starih tekstov ter motivov njihovih avtorjev. Novo preučevanje preteklosti je bilo v središču prevrata v pogledu na svet, ki je zahteval visoke vloške in se utemeljeval na zanesljivih vizualnih (znanstvenih) dokazih. V novi »veri«, ki se je imenovala znanost, je videti pomenilo verjeti. Zmožnost replikacije stvarnosti zunanjega sveta in njegove trajne kopije je bila eden zaščitnih znakov revolucije, ki je šokirala Evropo

19. stoletja. Moderne komunikacijske in transportne tehnologije so imele velik vpliv na potovanja, izobrazbo in popularno kulturo ter so omogočale univerzalen panoptični pogled na svet. Industrializacija je utrdila temelje meščanskega srednjega sloja, ki se je vse bolj angažiral v ohranjanju svoje regionalne in nacionalne dediščine, kar je pomenilo vse večjo skrb za kulturno avtentičnost in legitimnost. Fotografija, medij, ki se mu ni bilo mogoče upreti, je postala dostopna v trenutku, ko je pričelo oblikovanje narodov vse bolj temeljiti na otipljivih simbolih in krajih kolektivnega spomina.

Predstav arheološke preteklosti, ki jih je fotografija naredila otipljive, ni mogoče ločiti od moderne skrbi za politično in kulturno identiteto. V ozadju spektakla oddaljenih, simbolnih in pitoresknih krajev so stale implicitne predpostavke o prihodnjem napredku, kulturni superiornosti in usodah narodov. Partenon, viden skozi objektiv fotografa in prepojen s političnimi idejami demokracije, je predstavljal različne, včasih tudi protislovne vrednosti – nacionalni spomenik, vrhunsko umetniško delo, simbol politične svobode ... Pogled kamere – natančno selektivno fokusiran, estetsko oblikovan, nesporen – je prepričljiv. Še vedno so žive predpostavke, utemeljene na ikonografiji zgodovinskih podob, katerih pomembnost je večja od pomembnosti besed. Toda, paradoksalno, večina zgodovine arheologije se le na kratko ozre na fotografijo, kot da bi šlo za hitre posnetke iz albuma s potovanj, ki dokazujejo, da je bil arheolog tam in odkril tisto; fotografijo na splošno jemlje kot nezapleteno in nevprašljivo dokumentacijo. Vendar fotografija ni bila samo preprosto okno v preteklo čase, oblikovala se je in dozorevala v diskusiji o odnosu med preteklostjo in sedanjostjo. Novejše študije zgodovine pogleda in vizualne ekonomije postavljajo fotografa na križišče, na katerem se diskurzi filozofije, znanosti in estetike srečujejo s tehnološkimi, institucionalnimi in političnimi potrebami. Prikaz starin skozi objektiv kamere odkriva kompleksno mrežo različnih razumevanj in pogojev, ki se skrivajo za navidezno nevtralnimi stališči. Fotografška dokumentacija je postala srce arheološke prakse od formalizacije arheološke vede sredi 19. stoletja in ni naključje, da sta arheologija in fotografija istočasno doživljali razcvet. Fotografija je lahko s svojimi edinstvenimi lastnostmi verodostojno ilustrirala arheološko preteklost. Arheološke fotografije včasih odkrivajo več od pisnih virov, dimenzije preteklosti, ki jih beseda ne more ujeti, predvsem pa dopolnjujejo zgodbo o zapletenih poteh razvoja arheologije.

Literatura / References

- Bann, S. 2008, Delaroche, Hippolyte (Paul) (1797–1856). – V / In: Hannavy, J. (ur. / ed.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, Vol. 1. – New York, London, Routledge, 407.
- Baudelaire, C. 1955, *Likovne kritike*. – Zagreb, Mladost.
- Benjamin, W. 1986, *Estetički ogledi*. – Zagreb, Školska knjiga.
- Bohrer, F. 2011, *Photography and Archaeology*. – London, Reaktion Books.
- Botta, P. E. 1849–1950, *Monument de Ninive*. – Paris, Imprimerie nationale.
- Brown, E. 1999, The world's first daguerreotype images: Canadian travel photographer Pierre Gustave Gaspard Joly de Lotbinière. – *The Archivist* 118, 22–29.
- Brown, F. 2004, Flaubert in Egypt. – *New England Review*, 25/4, 40–63.
- Bourdieu, P. 1990, *Photography: A Middle brow Art*. – Stanford, Stanford University Press.
- Camino, R.A 1966, The Talbotype applied to Hieroglyphics. – *The Journal of Egyptian Archaeology* 52, 66–70.
- Dorell, P. 1989, *Photography in Archaeology and conservation*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- Du Camp, M. 1852, *Égypte, Nubie, Palestine et Syrie: dessins photographiques*. – Paris, Hachette.
- Fehlmann, M. 2006, Under the light of Helios: early photography and the Parthenon sculptures. – *Sculpture Journal* 15/2, 161.
- Fehlmann, M. 2007, As Greek As it Gets: British Attempts to Recreate the Parthenon. – *Rethinking History* 11/3, 353–377.
- Flaubert, G. 1996, *Flaubert in Egypt: a sensibility on tour: A narrative drawn from Gustave Flaubert's travel notes & letters*. – New York, Penguin Books.
- Frizot, M. 1998, *A New History of Photography*. – Köln, Könemann.
- Gastaldi, N. 2003, *Fouilles dites de Ninive par Victor Place, consul de France à Mossoul (Iraq). 1851-1861*. – Paris, Centre Historique des Archives Nationales.
- Gernsheim, H. 1982, *The Origins of Photography*. – New York, Thames & Hudson.
- Goupil-Fesquet, F. 1844, *Voyage d'Horace Vernet en Orient*. – Paris, Bruxelles, C. Muquardt.
- Greene, J. B. 1856, *Album du Tombeau de la Chrétienne*. – Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
- Gros, J. B. L. 1850, *Quelques notes sur la photographie sur plaques métalliques*. – Paris, Librairie encyclopédique Roret.
- Horeau, H. 1841, *Panorama d'Égypte et de Nubie*. – Paris, Meretseger books.
- Košćević, Ž. 2000, *Fotografska slika: 160 godina fotografske umjetnosti*. – Zagreb, Školska knjiga.
- Le Guern, N. 2001, *L'Égypte et ses premiers photographes. Etude des différentes techniques et du matériel utilisés de 1839 à 1869* (Neobjavljena magistrska naloga / Unpublished master thesis, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales) – Paris.
- Lerebours, N.-M. P. 1840-1843, *Excursions daguerriennes : vues et monuments les plus remarquables du globe*. – Paris (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8458373v>).
- Loydreau, E. 1866, *De la photographie appliquée à l'étude de l'archéologie. Notices Lues à la Société d'Histoire et d'Archéologie de Chalon-sur-Saône les 26 Juin 1856 et 30 Juin 1857*. – Beaune, Imprimerie de A. Lambert.
- Newhall, B. 1982, *The history of photography: from 1839 to the present*. – The Museum of Modern Art, New York.
- Perez, N. 1988, *Focus East. Photography in the near East 1839–1885*. – Abrams Domino, New York.
- Place, V. 1867–1870, *Ninive et Assyrie*. – Paris, Imprimerie Impériale.
- Osterman, M. 2007, The Technical Evolution of Photography in the 19th Century. – V / In: M.R. Peres (ed.), *Focal Encyclopedia of Photography*. – Oxford, Elsevier, 27–36.
- René, P.-L. 2008, Piot, Eugene (1812–1890), French photographer and publisher, collector and art historian.

– V / In: Hannavy, J. (ur. / ed.), *Encyclopaedia of Nineteenth-Century Photography*, Vol. 1. – New York. London, Routledge, 1131–1132.

Romer, G. 2007, Introduction to the Biographies of Selected Innovators of Photographic Technology. – V / In: *Focal Encyclopedia of Photography*, Oxford, Elsevier, 123–135.

Rosenblum, N. 1984, *A World History of Photography*. – Abbeville Press, New York.

Ruskin, J. 1855, *The Seven Lamps of Architecture*. (druga izdaja / second edition) – London.

Shanks, M., C. Svabo 2013, Archaeology and photography; a pragmatology. – V / In: Gonzales-Ruibal, A. (ur. / ed.), *Reclaiming Archaeology: Beyond the Tropes of Modernity*. Routledge, 89–102.

Stapp, W. 2008, Greene, John Beasley (1832–1856). – V / In: Hannavy, J. (ur. / ed.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, Vol. 1. – New York, London, Routledge, 619–622.

Stewart, L. S. 2005, In Perfect Order: Antiquity in the Daguerrotypes of Joseph-Philibert Girault de Prangey. – V / In: Lyons, C. L., J. K. Papadopoulos, L. S. Stewart, A. Szegedy-Maszak (ur. / eds.), *Antiquity and Photography: Early Views of Ancient Mediterranean Sites*. Los Angeles, Getty Publications, 66–91.

Talbot, W. H. F. 1844, *The Pencil of Nature*. – London, Longman, Brown, Green and Longmans.

Topham, R. J. B. G. 2006, *Ryerson University, Photographic Preservation and Collections Management*, Master of Arts (MA), Thesis. – Toronto, New York

Trautat, E. 1879, *La photographie appliquée à l'archéologie*. – Paris, Gauthier-Villars.

Wood, J. 1995, *The scenic daguerreotype. Romanticism and early photography*. – University of Iowa Press, Iowa City.

Spletni viri / Web sources

Splet 1 / Web 1: <http://www.senato.it/documenti/repository/eventi/med/pagina06.htm>.

Splet 2 / Web 2: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Girault+de+Prangey&title=Special:MediaSearch&go=Go&type=imag>.

Splet 3 / Web 3: http://expositions.bnf.fr/veo/orient_photo/text05.htm.

Splet 4 / Web 4: <http://www.arthistoryunstuff.com/maxime-du-camp-travel-photography>.

Splet 5 / Web 5: <https://www.imaging-resource.com/news/2012/10/30/the-birth-of-travel-photography-du-camp-and-flauberts-1849-trip-to-egypt>.

Splet 6 / Web 6: <https://theclassicphotomag.com/la-maison-demoliephotographs-of-egypt-by-maxime-du-camp-1849-1850>.

Splet 7 / Web 7: <https://gallica.bnf.fr/iiif/ark:/12148/btv1b69030157/f1/full/full/0/native.jpg>.

Splet 8 / Web 8: <http://foxtalbot.dmu.ac.uk>.

Splet 9 / Web 9: <https://www.clevelandart.org/art/2006.158>.

Splet 10 / Web 10: <https://www.moma.org/collection/works/54645>.

Splet 11 / Web 11: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-Baptiste_Louis_Gros_Acropolis_1850.jpg.

Splet 12 / Web 12: <https://www.musee-orsay.fr/fr/oeuvres/detail-de-la-frise-des-panathenees-parthenon-athenes-7166>.

Splet 13 / Web 13: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search?q=John+Beasley+Greene>.

Splet 14 / Web 14: <https://francishodgson.com/2011/06/17/john-beasley-greene-1832-1856>.

Splet 15 / Web 15: <https://www.gros-delettres.com/lot/10317/1898052?offset=100&>.

Splet 16 / Web 16: <https://www.musee-orsay.fr/fr/oeuvres/colosse-de-memnon-de-droite-partie-posterieure-31269>.

Splet 17 / Web 17: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/283143>.

Splet 18 / Web 18: <https://www.artic.edu/artworks/144225/karnak-propylone-du-temple-de-khons-thebes>.

Splet 19 / Web 19: <https://www.artic.edu/artworks/97328/>.

Splet 20 / Web 20: <https://www.getty.edu/art/collection/artists/1840/hippolyte-bayard-french-1801-1887/>.

The Past Caught in the Light – The First Two Decades of Photography in Archaeology and Archaeology in Photography (1839–1860)

(Summary)

Photography played a decisive role in the mid-19th century rediscovery of the past, especially the Mediterranean past from where Europe searched for sources for its self-image. Ruins and other places of explorative pilgrimage got new meaning when photographers turned their cameras to old monuments. The rapid development of photography started in the 1830s with discoveries of calotype by William Fox Talbot and daguerreotype by Louis Jacques-Mandé Daguerre. Dominique-François Arago, Secretary of the French Academy, while presenting the case of daguerreotype at the French Parliament in 1838, argued for its advantages also by referring to the archaeology of Egypt and how it could provide an excellent tool for exact recording of the thousands of hieroglyphs in a much shorter time than with any other traditional technique.

Initially, photography was presented as an invention that produces realistic, objective and scientifically precise visual records which can be then reproduced in numerous copies and consequently published. Ultimately, the French Government bought the rights to the patent and made daguerreotype freely available. This initiated a real invasion of photographers and travellers to numerous destinations, particularly to classical places in Italy, Greece, Egypt, and the Near East. They then brought back spectacular images of monuments rarely seen before by the public. The earliest archaeological daguerrotypes date from 1839 (e.g. the monuments from Athenian Acropolis and several places from Egypt by P.G. Joly de Lotbinière; Egyptian daguerrotypes by F. Goupil-Fesquet, daguerrotypes from Greece and Near East by J.-P. de Prangley and many others). Each of these photographers had a distinct style and technique of presenting motives. Among the most significant collections of the earliest photographs was that of M. du Camp made in Egypt, Nubia, Syria and Palestine in 1849–1850, together with his travel companion Gustave Flaubert. M. du Camp used a different technique, that of the calotype, invented by H. Fox Talbot, which made the whole process of taking and developing the photographs easier. However, the Fox Talbot's invention was not so popular and spread since it was patented. An important contribution to early photography in archaeology was also by G. Tranchand, E. Piot, J.-B.-L. Gros, whose photographic albums were highly praised. Probably the first use of photography to technically support the recording in archaeological excavations was in Egypt, in the 1842 mission of K. R. Lepsius.

However, a special place among early 'archaeological' photographers occupies J. Beasley Green, an American

photographer and archaeologist. In four years only (he died in 1856 at the age of 24), he created one of the largest photographic collections of Egyptian calotypes of his time. However, what distinguishes most Beasley Green from his contemporaries was his artistic eye. He brought completely new aesthetics, he did not seek sensational discoveries and well-known monuments, but he tried to catch the spirit of the places and mystery. With his combination of light, volumes of objects, shadows and empty places, he did not attempt to document the objects and places realistically but to raise them to another, more aestheticised milieu.

The paper ends with H. Fox Talbot. Coming from the UK and being an inventor of calotype and also an excellent philologist, Fox Talbot brought another perspective to early photography in archaeology. In 1844 he published an influential book, *The Pencil of Nature*, where he, again on some archaeological examples, demonstrated not only the potential of photography to efficiently and correctly record the objects but also its potential to produce aesthetic visions. His idea to take pictures of archaeological objects (e.g. busts) on a black or very dark background and to make contrast with the white and grey object (in the first plane) produced a larger depth of the context on the one hand, and dynamic tension between these two planes on the other hand. The image stepped out of the pure record and entered the art realm. This procedure remained of taking photos of archaeological objects, especially sculptures and other objects with rich forms and decoration, became a standard for many decades.

How the early photographs took pictures of the past architectures, art pieces, and places speak of the time's intellectual, cultural, and political perspectives. Photography not only appeared in times of great changes in our world-views when geologists revealed that the world is much older than believed, when Darwin's idea of evolution changed the views on nature and humans, and when archaeologists were able to explore civilisations that existed two thousand years before the Bible. In this triumph of science, photography was not just assisting but also actively reshaping the world and culture. Without its capacity to replicate the reality (modern and past) and widely distribute the images of such reality, many scientific discoveries would have to struggle much more. The camera's power to selectively focus and aesthetically frame reality is highly persuasive. However, the greatest paradox is that the role of photography was almost completely neglected in histories of archaeology.

Arheologija poskusov v študijah keramike

Experimental Archaeology in Ceramics Research

© Manca Vinazza

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; manca.vinazza@ff.uni-lj.si

Izvleček: V prispevku predstavljamo pomen vključevanja arheoloških poskusov v študije keramike, kar se je v tujini že dodobra uveljavilo, pri nas pa pravega odziva še ni bilo. Predstavljena je osnovna metodologija arheološkega poskusa. Na študijskem primeru žganja v kopi skušamo pokazati možnosti vključevanja tovrstnih raziskav, ki lahko ključno pripomorejo tako k razumevanju arheoloških ostankov kot k nadgradnji končne interpretacije.

Ključne besede: arheologija poskusov, poskusi, arheologija, metodologija, keramika, žganje v kopi

Abstract: In this paper we present the importance of the integration of archaeological experiments in ceramics studies, which has already become well established abroad, but has not yet been really adopted in Slovenia. The basic methodology of archaeological experimentation is presented. Using the case study of a bonfire, we try to show the possibilities of integrating this type of research, which can make a key contribution both to the understanding of archaeological remains and to the enhancement of the final interpretation.

Keywords: experimental archaeology, experiments, archaeology, methodology, ceramics, bonfire

Uvod

V zadnjih letih je arheologija poskusov postala integralni del arheoloških raziskav. Izvajanje poskusa za potrebe končne interpretacije je velikokrat ključen del raziskave. Omogoča opazovanje in razumevanje celotne ali dela operacijske sekvence (fr. *chaîne opératoire*).¹ Rezultati namreč na veljavi pridobijo šele takrat, ko so del metodološko zastavljene raziskave z vprašanji (npr. način izdelave, namembnost, uporabnost itd.). V članku obravnavamo arheologijo poskusov v študijah keramike (ang. *ceramic experimental archaeology*), ki je v zadnjem času *modus operandi* v tovrstnih študijah.

Definicija arheologije poskusov v študijah keramike (ang. ceramic experimental archaeology)

Že leta 1987 sta Schiffer in Skibo napovedala, da bo arheologija poskusov dobila pomembno vlogo v razlagi tehnoloških sprememb (Schiffer, Skibo 1987, 609). Arheološki poskusi namreč ne le dopolnjujejo razumevanja preteklih procesov, ampak tudi korigirajo laboratorijske poskuse, ki se večinoma izvajajo v nadzorovanih pogojih. Razvoj arheologije poskusov v študijah keramike je povezan z razvojem arheometrije (Ahrens 1990, 45; nav. v Mele 2007, 31).

Alan Outram je sicer ostro ločil med arheološko vedo in arheologijo poskusov, pri čemer se je navezal na po-

memnost vključevanja eksperimentalnih pogojev, ki so bližje nekdanjim realnim okoliščinam kot laboratorijskim pogojem. Meni, da arheološka veda vključuje laboratorijske poskuse in izdelovanje replik z namenom razumevanja lastnosti najdenih arheoloških predmetov (npr. vpliv na nastanek, uporabo in opustitev rabe materialov), medtem ko arheologija poskusov znanje gradi na fizičnih načelih, z namenom ugotavljanja aktivnosti, ki so nekoč morda potekale, ter materialov, ki so jih nekoč morda uporabljali (Outram 2008, 2). Takšna delitev je bila deležna številnih kritik, predvsem z vidika nezmožnosti segmentarnega opazovanja posameznih parametrov med poskusi in kompleksnosti vključevanja antropoloških interpretacij (Schiffer *et al.* 1994; Reynolds 1999, 158–162). Nadgradnjo pomeni šele vključitev ideje operacijske sekvence (fr. *chaîne opératoire*) v študije keramike, v okviru katere najprej proces izdelave, ki je predmet opazovanja, razdelimo na posamezne korake ter določimo odnos med opazovanim procesom izdelave in širšo sliko. S tem lahko gradimo most med tehničnim in družbenim vidikom (Jeffra 2015, 141–144; prim. Roux 2019, 15–128). Prav zato arheologija poskusov tako pomembno dopolnjuje razumevanje keramike (Rice 2005, 114). Vse aktivnosti moramo izvajati po načelu t. i. nadzorovane primerjave, kar pomeni, da poskus izvedemo tako, da eno spremenljivko opazujemo z različnih ravni opazovanja (Roux 2016, 7). Arheološki poskusi so danes referenčni modeli podrobnosti procesov izdelave, uporabe in propadanja. Z njihovo pomočjo izboljšujemo razumevanje fizičnih sprememb v materialih, ki nastajajo med procesi, vezanimi na določeno tehnologijo v preteklosti (Santa Crue 2014, 118).

Arheologijo poskusov v študijah keramike lahko torej definiramo kot področje, ki se ukvarja s preučevanjem

¹ Idejo operacijske sekvence je leta 1964 razvil André Leroi-Gourhan na osnovi raziskovanja paleolitskih skupnosti in s ciljem podrobne- ga opisa tehnik izdelave orodij (Leroi-Gourhan 1990, 24–27). Gre za obravnavo celotnega procesa izdelave oziroma zaporedja delov- nih procesov/korakov, po katerih surovina postane končni izdelek (Creswell 1976, 13). Zaradi kompleksnosti na ravni spremembe gline v keramiko se je nazadnje razvila t. i. keramična operacijska sekvence (Roux 2016, 104–107).

keramične operacijske sekvence na podlagi ponovljivih poskusov, pri katerih uporabljamo materiale in pripomočke, ki so jih uporabljali nekoč, obenem pa izvajamo meritve ter vodimo dokumentacijo. Osnova vsakega poskusa naj bo hipoteza, ki jo med poskusom testiramo in vključuje analizo materialov (npr. makroskopska tehnološka analiza lončarske mase, tehnik oblikovanja, dodelave površine in krašenja ter petrografska analiza), oblik, orodij itd. ter je tako osnovno izhodišče. Šele nato sledi primerjava z arheološkimi podatki.

Stanje raziskanosti v Sloveniji

Izvajanje arheoloških poskusov v Sloveniji poteka že dlje časa, vendar so bili večinoma namenjeni komunikaciji z javnostjo. Na nujnost postavitve meje med arheološkim poskusom in demonstracijo/prikazom za obiskovalca, ki mora imeti znanstveno osnovo, je opozoril že Mele (2007, 29). Pri demonstraciji gre za razlago procesa na osnovi prikaza, ki služi kot dokaz za znanstvena načela delovanja, medtem ko pri poskusu preizkušamo ali preverjamo procese z namenom ugotavljanja neznanega ali za potrditev teoretičnih načel. Demonstracija je osnovana na znanju, izkušnjah in spretnosti izvajalca, samo znanje pa prihaja iz študije ter je posledica razumevanja tehnik in procesov (Dinelay 2010, 97). Na drugi strani je arheološki poskus dobro strukturiran pristop, ki vključuje raziskavo primarnih virov, hipotezo z razlago določenih vidikov arheološkega zapisa, testiranje hipoteze, dokumentiranje poskusa in končno primerjavo z arheološkim materialom (Paardekooper 2019).

Rezultati izvedenih poskusov so bili v Sloveniji le redko uporabljeni za namen končne interpretacije v okviru arheološke raziskave. Izjeme so raziskave Ivana Turka na primeru piščali iz Divjih bab (Turk *et al.* 1997, 157–178) in raziskave Andreja Pleterskega na primeru zgodnje-srednjeveške stanovanjske kulture na blejski Pristavi (Pleterski 2008, 13, 43). Če se omejimo zgolj na študije keramike, hitro ugotovimo, da so bile tovrstne raziskave izjemno redke.

To ne velja za tujino, kjer jih izvajajo že od 60. let 20. stoletja (Santa Crue 2014, 118) in so praviloma vključene najprej v študije keramike ter nato v končno interpretacijo arheološke raziskave (prim. Thér 2014). Nepogrešljiv del raziskave so predvsem arheometrične študije (prim. Amicone *et al.* 2020).

Arheološki poskusi v študijah keramike so namreč zelo raznoliki, teme pa se vežejo na specifična vprašanja, zato raziskovalci poskuse vključujejo v teme o npr. tehnikah dodelave površine, tehnikah žganja keramike, strukturah za žganje keramike, lončarskih masah, primeseh, vključkih, izdelavi posod, njihovi namembnosti, tehnoloških spremembah itd.

Prvi metodološko koncipiran in izveden arheološki poskus v študijah keramike v Sloveniji je izgradnja rekonstrukcije latenske peči za žganje keramike in poskus žganja v njej (Mele 2007). Pionir vključevanja rezultatov arheologije poskusov v študijah keramike v končno interpretacijo arheološke raziskave pa je Andrej Pleterski. Kot osnovni vir podatkov je izbral raziskano arheološko najdišče (blejska Pristava), dodatne posamezne informacije (oblike peči, ognjišč, posod itd.) pa je črpal iz drugih sočasnih najdišč. Izvedel je serijo arheoloških poskusov, pri katerih je uporabil rekonstrukcije posod in ognjiščnih pripomočkov ter rekonstruiral različne strukture za pripravo hrane. Med poskusi je opazoval tako vedenje struktur kot posod in pripomočkov ter ugotovitve prenesel na razlago arheoloških najdb (prim. Pleterski 2008, 43–97). Dodaten segment te raziskave je delo lončarja Igorja Bahorja, ki je skušal na primeru posod iz najdišča Nova tabla pri Murski Soboti ugotoviti tehnologijo izdelave lončarske mase za posode praškega tipa (Bahor 2010, 179–184). Posamezne manjše raziskave so bile izvedene tudi na temo krašenja posod (Leghissa 2015) in uporabe pečatnikov (Priatelj 2008). Številni drugi poskusi na žalost niso bili objavljeni. Rekonstrukcije peči za žganje keramike sta izdelali že Milena Horvat pred Oddelkom za arheologijo FF UL in Skupina STIK v okviru arheološkega izkustvenega centra (Splet 1).

Konservatorji restavradorji velikokrat izdelujejo replike predmetov v muzejih po načelih arheologije poskusov, vendar je namen tovrstnih raziskav prezentacija dediščine in ne arheološki poskus, ki mora upoštevati hipotezo, znanstveno dokumentacijo in ponovljivost (prim. Mele 2007, 36). To velja tudi za številne arheološke poskuse, zato so pred vsako izvedbo poskusa ključni predpriprava, katere del je analiza baze podatkov, načrtovanje poskusa, priprava in/ali nabava materialov in orodij ter zagotovitev primerne prostora za hrambo. Šele nato sledijo izvedba poskusa, meritve, ovrednotenje in interpretacija.

Metodologija

Arheološki poskus je znanstveni poskus šele takrat, ko je metodološko zastavljen. Z vključevanjem koncepta operacijske sekvence gradimo trdnejšo metodologijo t. i. keramične eksperimentalne arheologije (Jeffra 2015, 141).

Temelj znanstvenega poskusa je, da je ponovljiv in merljiv, poskus pa lahko izvajamo le ob določenem znanju o tehnoloških, funkcionalnih in družbenih vidikih preteklih skupnosti (Lammers-Keijsers 2005, 19).

Obvezna dela poskusa sta dokumentiranje in beleženje podatkov pred, med in po poskusu ter končno vzorčenje. Ob fotodokumentiranju lahko izvajamo tudi videodokumentiranje.

Osnovna izhodišča za izvedbo arheološkega poskusa so cilji raziskave in raziskovalno vprašanje. Slednje sovpada s študijo arheološkega stanja raziskanosti teme, s katero se bomo ukvarjali in v katero moramo vključiti osnovne značilnosti nekdanjih materialov, oblik, struktur itd. Poznati moramo tudi tehnične lastnosti materialov, da lahko sploh načrtujemo in izvajamo poskuse ter zagotovimo, da izbira materialov ni naključna.

Sledita priprava materialov in izvedba poskusa, katerega nujna dela sta izvajanje meritev in opazovanje (npr. temperatura, čas (sušenje, krčenje, žganje itd.), izdelava, propadanje itd.), pri čemer je treba navesti, katere instrumente uporabljamo.

Po izvedbi poskusa sledita vzorčenje in analiza vzorcev, tako na makroskopski kot mikroskopski ravni. S primerjavo rezultatov in iskanjem primerjav v arheoloških podatkih lahko izpeljemo zaključke in interpretacijo.

Študijski primer – žganje v kopi

Na dvorišču Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani od leta 2020 izvajamo številne arheološke poskuse s poudarkom na študijah keramike. Namen poskusov je raziskovanje celotne keramične operacijske sekvence, od surovine do končnega izdelka ter njegove uporabe. Lončarske aktivnosti, ki potekajo v sodelovanju s študenti in študentkami, izvajata avtorica prispevka in akad. kiparka Paola Korošec, medtem ko kuharske aktivnosti izvaja arheologinja Polona Janežič. V nadaljevanju predstavljamo poskus žganja v kopi, ki smo ga izvedli junija 2021.

Osnovno raziskovalno vprašanje je bilo ugotavljanje lastnosti keramike, žgane v kopi, v primerjavi s keramiko, žgano v peči. Kot arheološko izhodišče smo vzeli peči za žganje keramike iz bronaste in starejše železne dobe na območju Slovenije, ki so zelo slabo poznane. Trenutno stanje raziskanosti namreč kaže, da so bile do konca starejše železne dobe v uporabi enoprostorne peči, kjer so posode žgali skupaj s kurivom (prim. peč iz Olorisa pri Dolnjem Lakošu iz mlajše bronaste dobe (Dular *et al.* 2002, 36–37). Zanimalo nas je, ali je majhno število poznanih peči posledica slabe raziskanosti in slabe stopnje ohranjenosti tovrstnih struktur ali gre morda za sočasno uporabo tudi drugih struktur za žganje keramike, kot je kopa. Če je bila sočasno v rabi tudi kopa, ali je glede na lončarske mase, ki jih ugotavljamo ob koncu starejše železne dobe, mogoče takšne posode zadovoljivo žgati v kopi? Ob koncu starejše železne dobe je namreč v zahodni Sloveniji v lončarskih masah primešana izredno velika količina kalcijevega karbonata. To pomeni, da med žganjem ne smemo preseči temperature 870 °C oziroma še nekoliko manj, saj začne apnenec razpadati med 650 in 750 °C (Rice 1987, 98). Takšna posoda bi bila po žganju neuporabna in bi se ob dotiku drobila. Temperatura žganja v kopi ne moremo nadzorovati, to nam omogoča edino peč, kakršnih pa do danes na našem prostoru še nismo našli. To pa ne velja za prostor sosednje Italije (prim. Saracino 2014, 87; Poggiani Keller 1994, 76).

V prispevku predstavljamo le primer žganja v kopi. Med poskusom smo opazovali in beležili vedenje strukture med žganjem, temperaturo žganja, stopnjo uspešnosti žganja ter uporabnost posod za kuhanje neposredno na ognjišču.

Del predpriprave je analiza žganja v kopi in splošne informacije o tej strukturi za žganje. Pri žganju v kopi je treba posode najprej dobro posušiti in nato ob kopi segrevati (Rice 2005, 152). Ležišče pripravimo iz kuriva (ognja), saj moramo posode ločiti od »hladnih« tal in tako preprečiti njihovo pokanje (prim. Pleterski 2008, 76–77). Izdelki morajo biti zloženi drug vrh drugega ter prekriti s kurivom, ki ga nalagamo tudi v same posode, tako da so izdelki med žganjem v neposrednem stiku s kurivom in ognjem. Ogenj zanetimo na enem ali več mestih. Glavne ovire so lahko vlažnost zraka, dež in močan dim. S to obliko žganja lahko dosežemo temperaturo med 600 in 850 °C, z dodajanjem npr. gnoja ali slame pa tudi do 1000 °C (Rye 1981, 98; Rice 2005, 153, 156–158,

162). Žganje v tej obliki v primerjavi z žganjem v peči traja manj časa, dvigovanje/padanje temperature pa težko nadzorujemo (Cuomo di Caprio 2007, 504–505).

Poskus

Izdelke, ki smo jih oblikovali za žganje v kopi, smo izdelali iz lončarskih mas, ki smo jih sami pripravili. Kot

Slika 1. Poskus žganja v kopi (junij 2021) (foto: M. Vinazza, P. Janežič).

Figure 1. Experimental firing in a pile (June 2021) (Photo: M. Vinazza, P. Janežič).

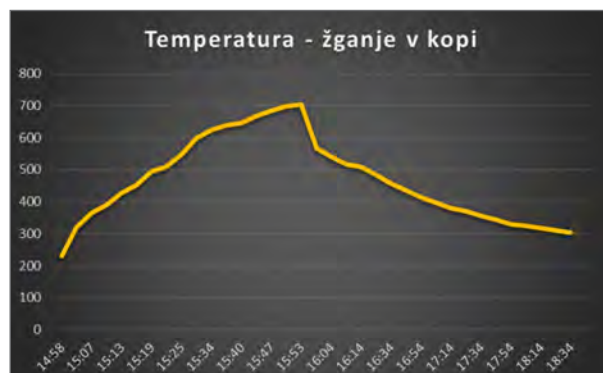
izhodišče smo uporabili podatke makroskopske analize lončarskih mas, ki so na Krasu značilne za čas od pozne bronaste do konca starejše železne dobe (prim. Vinazza 2021, 430–433).²

Glino smo izkopali na več lokacijah (Ig, Vače, Bilje).³ V glino iz Iga in Bilj, ki smo jo uporabili za oblikovanje posod, smo primešali kalcijev karbonat in kremen, medtem ko glini za oblikovanje svitkov in uteži nismo dodajali primesi. Glini iz Vač nismo dodajali primesi. Pripravili smo torej sedem različnih lončarskih mas. Dodane primesi so predstavljale 25 % vsake lončarske mase. Posode smo oblikovali s tehniko s svaljki, površino pa smo dodelali s tehniko glajenja. Posode smo sušili dober mesec,⁴ saj je bilo aprila in maja ozračje precej vlažno. Nekateri izdelki brez primesi (svitki, piramidalne uteži in kip) se kljub daljšemu sušenju v garaži niso dovolj dobro posušili.

Žganje smo izvedli na sončen dan, 5. junija 2021. Za potrebe izgradnje kope smo najprej izkopali jamo velikosti 1 × 1,2 × 0,2 m in v njej zakurili nekaj drv (čas: 11:17), z namenom oblikovati ležišče, s katerim se bomo izognili temperaturnim razlikam. Ob jamo smo že takoj postavili posode, da so se počasi segrevale (slika 1: A). Ko je bilo v jami dovolj oglja, smo počakali, da so drva dogorela (čas 12:28), in nato na pogorišče postavili posode (slika 1: B; čas 14:29); na pogorišče smo, tik pod posode, postavili termoelement⁵ za merjenje temperature.⁶ Sledila je izdelava kope z bukovimi drvi in senom, ki smo ga dali tudi v in med posode (z: C; čas 14:38) – prižig kope (slika 1: D; čas: 14:44).

Dvig temperature je bil zelo hiter, saj smo v manj kot eni uri dosegli 702 °C (slika 2) in nato vse skupaj prekrili z rušo, ki smo jo odstranili med izkopom za jamo. Takoj zatem je temperatura začela najprej hitro, nato pa počasi padati. 300 °C smo dosegli čez 2 uri in 41 minut. Ob 19:06 smo kopo odprli (slika 1: G–H).

Temperature nismo merili v intervalih, saj se je dvigala zelo hitro. To smo storili pri ohlajevanju (10-minutni in-

Slika 2. Merjenje temperature med procesom žganja v kopi.

Figure 2. Temperature measurements during the firing process in a pile.

terval), ki je v primerjavi s segrevanjem (55 minut) trajalo bistveno več časa (2 uri 41 minut).

Rezultat

Tako med segrevanjem kot ohlajevanjem smo slišali poka, značilne za pokanje izdelkov. Nekaj jih je počilo zaradi pokanja drugih izdelkov (primer manjše sklede). Skupno smo žgali 40 izdelkov, uspešnost žganja pa je bila 62,5 % (25 žganih in 15 počenih izdelkov (37,5 %)). Najvišji delež uspešnosti žganja smo dosegli pri pekvi, pladnju in predilnih vijčkah (100 %) ter skledah (86 %). Pri loncih in piramidalnih utežeh smo bili le polovično uspešni. Počenost piramidalnih uteži, svitkov in kipa pripisujemo dejstvu, da niso bili dovolj suhi (v glino nismo primešali nobenih primesi) in tako primerni za žganje. Trem loncem je odstopilo dno med jemanjem iz kope, kar morda kaže na to, da bi bilo bolje nekoliko dlje časa počakati z jemanjem izdelkov iz kope, ki so bili seveda še vroči. Sklede so bile izdelane iz različnih vrst gline, ki smo jim primešali kalcijev karbonat ali kremen. Ker je stopnja uspešnosti zelo visoka, težko ocenjujemo, da so primesi vplivale na uspešnost žganja. Redukcijska atmosfera je bila kratkotrajna, vzpostavili pa smo jo le pri prvi vrsti posod, tisti, ki je bila v neposrednem stiku s pogoriščem in je bila povsem prekrita z drugimi posodami.

Dve posodi smo 19. junija 2021 preizkusili za kuhanje in sta uspešno prestali tudi ta poskus. Uporabili smo ju za kuhanje neposredno na ognjišču, ki je bilo izdelano iz gline in obdano s kamni. Ogenj smo kurili na samem ognjišču, proč od posod, neposredno ob posodo pa smo postavili oglje.

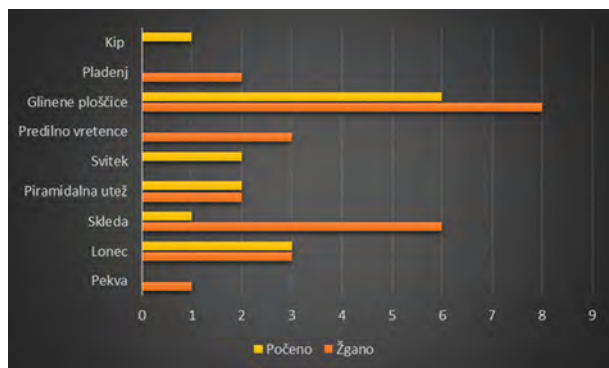
2 Izdelali smo 40 izdelkov: glinene ploščice (14), lonce (6), svitke (2), piramidalne uteži (4), predilna vretenca (3), pladnje (2), pekvo (1), sklede (7) in kip (1). Glinene ploščice so bile izdelane za namen drugega poskusa in jih tu ne bomo natančneje obravnavali.

3 Ig (GKY: 463239, GKX: 90514); Vače (GKY: 488861, GKX: 108903); Bilje (GKY: 395474, GKX: 84403).

4 Oblikovanje posod 8. maja 2021, žganje 5. junija 2021.

5 Termoelement tip MTC500 s konico Ni-Kr-Ni (meri do temperature 1200 °C).

6 Temperaturo smo v kopi začeli meriti takoj, ko se je ogenj prijel.

Slika 3. Število izdelkov, ki so po žganju ostali celi, in število počenih izdelkov.

Figure 3. Number of products that stayed whole and number of products that cracked during firing.

Ugotovili smo, da je žganje v kopi zelo praktičen način žganja keramike. Posode morajo biti dovolj suhe, da se izognemo neželenemu pokanju. Uspešnost našega poskusa je bila 62,5 %, če opazujemo le posode, pa kar 75 % (12 žganih, 4 počene (25 %)). V primerjavi s pečjo je kopo bistveno lažje pripraviti, saj moramo izkopati le jamo, od materiala pa potrebujemo les (drva, dračje) in slamo (ali drug lahko vnetljiv organski material). Želena temperaturo dosežemo bistveno hitreje (v našem primeru v manj kot eni uri), medtem ko potrebujemo v peči, glede na naše druge arheološke poskuse, bistveno več časa, od 8 do 10 ur. Žganje v peči je v primerjavi s kopo bistveno uspešnejše, saj govorimo o 98–100 % nepoškodovanih izdelkih (prim. Vinazza 2021, 199–202, 207–209). Redukcijsko atmosfero smo vzpostavili le delno, in sicer le posodam, ki so ležale na ležišču, kar pomeni, da smo uporabili premalo materiala pri prekrivanju kope, potem ko smo že dosegli 702 °C. Na prelomih počenih posod smo prepoznali le lom, značilen za nepopolno oksidacijsko atmosfero. Posode, ki smo jih uspešno žgali, so povsem uporabne za kuhanje na odprtem ognjišču, kar kaže, da smo dosegli dovolj visoko temperaturo, da so posode uporabne (slika 4).

Ugotovili smo, da kopa kot struktura za žganje omogoča žganje posod, ki so primerne za uporabo neposredno na ognjišču. Uspešnost žganja je v prvi vrsti odvisna od tega, da izdelke primerno posušimo. Ker je dvig temperature v kopi hiter, prisotnost vode v izdelku povzroči, da ta poči. Izkazalo se je, da redukcijsko atmosfero v kopi

težko vzpostavimo. Zato smo na prelomih posod prepoznali le nepopolno oksidacijo. Temperatura ni presegla 870 °C, kar je vplivalo na posode, ki smo jih oblikovali iz gline s primešanim kalcijevim karbonatom, saj so bile uspešno žgane in uporabne na ognjišču.

Slika 4. Lonec po žganju v kopi in prvi uporabi na ognjišču (izdelava: A. Pečnik, foto: M. Vinazza).

Figure 4. A pot after firing in a pile and after the first use on a fireplace (Production: A. Pečnik, Photo: M. Vinazza).

Zaključek

Predstavljeni poskus je šele prvi v nizu prihajajočih poskusov. S prikazom in opisom postopka smo želeli opozoriti na kompleksnost izvedbe poskusa in pomembnost njegovega načrtovanja. Z nadgradnjo našega dela želimo v prihodnje dobiti še več podatkov za primerjavo.

Med arheološkim poskusom skušamo razumeti, kako se določene tehnike v okviru te aktivnosti obnašajo. Gre za spremembam močno podvržen proces, te spremembe pa se odražajo na predmetih, praksah in znanju. Poskus je lahko uspešen ali neuspešen, vse pa je odvisno od raziskovalnega vprašanja in predmeta opazovanja med procesom. Med izvedbo poskusa težko sledimo količini informacij, ki jih dobimo, zato je dokumentiranje ključnega pomena. Med poskusom se nam lahko zgodi, da začnemo opazovati dodatne elemente, zato je beleženje spremenljivk opazovanja nujno.

Arheološke poskuse izvajamo z najrazličnejšimi nameni. S pomočjo poskusov spoznavamo različne materiale in njihove značilnosti. Strukture opazujemo od izgradnje in uporabe do propadanja (npr. žganje v kopi ali peči). S poskusi lahko vzpostavimo referenčne zbirke (npr. lončarske mase z različnimi vključki in primesmi). Informacije o izdelavi, uporabi in propadanju lahko uporabimo pri razumevanju predmetov in struktur, ki jih najdemo pri arheoloških izkopavanjih.

To sovпада z Richterjevo delitvijo arheoloških poskusov na tri glavne oblike, s pomočjo katerih raziskujemo osnovne lastnosti materialov, rekonstruiramo pretekle procese in aktivnosti ter testiramo metode in tehnike v arheološki vedi (Richter 1991, 23–27; nav. v. Mele 2007, 31).

Izvajanje poskusov nam omogoča razumeti procese, katerih sledovi se le redko ohranijo v arheološkem zapisu. Posledično pa arheološke ostanke lažje razumemo z vidika njihove npr. namembnosti, kar lahko bistveno pripomore pri izkopavanjih in prepoznavanju sledi v arheološkem zapisu ter odločanju o smiselnosti vzorčenja v določenih situacijah. Tako lažje interpretiramo končne rezultate arheoloških raziskav. Arheologija poskusov nedvomno pomembno dopolnjuje študije o arheološki keramiki. Poleg tega njeno vrednost merimo v pedagoškem procesu študija arheologije. Vključevanje študentov in študentk v tovrstne aktivnosti omogoča spoznavanje na praktični ravni.

Zahvala

Za sodelovanje pri številnih poskusih se zahvaljujem Poloni Janežič, Paoli Korošec, študentom in študentkam Oddelka za arheologijo FF UL ter vodstvu oddelka za uporabo prostorov za izvajanje poskusov.

Literatura / References

- Amicone, S., L. F. Morandi, S. Gur-Arieh 2020, »Seeing Shit«: Assessing the Visibility of Dung Tempering in Ancient Pottery Using an Experimental Approach. *Environmental Archaeology – The Journal of Human Palaeoecology* 26/4, 42–438.
- Ahrens, C. 1990, *Wiederaufgebaute Vorzeit: archäologische Freilichtmuseen in Europa*. – K. Wachholtz, Neumünster.
- Bahor, I. 2010, Opis tehnologije izdelave posodja praškega tipa z Nove table. – V / In: Pleterski, A. (ur. / ed.), *Zgodnj srednjeveška naselbina na Blejski pristavi: tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled: Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 19. – Ljubljana, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 179–184.
- Creswell, R. 1976, Techniques et culture, les bases d'un programme de travail. – *Techniques et culture* 1, 7–59.
- Cuomo di Caprio, N. 2007, *Ceramica in archeologia 2: antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi di indagine*. – Roma, L'Erma di Bretschneider.
- Dineley, M. 2010, Experiment or Demonstration? Making Fermentable Malt Sugars from the Grain and a Discussion of some of the Evidence for this Activity in the British Neolithic. – V / In: Millson, D. C. E. (ur. / ed.), *Experimentation and Interpretation. The Use of Experimental Archaeology in the Study of the Past*. – Oxford, Oakville, Oxbow, 96–108.
- Dular, J., S. Tecco Hvala in I. Horvat Šavel 2002, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, Ljubljana Založba ZRC SAZU.
- Jeffra, C. D. 2015, Experimental approaches to archaeological ceramics: unifying disparate methodologies with the chaîne opératoire. – *Archaeological Anthropological Science* 7, 141–149.
- Lammers-Keijsers, Y. M. J. 2005, Scientific experiments: a possibility? Presenting a general cyclical script for experiment in archaeology. – *EuroREA* 2, 18–24.
- Leroi-Gourhan, A. 1990, *Gib in beseda II*. – Ljubljana, Studia Humanitatis, ŠKUC Ljubljana (francoski izvirnik 1965).
- Leghissa, E. 2015, Način okraševanja keramike ljubljanske kulture in pramenaste keramike – eksperimentalna arheologija = Decorating the pottery of the Ljubljana culture and the Litzen pottery – an experimental archaeology case study. – *Arheološki vestnik* 66, 275–292.
- Mele, M. 2007, Eksperimentalna arheologija v Nemčiji in arheološki eksperiment v Ormožu. – *Arheo* 24, 29–38.
- Outram, A. K. 2008, Introduction to experimental archaeology. – *World Archaeology* 40, 1–6.
- Paardekooper, R. 2019, Experimental Archaeology: Who Does It, What Is the Use? – *EXARC Journal Issue 2019*: <https://exarc.net/issue-2019-1/ea/experimental-archaeology-who-does-it-what-use> (1. 10. 2021).
- Pleterski, A. 2008, *Kuhinjska kultura v zgodnjem srednjem veku / Küchenkultur im Frühen Mittelalter*. – Ljubljana, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, založba ZRC, Ljubljana.
- Poggiani Keller, R. 1994, L'ultima fase di vita dell'inseppimento. Due fornaci per ceramica della media età del ferro. – V / In: Poggiani Keller, R. (ur. / ed.), *Il villaggio preistorico e le fornaci di Ponte S. Marco*, Calcinato, Ikonos, 75–89.
- Prijatelj, A. 2008, Neolitski pečatniki – žigi: primeri fragmentarnih kulturnih biografij. – *Arheo* 25, 9–29.
- Reynolds, P. J. 1999, The nature of experiment in archaeology. – V / In: Harding, A. F. (ur. / ed.), *Experiment and design: archaeological studies in honour of John Coles*. Oxford, Oxbow, 156–162.
- Rice, P. 1987 (2005), *Pottery analysis. A sourcebook*. – Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Richter, P. B. 1991, Experimentelle Archäologie: Ziele, Methoden und Aussage-Möglichkeiten. – *Experimentelle Archäologie in Deutschland: Bilanz 1991, Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland: Beiheft* 6, 19–49.
- Roux, V. 2016, Ceramic Manufacture: The chaîne opératoire Approach. – V / In: Hunt, A. (ur. / ed.), *The Oxford*

Handbook of Archaeological Ceramic Analysis. – Oxford, Oxford University press, 101–117.

Roux, V. 2019, *Ceramics and Society. A Technological Approach to Archaeological Assemblages*. – Springer Nature, Switzerland.

Rye, O. S. 1981, *Pottery technology. Principles and reconstruction*. – Washington, D. C., Taraxacum.

Santa Crue, A. 2014, *Materiality, techniques and society in pottery production. The technological study of archaeological ceramics through paste analysis*. – Varšava, Berlin, De Gruyter Open.

Saracino, M. 2014, *Dalla terra al fuoco: la tecnologia ceramica degli antichi Veneti*. – Roma, Scienze e lettere.

Skibo, J. M., M. B. Schiffer 1987b, The Effects of Water on Processes of Ceramic Abrasion. – *Journal of Archaeological Science* 14, 83–96.

Schiffer, M. B., J. M. Skibo, T. C. Boelke, M. A. Neupert, M. A. Aronson 1994, New perspectives on experimental archaeology: surface treatments and thermal response on the clay cooking pot. – *American Antiquity* 59, 197–217.

Thér, R. 2014, Identification of pottery firing structures using the thermal characteristics of firing. – *Archaeometry* 56, 78–99.

Turk, I., J. Dirjec, B. Kavur, Opis in razlaga nastanka domnevne koščene piščali = Description and explanation of the origin of the suspected bone flute. – V / In: Turk, I. (ur. / ed.), *Moustérienska »koščena piščal« in druge najdbe iz Divjih bab I v Sloveniji / Mousterian »bone flute« and other finds from Divje babe I cave site in Slovenia*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 2 – Ljubljana, Institut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 157–178.

Vinazza, M. 2021, Naselbinska keramika starejše železne dobe na Krasu (Settlement pottery from the Early Iron Age in Kras). – *Arheološki vestnik* 72, 419–452.

Spletni viri / Web sources

Splet 1 / Web 1: <https://www.skupinastik.si/aheofakt/> (23. 9. 2021).

Experimental Archaeology in Ceramics Research (Summary)

Experimental archaeology has played a significant role in ceramics studies in recent years. Despite certain concerns (cf. Outram 2008), the integration of the *chaîne opératoire* approach has built a bridge between the technical and the social aspects, thus making an important addition to ceramics studies (cf. Jeffra 2015, 141–144; Rice 2005, 114; Roux 2019, 15–128). Experimental archaeology in ceramics studies is defined as the field concerned with the study of ceramic *chaîne opératoire* on the basis of repeatable experiments, using materials and implements that were once used, while taking measurements and keeping records. The basis of each experiment should be a hypothesis that is tested during the experiment and an analysis of the materials, shapes, tools, etc., thus forming a basic starting point. Only then is the comparison with the archaeological data made. It is important to distinguish between demonstration and experiment. The term replica is often used interchangeably for the purpose of heritage presentation.

This type of research has been very rare in Slovenia (Mele 2007; Pleterški 2008), mostly unpublished. Therefore, we present the basic methodology of an archaeological experiment, the basic segments of which are the research question, the research objectives, the archaeological study, the knowledge of the materials used, the preparation of the materials, the performance of the experiment, the measurement, the documentation, the sampling, the analysis of the samples, and the interpretation.

The firing of ceramics in a bonfire is presented as a case study. This is one of a series of experiments we are carrying out in the department courtyard. The aim of the experiment was to determine the properties of the ceramics fired in the bonfire in comparison with the ceramics fired

in the pottery kiln. The structures used for firing ceramics from the Bronze Age and Early Iron Age in Slovenia were considered. We were interested in the reasons for the selection of a particular firing structure, mainly because of the occurrence of abundant calcium carbonate temper in pottery from the end of the Early Iron Age. The temperature of the firing cannot be controlled in the bonfire and the temperature at which the calcium carbonate starts to decompose can be quickly exceeded.

We made the products ourselves. We collected clay from three locations. We mixed 25% of either calcium carbonate or quartz or nothing at all into the clays. For the firing in the pile, we first prepared a bed of charcoal and placed the products on it, as well as straw and firewood. In less than an hour, the temperature reached 702°C. The temperature drop (2 hours 41 minutes) was slower than the rise (55 minutes). The efficiency was 62.5% (Figure 3). The cracked products were not dry enough. Two pots were used for cooking on the hearth and both passed this experiment (Figure 4). The reducing atmosphere was difficult to establish, or was only established for the first line of pots, which were placed on a bed of charcoal.

Archaeological experiments help us to understand the techniques within the activity. Through the experiments we learn about different materials and their properties. We observe structures – both their construction and their decay. We build up reference collections and, in this way, add significantly to both the understanding and the final interpretations of archaeological research. We can also involve students in the working process, as the experiments help with hands-on learning and getting acquainted with the topic.

Arheološki center Muzeja in galerij mesta Ljubljane: predstavitev zasnove, delovanja in perspektiv razvoja

Archaeological Centre of the Museum and Galleries of Ljubljana: Presentation of the Design, Operation, and Development Perspectives

© Polona Janežič

Muzej in galerije mesta Ljubljane; polona.lona@gmail.com

© Metka Štrajhar

(A) arheologija s. p., metkastrajhar@yahoo.com

Izvleček: V članku so predstavljeni leta 2020 vzpostavljeni Arheološki center Muzeja in galerij mesta Ljubljane, ključni delovni procesi centra in perspektiva razvoja, ki vključuje preobrazbo območja nekdanjega letališča v kulturni karé.

Ključne besede: arheološki center, postopki dela, kulturni karé

Abstract: The article presents the Archaeological Centre of the Museum and Galleries of Ljubljana, established in 2020, the key work processes of the centre, and the development perspective, which includes the transformation of the area of the former airport into a cultural centre.

Keywords: archaeological centre, work process, cultural centre

Uvod

Muzej in galerije mesta Ljubljane (v nadaljevanju: MGML) je konec leta 2020 v hangarju starega ljubljanskega letališča na Letališki cesti 9a v Ljubljani vzpostavil Arheološki center MGML (v nadaljevanju: center) (slika 1). Stavbo, ki je v lasti Mestne občine Ljubljana, je MGML prevzel v upravljanje. Prostori nekdanjega hangarja v skupni površini 800 m² so namenjeni izvedbi usklajenih in stroškovno optimiziranih poizkopavalnih postopkov, primarni obdelavi gradiva, preventivni konservaciji, muzeološki obdelavi in hrambi arhivov najdišč, izposoji in nadzoru nad postopki izvedbe.

Odločitev za vzpostavitev samostojnega arheološkega centra na novi lokaciji je bila sprejeta na podlagi spoznanj in analize izkušenj dosedanjega dela s procesiranjem naraščajoče količine arhivov arheoloških raziskav in ustrezno povečanim dotokom konservatorsko zahtevnih najdb. Ustanovitev centra je predvidela Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2016–2019 (Splet 1), njegova organizacijska umestitev pa je okvirno opredeljena v Strategiji razvoja Muzeja in galerij mesta Ljubljane 2016–2020 (Splet 2).

Pred tem so omenjene dejavnosti potekale v najetih zasebnih prostorih na Izanski cesti, ker pa se je v zadnjih letih dotok arheološkega gradiva močno povečal, je bila potreba po selitvi in primernejšem objektu nujna. Muzej namreč v skladu s Pooblastilom za opravljanje državne javne službe muzejev Ministrstva za kulturo št. 62100-1/2013/22 opravlja državno javno službo muzejev za večino osrednje Slovenije, območja občin Brezovica, Borovnica, Dobropolje, Dobrova – Polhov Gradec, Dol

pri Ljubljani, Grosuplje, Horjul, Ig, Ivančna Gorica, Ljubljana, Medvode, Sodražica, Škofljica, Velike Lašče, Vodice in Vrhnika.

Center postopoma vzpostavlja celovit in pregleden sistem posameznih faz dela ter postaja platforma za sodelovanje z zunanjimi strokovnjaki različnih področij. Je ena jedrnih enot javnega zavoda, ki zagotavljajo predpisane pogoje hrambe in ustrezno skrb za primarno zaščito arheološkega gradiva. S Konservatorskim središčem Ščit ter depojem v Tehnološkem parku na Brdu v Ljubljani tvori verigo primarne obdelave najdb. Delovanje centra je opredeljeno v Strategiji razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2020–2023 (Splet 3) z usmeritvami do leta 2027 ter Strategiji razvoja Muzeja in galerij mesta Ljubljane 2021–2025 (Splet 4).

Prostori

Mestna občina Ljubljana je leta 2011 območje starega letališča Ljubljana z odlokom razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena (Odlok o razglasitvi starega letališča v Ljubljani za kulturni spomenik lokalnega pomena, Uradni list RS, št. 25/11), z namenom zavarovanja zgodovinskih, tehniških, urbanističnih, arhitekturnih, likovnih in krajinskih vrednot. Letališče je bilo za prvotni namen odprto 20. avgusta 1933, hangar pa je bil zgrajen leta 1954 pod okriljem Aerokluba Ljubljana. Po koncu uporabe letališča v civilne namene je hangar služil kot skladišče, po letu 1990 pa je bil prenovljen za potrebe razstavnega in prodajnega salona avtomobilov. Po prenovi je objekt ohranil vse značilnosti arhitekture (gabarite, obliko in prvotno kritino – salonitu prilagojeno novo kritino), med katerimi je spomeniškovarstveno pomembna

Slika 1. Zunanost objekta (foto: P. Janežič).

Figure 1. Building exterior (Photo: P. Janežič).

zlasti konstrukcija lesenega ostrešja iz prekladnih nosilcev brez notranjih stebrov.

Po prevzemu prostorov v drugi polovici leta 2020 je MGML izvedel vzdrževalna gradbeno-obrtniška in inštalacijska dela na prizidku hangarja ter deloma v hangarju za potrebe vzpostavitve dodatnih prostorov, pralnice s posebej prilagojenimi koriti za čiščenje arheološkega gradiva (slika 2) ter sušilnice in hladilnika za ustrezno hrambo kovinskega gradiva (slika 3).

V centru na površini 800 m² hranimo arheološko gradivo, približno 10.000 škatel najdb in vzorcev, organski material (predvsem les in usnje) v primernih klimatskih pogojih, večje količine keramičnega gradbenega materiala in kose mozaikov (slika 4 in slika 5). Ob tem skrbimo za dokumentacijo arhivov najdišč v tiskani obliki, okvirno

300 registratorjev dokumentov, več kot 500 poročil izvedenih raziskav, prejeta kulturnovarstvena soglasja, priporočne zapisnike in druge dokumente. Na zunanji površini ob stavbi hranimo več kot 300 kamnitih elementov iz izkopavanj.

Glede na izdana kulturnovarstvena soglasja zadnjih dvajsetih let naj bi v trajno hrambo do leta 2026 prejeli še okvirno 2000 arhivov najdišč arheoloških raziskav. Za še naprednejšo raven organiziranja in uspešnejše opravljanje nalog kratkoročno predvidevamo dodatna sanacijska dela na objektu, vzpostavitev novih prostorov za procesiranje gradiva ter zaščito kamnitih elementov pred zunanjimi dejavniki s primerno konstrukcijo. V pripravi je tudi nadgradnja muzejske podatkovne zbirke, ki bo omogočala prenos podatkov iz programa ZOOT, razvitega v sodelovanju med podjetjem PJP d. o. o. in Pokrajinskim

muzejem Celje za digitalno dokumentiranje pri arheoloških izkopavanjih in poizkopavalno obdelavo podatkov. Sočasno potekata digitalizacija in arhiviranje dokumentarnega gradiva v skladu s smernicami Dokumentacijske službe MGML.

Naloge

Center zaposluje strokovne sodelavce, ki usklajujejo in načrtujejo izvedbo aktivnosti, izvajajo primarno obdelavo gradiva tekočih arheoloških raziskav ter muzealizacijo, laboratorijska izkopavanja in primarno konservacijo gradiva v sodelovanju s konservatorsko službo MGML in terenskimi raziskovalnimi ekipami, skrbijo za urejanje in vodenje dokumentacije arhivov najdišč, urejanje depoja in muzealizacijo gradiva, izkopanega v preteklih desetletjih. Celoten proces dela poteka pod nadzorom odgovornih kustosov.

Slika 2. Čiščenje najdb v pralnici (foto: P. Janežič).

Figure 2. Cleaning of the finds in the cleaning room (Photo: P. Janežič).

Slika 3. Sušilnica s hladilnikom za skladiščenje kovine (foto: P. Janežič).

Figure 3. Drying room with the refrigerator for the metal finds (Photo: P. Janežič).

Naloge centra vključujejo:

- vodenje in upravljanje evidence prejetih kulturnovarstvenih soglasij za raziskavo in odstranitev arheološke ostaline;
- vodenje in upravljanje evidence prejetih obvestil o pričetku arheoloških raziskav;
- izvajanje logistične in strokovne podpore pri arheoloških raziskavah;
- primarno obdelavo arheološkega gradiva;
- preventivno konservacijo;
- prevzem in muzealizacijo ter hrambo popolnih in originalnih arhivov arheoloških najdišč;
- izposajo gradiva zunanjim uporabnikom.

Med nalogami centra izpostavljamo izvajanje logistične in strokovne podpore pri arheoloških raziskavah, ki jih vodi MGML ali pri katerih MGML pogodbeno sodeluje z drugimi raziskovalnimi ustanovami, ter primarno obdelavo arheološkega gradiva, saj izstopata po kompleksnosti in vključenosti več akterjev.

MGML je v zadnjih letih okrepil dejavnost, saj je postal pogodbeni partner v obsežnejših arheoloških raziskavah

v prestolnici, kjer sodeluje z Arheološkim konzorcijem za Ljubljano (v nadaljevanju ARKLj) in je tako aktivno vključen v proces dela z arheološkim gradivom takoj po izkopu. Zato se je, ob dejstvu, da je pristojen tudi za hrambo gradiva z območij ostalih občin osrednjeslovenske regije, prevzem arheološkega gradiva precej povečal ter opozoril na težave, izzive in priložnosti, kako gradivo ustrezno primarno obdelati v primernem, stabilnem okolju in v opredeljenih časovnih rokih, ga hraniti ter pri tem prepoznati in zasledovati ključne dejavnike uspešnosti dela.

Ob pričetku raziskave je potrebna specifikacija načrtovanih poizkopavalnih del med izkopavalcem in centrom, saj se primarna obdelava gradiva prične kadarkoli po začetku arheološkega posega. Da bo podpora centra kar najučinkovitejša in postopkovno utečena, je treba v sodelovanju z izvajalcem raziskave ovrednotiti pričakovan obseg dela in količine najdb, pričakovane kompleksnejše celote ali klimatsko oziroma okoljsko občutljive predmete, zasnovati logistiko transporta ter ustrezno okrepiti specialistični kader in opremo.

O začetku vsake arheološke raziskave so obveščene vse ključne organizacijske enote MGML, pri čemer je Konservatorsko-restavratorska služba nemudoma vključena v proces dela že na terenu. Služba, ki od ustanovitve leta 2000 deluje v Konservatorskem središču Ščit, izvaja konservacijo predmetov in nadzira njihovo stanje. Konservator restavrator določi smernice ravnanja z gradivom med raziskavo, načine izvedbe primarne obdelave in varnostne ukrepe za primarno zaščito. Smernice za delo z arheološkim gradivom v muzeju in pri arheoloških izkopavanjih temeljijo na zakonskih predpisih in uveljavljenih muzejskih standardih (Horvat *et al.* 1991; Sease 1994; Westman 1994; Stanley Price 1995; Horvat 1999; Milič 2003; Živkovič 2015).

Odgovorni kustosi ter osebje Konservatorskega središča Ščit so med izkopavanji vodjem raziskav na voljo za strokovno ekspertizo glede rokovanja z najdbami, transportno podporo pa nudi Tehnična služba MGML.

Center v okviru raziskav sodeluje pri prevzemu in primarni obdelavi najdb, vzorcev in dokumentacije. V okviru primarne obdelave izvede pranje, sušenje in razvrščanje gradiva glede na material ter poskrbi za preventivno nego gradiva in primerno embalaranje, imobiliziranje in signiranje. Z vodji raziskav sodeluje pri triaži za določitev prioriteta njenih posegov za aktivno konservacijo,

Slika 4. Notranjost objekta; hramba gradiva (foto: P. Janežič).

Figure 4. Building interiors; storage of the finds (Photo: P. Janežič).

Slika 5. Notranjost objekta; hramba gradiva (foto: P. Janežič).

Figure 5. Building interiors; storage of the finds (Photo: P. Janežič).

Konservatorski službi pa nudi podporo v postopkih preventivne oziroma aktivne konservacije. Temu sledijo muzealizacija in priprava za hrambo v standardiziranih in labeliranih vsebnikih ter skladiščenje. Posebno področje dejavnosti centra predvideva programe za javnost (npr. koncept odprtega depoja) in promocijo.

V postopke dela so vključeni strokovnjaki različnih področij, ki opravljajo specialistične analize, npr. antropološke, arheozoološke, paleobotanične, geološke in datacijske, arheologi, specializirani za gradivo različnih časovnih obdobj in zvrsti, ter strokovnjaki, ki opravljajo računalniško obdelavo dokumentacije prostorskih izmer, vizualno-grafične in pisne dokumentacije, vizualno-grafično dokumentiranje najdb in razne recenzije.

Prevzemi velikih količin gradiva s tekočih arheoloških raziskav, pogosto sočasnih ter tudi že zaključenih, zahtevajo ažurno načrtovanje delovnih procesov, sprotno vrednotenje izvajanih aktivnosti ter hitro odzivnost na pogosto zahtevne in specifične terenske situacije z namenom večje produktivnosti in učinkovitosti. Pridobljene izkušnje bodo osnova za ustrezne prilagoditve postopkov in odzivov v prihodnjih projektih.

Perspektiva

Center se razvija in raste premišljeno, z delom in promocijo gradi svojo podobo in povečuje obseg delovanja. Strategija razvoja Muzeja in galerij mesta Ljubljane 2021–2025 predvideva v tem delu mesta *kulturni karé kot nov inkubator kulturnega dogajanja*. Osnovni dejavnosti bi se postopoma pridružili dodatni programi, izvajanje nekonvencionalnih ogledov arheološkega dela, vabljen predavanja strokovnjakov, prirejanje in izvajanje delavnic v smislu poustvarjanja »arheoloških« predmetov ter umetniška snovanja. S takšnimi in podobnimi intervencijami mesta, ki so imela še nedavno povsem drugačno funkcijo, zažarijo in se odprejo širši javnosti, ob hkratnem zagotavljanju prostora in strokovne podpore znanstvenim raziskavam in specializiranemu občinstvu.

Literatura / References

Horvat, M., J. Sežun, M. Belak, S. Likar 1991, *Zaščita in hranjenje predmetov*. – Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Horvat, M. 1999, *Keramika: Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv*. – Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Milić, Z. 2003, Konservacija in njen pomen. – V / In: *Muzejska konzervatorska in restavratorska dejavnost*. Priročnik. – Ljubljana, Skupnost muzejev Slovenije, 1–7.

Sease, C. 1994, *A Conservation Manual for the Field Archaeologist*. – Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology Press.

Stanley Price, N. P. 1995, *Conservation on Archaeological excavations*. – Rim, ICCROM.

Westman, A. 1994, *Archaeological site manual*. – London, Museum of London.

Živkovič, V. 2015, *Strokovna navodila za nadzor okoljskih dejavnikov v muzejskih zbirkah*. – Ljubljana, Skupnost muzejev Slovenije.

Spletni viri / Web sources

Splet 1 / Web 1: <https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/strategija-razvoja-kulture-v-mol-2016-2019.pdf> (23. 7. 2021).

Splet 2 / Web 2: <https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15489/9.-toka---strategija-mgml.pdf> (23. 7. 2021).

Splet 3 / Web 3: <https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/Predlog-Strategije-razvoja-kulture-v-MOL-2020-2023-z-usmeritvami-do-let....pdf> (23. 7. 2021).

Splet 4 / Web 4: <https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/9-tocka-Predlog-Sklepa-MGML.pdf> (23. 7. 2021).

Integracija genetskih, arheoloških in zgodovinskih pogledov na vzhodno in srednjo Evropo med letoma 400 in 900. Kratek opis projekta ERC Synergy Grant – HistoGenes 8564531

© Walter Pohl, Johannes Krause, Tivadar Vida, Patrick Geary

Prevod iz angleškega jezika: Tina Milavec

Izvleček: Malo delov Evrope je v nekaj stoletjih doživelo toliko sprememb v strukturi prebivalstva kot Karpatski bazen med letoma 400 in 900 n. št. V makroregijo ob srednji Donavi so prihajali in iz nje odhajali Panonci, Rimljani, Goti, Gepidi, Langobardi, Avari, Bolgari, Slovani, Franki in mnogi drugi. Ta situacija ponuja zagoneten študij primera za raziskovanje odnosov med etničnimi identitetami, ki so bile skonstruirane v pisnih virih, kulturnimi habitusi, zaznanimi v arheološkem zapisu, in genetskimi profili, ki jih sedaj lahko analiziramo s pomočjo starodavne DNA. Kakšen je bil vpliv migracij in mobilnosti na prebivalstvo vzhodne in srednje Evrope? So novi prebivalci zamenjali poznoantične, so se mešali ali pa so potomci starega prebivalstva le prevzeli nove kulturne stile? V kolikšni meri so se biološke značilnosti ujemale z mejami kultur in/ali etnonimi iz pisnih virov? Če bo izvedena metodološko ustrezno, bo imela ta raziskava daljnosežen pomen. V projektu HistoGenes bomo približno 6000 vzorcev iz grobov analizirali z najnovejšimi znanstvenimi metodami ter kontekstualizirali

interpretacijo teh podatkov v arheološkem in zgodovinskem ozadju, kar sedaj omogoča hiter razvoj analiz starodavne DNA in bioinformatike. Temu razvoju pa do sedaj niso sledile metode zgodovinske interpretacije. HistoGenes bo, kot prvi tak projekt, združil zgodovinarje, arheologe, genetike, antropologe in specialiste bioinformatike, analiz izotopov ter drugih znanstvenih metod. Širok razpon zgodovinskih vprašanj bomo obravnavali z interdisciplinarnе perspektive, poglobili pa se bomo tudi v osnovna teoretska in metodološka vprašanja. HistoGenes ne bo le omogočil bistvenih novih spoznanj o enem ključnih obdobjih v evropski zgodovini, ampak bo vzpostavil tudi nove standarde za zgodovinsko interpretacijo genetskih podatkov. Šestletni projekt HistoGenes Synergy Grant se je začel 1. maja 2020.

Ključne besede: stara DNA, izotopi, poznoantično-zgodnjerednjeveško prebivalstvo, Karpatski bazen, HistoGenes

Zgodovina in genetika: nov pristop

Znanstvene metode v arheologiji, predvsem paleogenetika, so v zadnjih letih izredno napredovale. Sekvenciranje celotnega genoma, preiskovanje SNP označevalcev (angl. Single Nucleotide Polymorphism), analiza glavnih komponent (angl. Principal Component Analysis), napredno računalniško modeliranje in druge metode omogočajo pridobivanje podatkov iz starodavne DNA, ki so dovolj robustni in natančni, da omogočajo določanje posameznih genetskih skupin celo v zgodovinskih obdobjih, ko je prebivalstvo Evrope že delilo večino svoje genetske dediščine (Schiffels *et al.* 2016; Furchholt 2018; Eisenmann 2018). Te metode so postopoma postale bolj dostopne, čeprav še vedno zahtevajo velike finančne vložke, ki jih omogočajo le veliki projekti. Nastaja nekaj zelo ambicioznih projektov in tekmovanje za dostop do vzorcev se je začelo. Ko znanstvene metode uporabljamo za pojasnjevanje populacijske zgodovine Evrope za obdobja, za katera je na voljo precej pisnih virov, se srečamo z osnovnim problemom: še vedno nam manjka preverjena metoda za integriranje genetskih, arheoloških in zgodovinskih podatkov v koherentno sliko preteklosti. To bomo v HistoGenes poskušali doseči s pomočjo široko zastavljenega pilotnega projekta, ki ga sestavlja izkušena ekipa iz vseh vključenih disciplin.

Problem ni le pomanjkanje primerne metode, predvsem gre za neustrezen pristop. Številne genetske raziskave preprosto prepoznajo skupine, ki izhajajo iz podatkov o zgodovinskih ljudstvih. Ta način pritegne največjo medijsko pozornost, še posebej če omogoča ustvarjanje neposredne povezave z modernimi narodi: iskanje anglosaškega, madžarskega ali vikinškega »jaza« v več kot 1000 let starih kosteh služi našemu hrepenenju, da bi odkrili, »kdo v resnici smo« (Comaroff, Comaroff 2009; Jobling, Rasteiro, Wetton 2016). To pa je problematično iz več razlogov. Javni denar usmerja v drage genetske raziskave, ki proizvajajo popreproščene razlage, s katerimi se je mogoče oglaševati in so ustvarjene, da ugajajo splošni javnosti. V hujših primerih so lahko izrabljene za potrjevanje neonacističnih ali celo rasnih ideologij. Še več, ta pristop temelji na paradigmah 19. stoletja, ki ne odražajo trenutnega stanja zgodovinskih in arheoloških raziskav. Mogoče sicer je, da se etnične oznake v pisnih virih do določene mere ujemajo s skupnim jezikom in določeno kulturo ter da lahko skupnemu izvoru sledimo prek skupne migracije. A zgodovinske in arheološke raziskave od šestdesetih let 20. stoletja dalje so prinesle pomembne dokaze, da so etnične skupine pogosto spreminjale sestavo, tako da lahko v številnih primerih pričakujemo visoko stopnjo mešanja (Geary 1999; 2002; Pohl 2013; Wolfram 2018). Ne glede na to, katero stališče zavzame-

mo v potekajočih diskusijah o tem in kdaj lahko arheološke skupine povezujemo z zgodovinskimi ljudstvi, mora biti metodološki princip jasen: zgodovinski, arheološki in biološki podatki niso preprosto naravni izrazi nespremenljive skupinske identitete. Nobeni niso bližnjica do drugih. Njihovo ujemanje ni samoumevno, ampak ga je treba dokazati v vsakem posameznem primeru.

To pa interpretacijo genetskih in arheoloških najdb naredi bolj zapleteno. Te situacije ne morejo reševati le genetiki, kot se je pogosto dogajalo in je imelo za nesrečno posledico, da je mnogo zgodovinarjev in arheologov rezultate genetskih študij zavračalo zaradi njihovih očitno pomanjkljivih zaključkov (Brather 2016; Pohl 2016; Feuchter 2017). Če nedavna študija mešanja predviden premik prebivalstva datira v »konec prvega tisočletja našega štetja, čas, ki ga poznamo kot čas evropskega preselevljanja ljudstev oziroma *Völkerwanderung*« (Busby *et al.* 2015), skoraj pol tisočletja pozneje, kot bi ga datirali zgodovinarji, je problem v komunikaciji med disciplinama. Zato mora interpretacijo genetskih podatkov izvajati interdisciplinarna ekipa, ki sodeluje v celotnem procesu, od zamisli projekta in oblikovanja raziskovalnih vprašanj do skupnega nadzorovanja delovnega procesa ter končno interpretacije in integracije podatkov v zgodovinsko pri-poved. Taka raziskava zahteva, da se raziskovalci (predvsem zgodovinarji) premaknejo iz svoje cone udobja. To je cilj našega projekta.

Zgodovinski problem

HistoGenes obravnava eno od formativnih obdobj v evropski zgodovini: med letoma 400 in 900 n. št. je vznikla srednjeveška Evropa med razpadanjem zahodnega Rimskega imperija v procesu, ki je vključeval migracije in demografske spremembe ter vzpon porimskih krščanskih kraljestev na zahodu in nerimskih »barbarskih« družb na vzhodu (Bóna 1976; Pohl 2005; Wolfram 2018). Dolga stoletja je meja Rimskega imperija ob Renu in Donavi celino delila na rimski jug in »barbarski« sever. Sedaj pa je bil latinski in krščanski zahod ločen od večinoma »poganskega« vzhoda, ki je bil nato le postopno pokristjanjen in vključen v srednjeveške družbe, ki so se pojavile na večini celine. Območje, kjer so se prelomnice stikale, je bilo zaradi teh sprememb verjetno najbolj prizadeto: Karpatski bazen, makroregija ob srednji Donavi, v grobem med Dunajem in Beogradom. V tem obdobju je bil jedro populacijske zgodovine Evrope: nove skupi-

ne so prihajale s severa in vzhoda ter svoje migracije ali širjenje nadaljevale proti jugu in zahodu (Golden 2011; Bemmman, Schmauder 2015). Lociran je bil med jedr na področja Rimskega imperija in široke, malo naseljene regije, kjer so po predstavah Rimljanov živeli »barbari«. Veliko nekdanjih provinc Rimskega imperija je doživelo ključne politične spremembe, a le postopne družbene in kulturne transformacije. V Karpatskem bazenu je bil prelom s klasično civilizacijo skoraj popoln, čeprav je ohranil stik s prostori še obstoječe romanitas na jugu in zahodu.

V tem prostoru je soobstajalo ali se nasledilo kar nekaj zelo različnih družbenih modelov. Prvi je bil kompleksna družba krščanskega Rimskega imperija. Drugega so sestavljale »barbarske« vojaške elite, ki so se bile večinoma pripravljene integrirati na privilegirane položaje v poznorimski družbi. Porimsko podeželsko prebivalstvo pod »barbarsko« oblastjo je predstavljalo tretjega. Četrta je bil sestavljen iz stepskih vojščakov, ki so svoja, pogosto kratkotrajna kraljestva zgradili na dajatvah in naropnem bogastvu rimskega sveta in katerih obstoj je bil odvisen od lokalnih kmetov. Peti model sestavljajo decentralizirane skupine Slovanov, ki niso potrebovale rimske infrastrukture in so dolga stoletja gradile regionalne politične enote. Zadnji model je bilo krščansko kraljestvo Frankov. Karpatski bazen zaznamuje posebnost, da je bil za razliko od sosednjih območij večino časa podvržen stepskim imperijem po srednjeevrazijskem modelu (Bóna 1976; Wolfram 2018; Curta 2001; Bemmman, Schmauder 2008; Steinacher 2017).

Vzorčno območje za raziskavo: Karpatski model med 5. in 9. stoletjem

Obdobje in prostor, ki smo ju izbrali za raziskavo, omogočata posebej dobro preverjanje in nadzorovanje različnih disciplinskih pristopov. Karpatski bazen – moderna Madžarska in prostor okrog nje ob srednji Donavi, v grobem med Dunajem in Beogradom – je bil kotel populacijskih premikov v stoletjih po razpadu zahodnega Rimskega imperija (Bóna 1976; Wolfram 2018; Curta 2001; Bemmman, Schmauder 2008; Steinacher 2017). V rimskem obdobju je bil s podonavskim limesom predeljen na rimsko provinco Panonijo z mrežo mest in cest ter na severni/vzhodni del, kjer so živeli Sarmati. V nekdanji provinci Panoniji so sledi rimskega prebivalstva počasi izginjale v 6. in 7. stoletju, arheološki in zgodovinski viri

pa o njegovi usodi dajejo le zabrisano sliko (Bierbrauer 2004; Vida 2008; 2009). Kaj se je zgodilo z rimskim provincialnim prebivalstvom? V 5. in 6. stoletju so prišli, se naselili in deloma znova odšli Huni, Goti, Gepidi, Heruli, Skiri, Svebi, Langobardi, Bolgari, Avari, Slovani in bizantinski ujetniki (Pohl 1980; Vida 2008; 2017). Pisni viri te skupine razlikujejo po etničnih imenih, a posredujejo le bežne podatke o njihovem številu, sestavi in vplivu na dolgoročno populacijsko zgodovino prostora. Leta 567 so Avari, skupina vsaj deloma srednjeazijskega izvora, osvojili celoten Karpatski bazen in ustanovili stepski imperij, ki mu je vladal kagan, kar je olajšalo širitev Slovanov po večini vzhodne Evrope (Bemmman, Schmauder 2008; Pohl 2018). To kraljestvo je obstajalo več kot 200 let, premagala ga je šele frankovska vojska Karla Velikega okrog leta 800. V 9. stoletju so Franki vladali večinoma slovanskemu prebivalstvu pred prihodom Madžarov okrog leta 900.

Številne od teh skupin so prakticirale sežiganje pokojnikov in pridajanje grobnih pridatkov, obe navadi se lahko izkažeta kot izredno zanimivi za raziskovalce poselitvene zgodovine ter družbenega in kulturnega razvoja. Samo iz avarskega obdobja je bilo raziskanih več kot 70.000 grobov (Daim 2003; Bálint 2019). Posledično dobro poznamo kulturne profile tega obdobja. A v tej veliki količini podatkov je še veliko potenciala. V predlagani interdisciplinarni raziskavi lahko obravnavamo dva glavna problema. Prvi je družbena struktura preprostega prebivalstva, kot jo odražajo grobišča majhnih skupnosti. Kako se je spremenil način življenja v rimskih provincah po koncu rimske uprave? Pilotni projekt o langobardski migraciji v Italijo (Amorim *et al.* 2018) leta 568 omogoča gradivo za primerjavo med razvojem »barbarskih« naselbin v Panoniji in Italiji pred in po letu 568 (Koncz 2015). Tema mnogih razprav, »transformacija rimskega sveta«, je imela veliko obrazov (Wickham 2005; Halsall 2007). Vprašanje osnovnih družbenih struktur lahko obravnavamo s kombinacijo arheološkega vrednotenja strukture grobišč in genetskih podatkov o družinskih odnosih ter z analizami ogljikovih in dušikovih izotopov bogatejše in revnejše prehrane, antropoloških podatkov o delu ali bojevanju (iz skeletnih ostankov) in pisnih virov o lokalnih skupnostih.

Drugo vprašanje je izvor in sestava prebivalcev Karpatskega bazena med pogostimi menjavami oblasti, ki zajemajo obseg in vpliv migracij, homogenost ali hibridnost

med etničnimi skupinami, omenjenimi v pisnih virih, ter raven ujemanja med kulturnimi in genetskimi skupinami. Ukvarjanje s tem vprašanjem zahteva kritični pretres odnosov med širšimi genetskimi skupinami, analizo izotopov stroncija, arheološkimi podatki o kulturnih podobnostih ter razlikami med oddaljenimi območji in podatki iz pisnih virov o etničnih skupinah, migracijah in mobilnosti. Je šlo večinoma za nadaljevanje poselitve pod spreminjajočimi se elitami, ki so prihajale in odhajale? Ali smo priča zaporedju različnih populacij, kot nakazujejo pisni viri? Bizantinski viri trdijo, da je »izginiti kot Avar« prešlo v pregovor – se je to zgodilo, ker so bili Avari po porazu iztrebljeni, ali so mnogi od njih preprosto spremenili svojo identiteto in postali Slovani? Genetske in druge oblike bioarheoloških analiz bodo omogočile velike količine podatkov, ki bodo spodbudili diskusijo o poselitveni zgodovini populacij in vplivu migracij (Koncz 2005). Ti podatki sami na sebi ne bodo rešili številnih neodgovorjenih raziskovalnih vprašanj, ki so navedena spodaj. Vendar če nam v HistoGenes uspe integrirati te podatke z arheološkimi in zgodovinskimi izsledki na različne načine, bo to pomenilo preboj v stroki.

Zamisel projekta in splošni cilji

V HistoGenes bomo uporabili izjemne arheološke podatke iz Karpatske kotline za ustvarjanje bolj poglobljene slike sprememb v poselitvi, družbeni strukturi in kulturi v tem obdobju. Uporabili bomo najmodernejše metode znanstvene arheologije, bioinformatike in populacijske genetike, da bi dosegli novo stopnjo razumevanja poselitvene zgodovine srednje in vzhodne Evrope. Vzorci bodo izvirali iz osrednjega prostora Karpatskega bazena (Madžarska in okoliške nižine) in iz sosednjih regij, kot so Avstrija, Nemčija, Hrvaška, Češka, Slovaška, Romunija, Srbija, Slovenija in severna Italija. Ekipa bo zbrala približno 6000 vzorcev za genetske, izotopske, radiokarbonske in antropološke analize. Ključna grobišča bodo celovito analizirana, ne le vzorčena. To bo potekalo v integriranem delovnem procesu štirih skupin raziskovalcev, ki bodo iskali inovacije v obdelavi vzorcev in modeliranju podatkov. Ti podatki bodo omogočili odprtodostopen vir brez primere za nadaljnje raziskave evropske genomske zgodovine v zgodovinskih obdobjih. Izbor vzorcev, nadzor procesa in interpretacijo podatkov bodo izvedle štiri skupine, ki jih sestavljajo zgodovinarji, arheologi, populacijski genetiki in bioinformatiki, ki tesno sodelujejo, da bi prišli do uravnotežene zgodovinske interpretacije

podatkov. Cilj je najti skupen jezik vseh disciplin. Še posebej bomo ocenili vrednost in omejitve pisnih virov pri presoji uporabe etnonimov in osnovnih kategorij etničnosti, identitete, skupnosti in migracij za interpretiranje arheoloških in znanstvenih podatkov. To bodo pospremili razmisleki o metodologiji uporabe bioarheoloških podatkov in »klasičnih« arheoloških podatkov za pridobivanje zgodovinskih zaključkov. Tako želimo doseči model najboljše prakse za interpretacijo bioloških podatkov v zgodovini ter nevtralizirati povratak biološkega determinizma in pojav starih in novih nacionalističnih naracij v srednji in vzhodni Evropi. Akademski javnosti bomo rezultate posredovali v arheoloških in zgodovinskih revijah in monografijah najvišje ravni, v podatkovnih bazah in spletnih virih, širšo javnost pa bomo obveščali z velikimi razstavami in uporabo digitalnih humanističnih orodij.

Glavni prijavitelj projekta je Avstrijska akademija znanosti, ki koordinira zgodovinske in antropološke raziskave pod vodstvom Walterja Pohla (Inštitut za zgodovinske raziskave, Dunaj). Gensko testiranje izvaja Max Planck inštitut za znanost človeške zgodovine v Jeni, ki ga vodi Johannes Krause. Na Inštitutu za napredne študije v Princetonu Patrick Geary koordinira kompleksne biohistorične analize, Krishna Veeramah z Univerze Stony Brook pa vodi evalvacije bioinformatike. Arheološke evalvacije vodi Tivadar Vida na Inštitutu za arheologijo Univerze Eötvös Loránd iz Budimpešte. Vzorčenje, priprava vzorcev in nekateri genski testi potekajo v Laboratoriju za arheogenetiko na Inštitutu za arheologijo Raziskovalnega centra za humanistiko raziskovalne mreže Eötvös Loránd, vodita jih Balázs Gusztáv Mende in Anna Szécsényi-Nagy. Regionalne raziskovalne skupine vodijo raziskovalci: Tina Milavec (Univerza v Ljubljani, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete), Vujadin Ivanišević (Inštitut za arheologijo, Beograd), Falko Daim (Univerza na Dunaju, Inštitut za prazgodovino in zgodovinsko arheologijo), Lumír Poláček (Inštitut za arheologijo, Češka akademija znanosti, Brno), Matej Ruttkay (Inštitut za arheologijo, Slovaška akademija znanosti, Nitra) in Szilárd Sándor Gál (Pokrajinski muzej Mureș, Târgu Mureș).

Raziskovalna vprašanja

Projekt bo naslovil sledeča pereča vprašanja o zgodovini prehoda med rimskim in porimskim svetom v obravnavanem prostoru (Pohl 2013). Prvo je razkroj rimskega sistema ter usoda »rimskih« provincialov in njihove kr-

ščanske kulture (Pohl *et al.* 2018). Vzhodna in srednja Evropa je redko sodelovala v tovrstnih debatah; tako se bo ta projekt spraševal, kakšno populacijo in kulturne kontinuitete lahko razberemo v regiji v avarskem obdobju. Drugo vprašanje je predvidena rimsko-barbarska dihotomija. Kako drugačne so bile vznikajoče porimske strukture med prostorom navidezne deromanizacije in sosednjih območij s postopnejšim prehodom? Kakšne so bile razlike med načinom življenja pod langobardsko oblastjo v Panoniji pred letom 568 ter v Italiji in Panoniji po letu 568 ali celo pod avarskim imperijem (Amorim *et al.* 2018)?

Tretje, obremenjeno vprašanje, vloga etničnosti, sledi iz teh razmislekov (Pohl 2013; Geary 2002). Od zgodnje-srednjeveških kronik do modernih akademskih naracij, zgodovina tega obdobja je bila vedno pripovedovana z izrazi skupnosti, katerih kohezija je bila vzeta za samoumevno: Rimljani, Langobardi, Avari, Slovani. To predstavlja kognitivno shemo v pisnih virih, po kateri so bili kolektivno delovanje in politične razlike razumljeni v etničnem smislu. Trenutni poskusi, da bi minimalizirali vlogo etničnosti, ne pomagajo, saj ta v pisnih virih igra ključno vlogo. Kljub temu se ne moremo zanesti na etnične klasifikacije kot priznane moderne raziskovalne kategorije, to pa predstavlja resen problem pri klasifikaciji arheološkega gradiva. Pripisovanje vseh značilnosti arheološkega zapisa določenim etničnim skupinam sicer poenostavi integracijo v pregledni historični naraciji, vendar je lahko zavajajoče. So se Langobardi, Panonci ali Gepidi, ki so prevzeli avarsko kulturo, spremenili v Avare? Tovrstna vprašanja je treba preveriti na paradigmatki in metodološki ravni.

Četrto vprašanje projekta bo preiskovalo naravo migracij v obravnavanem prostoru. Konvencionalna predstava o »velikih migracijah«, ki jo ponazarjajo barvne črte na zemljevidu, je bila v zadnjih desetletjih dekonstruirana. Trenutna debata se ukvarja s tem, v kolikšni meri so bili ti »migracijski dogodki« v resnici poenostavljene percepcije, ki so dolgotrajno mobilnost strnile v enkratno nasilno masovno migracijo (Burmeister 2000). Teoretiki raje govorijo o transnacionalizmu (razumljenem kot mreže mobilnosti) kot migraciji. Kljub temu pa so velikopotezni vojaški posegi, kot na primer langobardska osvojitve delov Italije in avarska selitev v Karpatski bazen, očitno vsebovali desetine tisočev posameznikov. Genske in izotopske analize poskrbijo za izhodišča. S previdno in

uglašeno kombinacijo absolutnih datumov v pisnih virih, (večinoma) relativnih datumov iz arheološkega zapisa in ujemajočih se genskih podatkov lahko sestavimo robustne hipoteze o migracijskih premikih.

Končno in precej pomanjkljivo raziskano vprašanje je družbena struktura in kohezija lokalnih skupnosti ter vloge sorodstva in statusa v njih. Družbeni položaj in kulturni profil žensk sta prav tako ključnega pomena. Povezati mikrostudije majhnih skupnosti in njihovih grobišč, kot jih lahko sestavimo z arheološkimi, genetskimi in drugimi znanstvenimi metodami, v bolj splošne pripovedne perspektive, ki jih nudijo zgodovinski podatki, bo velik izziv.

Cilji projekta

1. Slediti populacijski zgodovini in deležu kontinuitete poznorimskega prebivalstva Karpatskega bazena v 5. in 6. stoletju (Pohl et al. 2018).

HistoGenes bo prispeval tudi k diskusijam o »transformaciji rimskega sveta« in različnim dogodkom v vzhodni Evropi (še posebno v nekdanji rimski provinci Panoniji) in na zahodu – med drugim v nekdanjem rimskem jedru, Italiji (Halsall 2007; Wickham 2005). Lahko najdemo podatke o kontinuiteti naselitve v genskih in izotopskih podatkih? Karpatski bazen je bil jedro migracijskih premikov 5. in 6. stoletja, skozenj se je premikalo več manjših in večjih skupin, nekatere so ostale dlje, druge krajši čas (Knipper et al. 2020). Ali se raznoliki etnonimi, ki jih najdemo v pisnih virih, ujemajo s podobno raznolikim genetskim zapisom?

2. Rekonstruirati prebivalstvo avarskega imperija in sosednjih dežel v letih 568–800

Ali je del poprovincialnega prebivalstva ostal, potem ko je leta 568 mešana skupina zapustila Panonijo?

Kdo je živel v Panoniji pod zgodnjim avarskim kaganatom? Kako je bilo prebivalstvo sestavljeno in ali se genetsko ujema s svojimi kulturnimi profili? Kar se tiče izvora in genetske sestave avarske vojske, je preliminar na analiza nekaterih najbogatejših avarskih grobov (7. stoletje) pokazala močne srednjeazijske vzporednice. Vzhodni priliv se ujema s pisnimi viri; ga lahko zaznamo tudi med vojaškim prebivalstvom nižjega statusa? Lah-

ko genomika razreši debato o tem, ali lahko spremembe kulture v poznem 7. stoletju razložimo z novimi valovi doseljevanja (Csáky et al. 2020)? V 7. stoletju je materialna kultura postala precej homogena (Pohl 2018; Bálint 2019). Je bila to kulturna unifikacija populacije, ki je bila še dalje heterogena, ali pa se ujema s procesom genskega mešanja in homogenizacije? Analize izotopov in genskih sledi lahko osvetlijo notranje migracije – je v avarskem imperiju obstajala visoka stopnja mobilnosti? Lahko zaznamo čezmejne lokalne migracije?

3. Avarski kaganat v odnosu do svojih sosedov in naslednikov

Je dolgoročna človeška mobilnost spremljala kulturne izmenjave? Kakšne so družbene spremembe v avarskem kaganatu v primerjavi s porimskim langobardskim kraljestvom? Eden od dolgoročnih rezultatov avarske nadvlade je bila ekspanzija Slovanov po večini vzhodne Evrope. Najzgodnejši Slovani (6./7. stoletje) so omenjeni v pisnih virih, a so v številnih regijah pustili malo arheoloških sledov. Skeletni ostanki od 8. stoletja naprej v slovanskih okoljih lahko služijo za oceno avarsko-slovanske interakcije, predvsem na mejnih ozemljih (Curta 2001; Dzino 2010). Kmalu po padcu imperija v letih 795/6 so Avari izginili iz pisnih virov. Kaj se je zgodilo s prebivalstvom, ki je bilo pokopano v avarskem stilu v 8. stoletju? Kontinuiteto med avarskodobno populacijo in novimi skupinami ljudi v 9. stoletju v Panoniji bodo raziskovali v karolinškem središču Mosapurc-Zalavár (Szőke 2010).

4. Majhni svetovi in veliki imperiji: osredotočanje na družbene strukture Karpatskega bazena

Z genetskim kartiranjem sorodstvenih odnosov na grobiščih lahko sledimo strukturam majhnih skupnosti v regiji – so te skupnosti sledile podobnim ali različnim modelom, kako so se ti modeli s časom spreminjali? S kartiranjem sorodstvenih odnosov na grobiščih lahko pridemo do boljšega razumevanja, kako so bile skupnosti oblikovane, kaj je družina pomenila v tistem času in kako so bili sorodstveni odnosi predstavljeni v pogrebnih običajih. Kako se biološki izvor ujema z družbenim statusom? Kako se družbene strukture in načini življenja primerjajo s tistimi v sosednjih deželah? Antropološke raziskave in DNA analize patogenov (približno 500 vzorcev) bodo dale splošne podatke o zdravju, predvsem o predpostavljene vplivu justinijanske kuge (Bos et al.

2011; Feldman *et al.* 2016; Spyrou *et al.* 2016). Izotopski podatki o prehrani že kažejo, da so s spremembami, ki so se v Karpatskem bazenu dogajale v času, ki ga preučujemo, prišle tudi spremembe načina prehranjevanja. Ko so opustili poznorimsko infrastrukturo, so ljudje prevzeli nove načine preživetja. Izotopi ogljika in dušika kažejo na poudarjeno uporabo prosa v 5. stoletju (Hakenbeck *et al.* 2017.), njegov pomen pa se zmanjša v 6. stoletju (Alt *et al.* 2014). Obstoječi podatki o klimatskih spremembah v tem obdobju bodo vključeni v projekt in dopolnjeni z manjšo speleološko pilotno študijo o načinih reprezentacije, vezane na spol in sorodstvene povezave: raziskovali bomo na primer reprezentacijo na ravni družine, antropološko opredeljevanje skeletov po spolu in modele vojaške moškosti.

HistoGenes ne bo le zbiral in interpretiral podatkov o transformacijah v vzhodni in srednji Evropi, da bi prišel do natančnejše podobe obdobja. Ena ključnih značilnosti projekta je sistematična refleksija epistemološkega procesa in njegove metodološke implikacije. Cilj je oblikovati zanesljiv precedens za nadaljnje interdisciplinarne študije, ki združujejo znanstveno arheologijo in populacijsko genetiko. To bomo dosegli večinoma s tesnim sodelovanjem med člani skupine in z odprto mrežo, ki vsebuje mnoge druge znanstvenike (»povezovalna struktura«). Iskali bomo interpretacije, ki bolj kot neposrednemu historičnemu narativu ustrezajo kompleksnosti zgodovinskega procesa. Dodatno bomo razmišljali o strokovnem jeziku, v katerem lahko posredujemo rezultate in se poskušamo izogniti nesporazumom, ki jih povzročajo specifični etnonimi in izrazi, kot so etničnost, skupnost, migracija in njihova udejanjanja. Obenem ne bomo opustili »problematičnih terminov«, ki jih je pogosto težko nadomestiti. Eksperimentirali bomo s prevajanjem rezultatov iz paradigmatke strukture ene discipline v drugo.¹

Literatura

Alt, K. W., C. Knipper, D. Peters, W. Müller, A. F. Maurer, I. Kollig, N. Nicklisch, C. Müller, S. Karminia, G. Brandt, C. Roth, M. Rosner, B. Mende, B. Schöne, T. Vida, U. von Freeden 2014, Lombards on the Move – An Integrative Study of the Migration Period Cemetery at Szólád, Hungary. – *PLoS ONE* 9/11, e110793.

Amorim, C. E. G., S. Vai, C. Posth, A. Modi, I. Koncz, S. Hakenbeck, M. C. La Rocca, B. G. Mende, D. Bobo, W. Pohl, L. Pejrani Baricco, E. Bedini, P. Francalacci, C. Giostra, T. Vida, D. Winger, U. von Freeden, S. Ghirotto, M. Lari, G. Barbujani, J. Krause, D. Caramelli, P. Geary, K. Veeramah 2018, Understanding 6th-Century Barbarian Social Organization and Migration through Paleogenomics. – *Nature Communications* 9/1, 3547.

Bálint, C. 2019, The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History. – *Varia Archaeologica Hungarica* 31. – Budapest, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.

Bemmann, J., M. Schmauder 2015, *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE.* – Bonn, Universität Bonn Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie.

Bemmann, J., M. Schmauder 2008, *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden—Awaren—Slawen.* – Bonn, Universität Bonn Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie.

Bierbrauer, V. 2004, Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.–8. Jh.): Neue Überlegungen zu einem alten Problem. – V: Seibert, H., G. Thoma (ur.), *Von Sachsen nach Jerusalem: Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag.* – München, Herbert Utz Verlag, 51–72.

Bollók, Á., G. Csiky, T. Vida (ur.) 2016, *Zwischen Byzanz und der Steppe: Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag / Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday.* – Budapest, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.

¹ O projektu: <https://www.histogenes.org/>.

- Bóna, I. 1976, *Der Anbruch des Mittelalters: Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. – Budapest, Corvina Verlag.
- Bos, K. I., V. J. Schuenemann, G. B. Golding, H. A. Burbano, N. Waglechner, B. K. Coombes, J. B. McPhee, S. N. DeWitte, M. Meyer, S. Schmedes, J. Wood, D. J. D. Earn, D. A. Herring, P. Bauer, H. N. Poinar, J. Krause 2011, A Draft Genome of *Yersinia Pestis* from Victims of the Black Death – *Nature* 478/7370, 506–510.
- Brather, S. 2016, New Questions Instead of Old Answers: Archaeological Expectations of aDNA Analysis – *Medieval Worlds* 4, 22–41.
- Brown, P. 2003, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity AD 200–1000. The Making of Europe* (2. izd.) – Oxford, Blackwell.
- Burmeister, S. 2000, Archaeology and Migration: Approaches to an Archaeological Proof of Migration. – *Current Anthropology* 41/4, 539–567.
- Busby, G. B. J., G. Hellenthal, F. Montinaro, S. Tofaneli, K. Bulayeva, I. Rudan, T. Zemunik, C. Hayward, D. Toncheva, S. Karachanak-Yankova, D. Nesheva, P. Anagnostou, F. Cali, F. Brisighelli, V. Romano V, G. Lefranc, C. Buresi, J. Ben Chibani, A. Haj-Khelil, S. Denden, R. Ploski, P. Krajewski, T. Hervig, T. Moen, R. J. Herrera, J. F. Wilson, S. Myers, C. Capelli 2015, The Role of Recent Admixture in Forming the Contemporary West Eurasian Genomic Landscape. – *Current Biology* 25/19, 2518–2526.
- Comaroff, J., J. Comaroff 2009, *Ethnicity*. – Inc. Chicago Studies in Practices of Meaning. – Chicago, University of Chicago Press.
- Curta, F. 2001, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- Csáky, V., D. Gerber, I. Koncz, G. Csiky, B. G. Mende, B. Szeifert, B. Egyed, H. Pamjav, A. Marcsik, E. Molnár, G. Gulyás, A. Pálfi, B. Kovácsóczy, G. M. Lezsák, G. Lőrinczy, A. Szécsényi-Nagy, T. Vida 2020, Genetic Insights into the Social Organisation of the Avar Period Elite in the 7th Century AD Carpathian Basin. – *Nature: Scientific Reports* 10/1, 948.
- Daim, F. 2003, The Avars and Avar Archaeology: An Introduction. – V: Goetz, H.-W., J. Jarnut, W. Pohl (ur.), *Regna and Gentes: The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. – Leiden, Boston, Brill, 463–595.
- Dzino, D. 2010, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. – Leiden, Boston, Brill.
- Eisenmann, S., E. Bánffy, P. van Dommelen, K. P. Hofmann, J. Maran, I. Lazaridis, A. Mitnik, M. McCormick, J. Krause, D. Reich, Ph. W. Stockhammer 2018, Reconciling Material Cultures in Archaeology with Genetic Data: The Nomenclature of Clusters Emerging from Archaeogenomic Analysis. – *Nature: Scientific Reports* 8/1, 13003.
- Feldman, M., M. Harbeck, M. Keller, M. A. Spyrou, A. Rott, B. Trautmann, H. C. Scholz, B. Pfüffgen, J. Peters, M. McCormick, K. Bos, A. Herbig, J. Krause 2016, A High-Coverage *Yersinia Pestis* Genome from a Sixth-Century Justinianic Plague Victim. – *Molecular Biology and Evolution* 33/11, 2911–2923.
- Feuchter, J. 2017, Migrationen als Gegenstand der ‘Genetic History’. – V: Wiedemann F., K. Hofmann, H.-J. Gehrke (ur.), *Vom Wandern der Völker: Migrationserzählungen in den Altertumswissenschaften*, Berlin Studies of the Ancient World 41. – Berlin: De Gruyter, 347–370.
- Furholt, M. 2018, Massive Migrations? The Impact of Recent aDNA Studies on our View of Third Millennium Europe. – *European Journal of Archaeology* 21/22, 159–191.
- Geary, P. J. 1999, Barbarians and Ethnicity. – V: Bowersock G. W., P. R. L. Brown, O. Grabar (ur.), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*. – Cambridge, London, Harvard University Press, 107–129.
- Geary, P. J. 2020, *Herausforderungen und Gefahren der Integration von Genomdaten in die Erforschung der frühmittelalterliche Geschichte. Das mittelalterliche Jahrtausend 7*. – Göttingen, Wallstein Verlag.
- Geary, P. J. 2002, *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. – Princeton, Princeton University Press.

- Golden, P. B. 2011, *Central Asia in World History*. – Oxford, Oxford University Press.
- Hakenbeck, S., J. Evans, H. Chapman, E. Fóthi 2017, Practising Pastoralism in an Agricultural Environment: An Isotopic Analysis of the Impact of the Hunnic Incursions on Pannonian Populations. – *PLoS ONE* 12/3, e0173079.
- Halsall, G. 2007, *Barbarian Migrations and the Roman West: 376–568*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- Heather, P. J. 2009, *Empires and Barbarians: Migration, Development and the Birth of Europe*. – London, Macmillan.
- Jobling, M. A., R. Rasteiro, J. D. Wetton 2016, In the Blood: The Myth and Reality of Genetic Markers of Identity. – *Ethnic and Racial Studies* 39/2, 142–161.
- Koncz, I. 2015, 568: A Historical Date and Its Archaeological Consequences. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66/2, 315–340.
- Knipper, C., I. Koncz, J. G. Ódor, B. G. Mende, Z. Rácz, S. Kraus, R. van Gyseghem, R. Friedrich, T. Vida 2020, Coalescing Traditions – Coalescing People: Community Formation in Pannonia After the Decline of the Roman Empire. – *PLoS ONE* 15/4, e0231760.
- Pohl, W. 2018, *The Avars: A Steppe Empire in Europe, 567–822 A.D.* – Ithaca, Cornell University Press.
- Pohl, W. 1980, Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. – V: Wolfram H., F. Daim (ur.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert*, Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 145. – Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 240–305.
- Pohl, W. 2013, Introduction: Strategies of Identification; A Methodological Profile. – V: Pohl, W., G. Heydemann (ur.), *Strategies of Identification: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*. – Turnhout, Brepols, 1–64.
- Pohl, W. 2016, The Transformation of the Roman World Revisited. – V: Kreiner, J., H. Reimitz (ur.), *Motions of Late Antiquity: Essays on Religion, Politics, and Society in Honour of Peter Brown*. – Turnhout, Brepols 45–62.
- Pohl, W. 2005, *Die Völkerwanderung: Eroberung und Integration* (2. izd.) – Stuttgart, Kohlhammer.
- Pohl, W., C. Gantner, C. Grifoni, M. Pollheimer-Mohaupt 2018, *Transformations of Romanness: Early Medieval Regions and Identities*. – Berlin, New York, De Gruyter.
- Samida, S., J. Feuchter 2016, Why Archaeologists, Historians and Geneticists Should Work Together and How – *Medieval Worlds* 4, 5–21.
- Smith, J. M. H. 2005, *Europe after Rome: A New Cultural History 500–1000*. – Oxford, Oxford University Press.
- Spyrou, M. A., R. I. Tukhbatova, M. Feldman, J. Drath, S. Kacki, J. Beltrán de Heredia, S. Arnold, A. G. Sitdikov, D. Castex, J. Wahl, I. R. Gazimzyanov, D. K. Nurgaliev, A. Herbig, K. I. Bos, J. Krause 2016, Historical Y. Pestis Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics. – *Cell Host & Microbe* 19/6, 874–881.
- Steinacher, R. 2017, *Rom und die Barbaren: Völker im Alpen- und Donaauraum (300–600)*. – Stuttgart, Kohlhammer.
- Schiffels, S., W. Haak, P. Paajanen, B. Llamas, E. Popescu, L. Loe, R. Clarke, A. Lyons, R. Mortimer, D. Sayer, C. Tyler-Smith, A. Cooper, R. Durbin 2016, Iron Age and Anglo-Saxon Genomes from East England Reveal British Migration History. – *Nature Communications* 7/1, 10408.
- Szöke, B. M. 2010, Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. – *Antaeus* 31–32, 9–52.
- Vida, T. 2008, Conflict and Coexistence: The Local Population Of The Carpathian Basin Under Avar Rule (Sixth to Seventh Century). – V / In: Curta, F. (ur. / ed.), *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans; East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 2*. – Leiden, Boston, Brill, 13–46.
- Vida, T. 2009, Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries in Pannonia. – V: Quast, D. (ur.), *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. – Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 233–259.

Vida, T. 2017, The Many Identities of the Barbarians in the Middle Danube Region in the Early Middle Ages. – V: López Quiroga, J., M. Kazanski, V. Ivanišević (ur.), *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches*, BAR International Series 2852. – Oxford, British Archaeological Reports Oxford Ltd., 120–131.

Wickham, C. 2005, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. – Oxford, Oxford University Press.

Wickham, C. 2009, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*. – The Penguin History of Europe 2. – London, Penguin Books.

Wolfram, H. 2018, *Das Römerreich und seine Germanen*. – Cologne, Böhlau.

»Slovane imamo!« O izrazih in pomenih v zgodnjem srednjem veku

© Tina Milavec

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; tina.milavec@ff.uni-lj.

V Arheu tokrat objavljamo slovenski prevod teksta, ki so ga napisali glavni raziskovalci HistoGenes Patrick Geary, Walter Pohl, Tivadar Vida in Johannes Krause. V njem so razloženi cilji in vsebina tega projekta. V projektu so zajete tudi študije primera slovenskih najdišč, ki jih na tem mestu kratko predstavljam, to priložnost pa izrabim še za nekaj misli o izrazih in pomenih v zgodnjem srednjem veku.

Glavni smernici raziskovalnega dela pri HistoGenes sta študij kontinuitete ali diskontinuitete prebivalstva med antičnimi in poznoantičnimi grobišči ter morebitna sorodstvena razmerja med osebami, pokopanimi na enem grobišču, in organizacija pokopavanja. V skladu s tem smo poskusili, kjer je bilo mogoče, izbrati zaključena grobišča srednje velikosti, ki so po možnosti že antropološko in arheološko obdelana in objavljena. Izbrali smo tri večje študije primerov, ki si geografsko sledijo med severovzhodom in jugozahodom, od Panonije do Italije, ob glavni antični cestni povezavi. S tem je končno pokrita bela lisa današnjega slovenskega prostora, ki se je pojavljala na večini kart iz bolj ambicioznih tujih objav, ki se ukvarjajo z langobardskodobnim obdobjem med Panonijo in Italijo.

Prvi primer je Celeja z okolico, kjer so bili vzorčeni grobovi dela celejanskega vzhodnega grobišča (najdišči Celeipark in Mariborska cesta, III. etapa) ter grobišče z Rifnika pri Šentjurju. Glavna raziskovalna vprašanja bodo organizacija grobišča Rifnik, sorodstvena razmerja med pokopanimi in primerjava genetske slike z rezultati analize celejanskih grobov. Zanima nas, v kolikšni meri lahko potrdimo nadaljevanje obstoja istih ljudi med antičnimi mesti in v višinskih naselbinah v neposredni okolici, koliko pa lahko računamo na morebitne priseljence in mešanje prebivalstva.

Drugi primer je Emona z okolico. Vzorčili smo najkasnejšo fazo nedavno raziskanega grobišča na Gosposvet-ski cesti (del severnoemonskega grobišča), poznoantično grobišče v Dravljah in zgodnjersrednjeveške grobove na Litijski cesti. Tudi tu nas zanimajo sorodstveni odnosi pokopanih v grobiščih in organizacija pokopavanja, poleg tega pa še primerjava kontinuitete prebivalcev med grobišči 3.–5. stoletja, pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom.

Zadnji primer je Vipavska dolina. Tu so bili vzorčeni grobišče rimskodobne Castre, grobovi z Ledin v Novi

Gorici, poznoantični grobišči Miren – Japnišče in Solkan, zgodnjersrednjeveško grobišče Ajdovščina – Šturje ter nekaj posamičnih grobov iz Gojač in s Sv. Pavla nad Vrtovinom. Vipavska dolina ponuja največ možnosti primerjav med rimskodobno naselbino in okolico med 3. in 10./11. stoletjem, različni konteksti grobov pa obetajo zanimive dodatne podatke tudi kar se tiče datacije. Nekateri grobovi brez tipičnih pridatkov bodo tudi radiokarbonsko datirani. Upamo, da bodo jasneje opredeljeni grobovi iz ruševin antične faze, ki sedaj povečini plavajo med 5. in 7. stoletjem ter v njih brez posebnih argumentov predvidevamo romanske staroselce.

Poleg Tamare Leskogar, ki se bo ukvarjala s skeletnim gradivom, smo z budimpeštanskimi kolegi za sodelovanje zelo hvaležni kustosinjam pristojnih muzejev Maji Bausovac, Bernardi Županek in Ani Kruh s sodelavci.

Razen zgoraj omenjenih raziskovalnih vprašanj bo delo v sklopu projekta seglo tudi na področje patogenov (predvsem v primeru večkratnih pokopov in množičnih grobišč) ter raziskav izotopov. Slednje bomo verjetno dopolnjevali s prijavo dodatnega projekta, namenjenega predvsem študiju prehrane, migracij in mobilnosti.

Predstavitvi projekta ob bok

Prevod kratke predstavitve projekta *HistoGenes* se je zdel idealna priložnost za kratek razmislek o nekaterih temah, ki se morda na prvi pogled zdijo banalne, a verjamem, da so zelo pomembne.

Kljub velikemu napredku v srednjeevropskih državah in trudu nekaterih domačih strokovnjakov v Sloveniji za populacijo zgodnjersrednjeveškega obdobja še vedno najpogosteje slišimo izraz »Slovani«.

Seveda moram najprej poudariti, da je vprašljivo, koliko ljudi ta izraz uporablja z razmislekom, koliko pa povsem avtomatično. Sklepam, da je to za večino avtomatizem, tako smo se pač naučili na fakulteti, tako to je. V času strokovne rasti nekatera področja nujno ostanejo na ravni, na kateri so bila, ko nas ni nihče več silil, da se moramo z njimi resno ukvarjati. Kljub temu je vredno opozoriti, da nekatere avtomatične stvari nosijo več pomena, kot se morda zdi, in da jim je smiselno posvetiti nekaj pozornosti.

Že nekaj generacij študentov na Oddelku za arheologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti je bilo podvrženih mojemu vztrajanju, da bi namesto »slovanski« uporabljali izraz »zgodnesrednjeveški«, torej oznako obdobja, ne etnične oznake. Kolikšen je dejanski uspeh, ne vem. Morda ponujen izraz nima veliko možnosti že zato, ker je šestzložen, Slovani pa so samo trizložni, tudi v pridevniku.

Prvi razlog za vztrajanje je, da so se v zadnjih desetletjih dojemanje, diskusije in literatura na temo zgodnesrednjeveških identitet tako razmahnili, da jih ne kaže več ignorirati, saj se sicer zapiramo v samoizolacijo. Te pa imamo v zadnjem obdobju menda dovolj. Smiselno in koristno je spoznati se z različnimi možnostmi uporabe izrazov in interpretacije pomenov, ki za njimi stojijo. Lahko namreč celo obogatijo naše razumevanje preteklosti.

Drugi razlog je, da moramo biti do objektov preučevanja pošteni in da jih ne smemo tlačiti v predalčke, v katere morda ne spadajo. Ljudje, ki so v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku, pa tudi visokem srednjem veku in kasneje živeli na območju današnje Slovenije, so bili po izvoru izredno pisani in mešani. Z enim samim etničnim izrazom jim po mojem mnenju vzamemo velik del vsebine in preveč zožimo zorni kot preučevanja našega zgodnjega srednjega veka.

O prvem razlogu

Etničnost in identitete obdobja med približno letoma 300 in 1000 v Evropi so bili v zadnjih desetletjih poligon za zelo pestro kresanje mnenj in interpretacij, ki so pošteno zanihali od nesrečno izrabljene variante iz sredine 20. stoletja v ravno obratno smer in potem malo v vse smeri, v iskanju nove, nekulturnohistorične paradigme, ki pa je še kar ni na vidiku. Ukvarjanje s temo kljub temu ne izgublja zagona. Bo že prav tako, saj ob skoraj nepregledni množici modelov razlag ne najdemo nobenega, ki bi ponujal uporabno vrednost podvrsti arheologov, ki se pogumno bori z materialno kulturo in njeno interpretacijo. Preprosto povedano, teorija prepogosto ostaja sama sebi namen, v praksi pa posežemo po tem, kar smo se naučili v formativnih letih – po Langobardih, Gotih in Slovanih.

Veliko upanja polagam v rezultate projekta HistoGenes. Kombinacija različnih strok in poudarek na metodologiji razlage podatkov, pridobljenih na najmodernejshe načine, obljubljata preboj na tem minskem polju in oblikovanje

novih teoretskih pomagal za interpretacijo tega fascinantnega obdobja.

Ali bomo v slovenski arheologiji ujeli ta voz in se zapekljali v korak s časom?

O drugem razlogu

Utemeljitev drugega razloga je zelo preprosta, celo očitna. Zgodovinski viri jasno govorijo o etnično mešani podobi prostora današnje Slovenije (ne samo) v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku. Za pozno antiko nam sprejemanje tega ne dela večjih težav. Razumemo, da na poznoantičnem grobišču verjetno najdemo ljudi, ki se niso rodili v tej regiji – ali pa se niso rodili vsaj njihovi predniki. V zgodnjem srednjem veku pa, dolgo potem, ko so zgodovinarji sprejeli »fluidne identitete« in mešanico etnij, izraz »Slovani« uporabljamo kar za vse, kar diši po naglavnih obročkih, pokopih ob cerkvi in neugledni keramiki, seveda z valovnico.

Viri za današnji slovenski prostor v poznem 10. in 11. stoletju omenjajo mešano slovansko in bavarsko, tudi romansko prebivalstvo (npr. Štih 2014). Ko pa se arheologi pogovarjamo o grobiščih, ki jih postavljamo v ta čas, govorimo le o Slovanih.

Moje mnenje je, da svojim prednikom s tem pogosto delamo krivico. Nekemu času odvezamemo pisano podobo zaradi na prvi pogled enotne materialne kulture. Za zgodnesrednjeveško keramiko ni nobena skrivnost, da se podobne oblike pojavljajo na precej širokem območju. Enako velja za nakit. Če se ozremo po Sredozemlju, pa tudi proti Karpatom, Skandinaviji ali današnji Nemčiji, grobo primerljiv naglavni nakit najdemo povsod. Tudi ostali pridatki – samo pogledjmo grški Argos (Metaxas 2015) – so nenavadno podobni pridatkom »naših« grobišč. Včasih kak avtor mimogrede omeni, da moda zgodnjega srednjega veka še vedno temelji na poznoantičnih idealih (med zadnjimi Gleirscher 2021), čeprav večinoma v preprostejši in cenejši izvedbi, vendar naprej od tega ne gre. Pridih imperija ostaja ali se vrača, in to še pred vsemi uradnimi renesansami. Znotraj te široke mode soobstajajo vsi prebivalci, ki se, neugodno za arheološko stroko, ne ločijo, ko jih položijo v grob. Z enakimi uhani, a morda z različnim jezikom, morda tudi z različnim dojetjem svoje (politične) identitete.

Zdi se nenavadno, da moda – grobni pridatki – ne odseva barvitosti identitet. Navajeni smo, da politične identitete odsevajo v obleki – pa je tudi ta trditev postavljena pod vedno večji vprašaj. Niti v nekdanj zanesljivi pozni antiki, ki je nudila lažno varnost, da zmoremo prepoznavati tujce, stvari niso več preproste (npr. Rummel 2007 idr.).

Tema je vredna raziskave in globljega razmisleka. Na tem mestu sem želela le opozoriti, da trije zlogi precej več prinesejo kot odnesejo.

Pa se ozrimo okrog meja današnje Slovenije. Kaj so glede »Slovanov« ukrenili drugi? Italijani se s tem vprašanjem še naprej ne ukvarjajo (Possenti 2021; Borzacconi 2021). Avstrijci imajo etnično mešane Karantance in fluidne identitete (npr. Pohl, Eichert, Štih), Čehi in Slovaki imajo Moravane, Hrvati pa imajo Hrvate, problem zase. S kakšnimi pristopi poskušajo te dileme reševati drugje? Fokus na druge identitete, ne le etnično (npr. Brather 2008), zatrjevanje, da Slovanov sploh nikoli ni bilo, da so si jih celo kar izmislili Bizantinci (npr. Curta 2002), zatrjevanje, da Slovani nepremakljivo so (celo avtohtoni), zamenjevanje etnične s socialnimi identitetami pri interpretaciji (npr. Džino 2010) in še marsikaj. Seveda imamo možnost in pravico izbirati svoj pristop. Želim le poudariti, da je to obdobje še posebej bogato z izjemami, prehodni čas na prehodnem prostoru. Morda lahko z uporabo svobodnejših terminov olajšamo sestavljanje poglavja interpretacije, dovolimo, da se v kote našega razmišljanja o zgodnjem srednjem veku priplazijo tudi razni drugi, ne le Slovani, se začnemo spraševati, za koga so se imeli in zakaj so vse očitno pokopavali zelo podobno oblečene in opravljene.

Tudi če ne sprejmemo delitve na Romane, Gote, Langobarde ipd. v pozni antiki, ostaja dejstvo, da imamo na poznoantičnih grobiščih različno opremljene skupine. In izjemno napeto je odkrivati, kaj te oprave skupin pomenijo. V zgodnjem srednjem veku pa je morda ravno tako razburljivo odkrivati, zakaj nimamo različnih oprav, pa smo lahko prepričani, da imamo različne ljudi. Kaj pomeni zanje noša (v slovenščini na srečo neobremenjen pojem – cf. *Tracht* pri nemško govorečih), kdaj in zakaj se zgodi ta prelom?

Tu ne morem odgovarjati na vsa ta vprašanja. Le ponujam kost za glodanje, prijaznost do objektov našega zanimanja, osvobajanje in pripravljanje poti za nove interpretacije.

Literatura

Brathers, S. 2008, Kleidung, Bestattung, Identität. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter. Zwischen spätantike und Frühmittelalter. – *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbänd* 57. – Berlin, New York, Walter De Gruyter, 237–273.

Curta, F. 2002, *The making of the slavs: history and archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. – Cambridge, Cambridge University Press.

Džino, D. 2010, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 12). – Leiden, Boston, Brill.

Metaxas, S. 2015, Schmuck und Kleidungszubehör aus der frühbyzantinischen Nordnekropole von Argos. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 62/1, 377–424.

von Rummel, P. 2007, Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert. – *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbänd* 55. – Berlin, New York, Walter De Gruyter.

von Rummel, P. 2010, Gotisch, barbarisch oder römisch? Methodologische Überlegungen zur ethnischen Interpretation von Kleidung. – V: Pohl, W., Mehofer, M. (ur.), *Archaeology of identity / Archäologie der Identität*. – Vienna, Austrian Academy of Sciences Press, 51–77.

Štih, P. 2014, Od Karniole do Kranjske. Dolga in zapletena pot nastanka dežele. – V: *Studia Valvasoriana*. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre des Herzogthums Crain v slovenski jezik. – Ljubljana, Zavod Dežela Kranjska, 465–500.

Recenzija: Darko Darovec in Žiga Oman, *Življenje v času kaštelirjev*

© Boštjan Laharnar

Narodni muzej Slovenije; bostjan.laharnar@nms.si

© Peter Turk

Narodni muzej Slovenije; peter.turk@nms.si

Povečano zanimanje za prazgodovinska kovinska obdobja zadnja leta opažamo tudi zunaj ozkega okvira arheološke stroke, kar je razveseljivo. Železna doba je bila med izpostavljenimi temami nekaterih šolskih in knjižničnih dejavnosti, npr. v šolskem letu 2015/2016 pri izvedbi Mega kviza v organizaciji Mestne knjižnice Ljubljana s sodelovanjem Sekcije za izobraževanje in komuniciranje pri Skupnosti muzejev Slovenije (Splet 1) ter na nedavnem tekmovanju osnovnošolcev iz znanja zgodovine (Križ 2019; Laharnar 2020). Železnodobna dediščina je med letoma 2017 in 2019 različne partnerje povezala v odmevnem mednarodnem projektu *Iron Age Danube* (Splet 2), katerega rezultati so bistveno pripomogli k vzpostavitvi Podonavske železnodobne poti, ki je leta 2021 postala certificirana kulturna pot Sveta Evrope (Splet 3).

Med poznoprazgodovinskimi temami je posebna pozornost javnosti namenjena gradiščem. Tematika je našla podporo celo v zasebnih pobudah. Pri tem velja omeniti izvedbo posveta in izdajo zbornika o gradiščih v zahodni in osrednji Sloveniji (Vončina 2018), številne akcije v povezavi z gradiščem Debela griža (Splet 4) ter razkošno izdajo prevedenega Marchesettijevega dela o prazgodovinskih gradiščih Trsta in Julijske krajine (Marchesetti 2020) pod okriljem Zavoda Krasen Kras z Gorjanskega.

Gradišča so bila rdeča nit tudi pri slovensko-hrvaškem Interreg projektu *Kaštelir*, katerega cilji so bili v prvi vrsti usmerjeni v razvoj trajnostnega turizma, kulinariko in širšo popularizacijo kulturne dediščine gradiščne krajine na območju Krasa, Brkinov, Čičarije, Istre in Kvarnerja (Splet 5). Vse naštetu pozdravlja, prav tako zanimive realizacije in spremne aktivnosti, kot je vzpostavitev arheoloških parkov in poti.

V okviru zadnjega projekta je izšel obsežen zbornik *Kaštelir. Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem*, ki na skoraj 500 straneh prinaša tematsko pisane članke, od arheologije do varstva kulturne dediščine, botanike in turizma. Gre torej za obsežno delo, ki ga v podobnih publikacijah predstavljajo uvodni pregledni članki, sinteze, običajno izpod peresa vodilnih akterjev projektne skupine. Zato sva prispevek avtorjev vsebinske zasnove zbornika Darka Darovca in Žige Omana

o življenju v času kaštelirjev (Darovec, Oman 2021) z zanimanjem prebrala – in bila razočarana. 14. oktobra 2021 sva na listo Rosa poslala osnutek recenzije in jo med drugim pospremila z besedami: »Z zanimanjem sva prebrala uvodni članek z vabljivim naslovom *Življenje v času kaštelirjev* in lahko le ugotoviva, da je ta vse prej kot prijetno branje. Morda bi veljalo zamahniti z roko in reči pa kaj potem, saj ni važno. Toda, če to bolj ali manj z lahkoto narediva ob pisarijah raznih venetologov, noričanologov, situlalogov, staroverologov in podobnih zanesenjakov, pač pri delih ljudi z akademskimi nazivi s področja humanistike ter službami in vplivom v stroki in z njo povezanimi dejavnostmi tega ne moreva storiti.« Za napisanim odločno stojiva. Škoda, da Darovec in Oman, sicer oba zgodovinarja in doktorja znanosti, pisanja uvodnega članka nista prepustila kateremu od arheologov, ki so za zbornik pripravili tehtne prispevke (Bratina, Vidrih Perko, Buršič-Matijašič, Mihovilić). Pisanje sintetičnega arheološkega članka je bila zanju očitno prezahtevna naloga. V nadaljevanju navajava nekatere najbolj problematične trditve iz članka in jih komentirava.

Bronasta doba (okvirno 4.–1. tisočletje pr. n. št., na Slovenskem okvirno 22.–8. stoletje pr. n. št.) (str. 10)

Že v prvem stavku je nakazana problematičnost celotnega članka: brez poznavanja tematike avtorja v nerazumljivo, zamegljujočo mešanico združujeta splošne definicije in med seboj neprimerljive geografske enote. Trditev, da bronasta doba zajema okvirno čas med 4. in 1. tisočletjem pr. n. št., v osnovi ni napačna, a je vse preveč splošna in zavajajoča. Umeščanje bronaste dobe v čas med koncem 4. in koncem 2. tisočletja pr. n. št. (okvirno med 3300 in 1200/1100 pr. n. št.) je uveljavljeno za egejski prostor, nasploh vzhodno Sredozemlje in za klasične civilizacije Bližnjega vzhoda, ne pa za veliko večino Evrope (Dickinson 1994, 17–18, fig. 1.3). Bronasta doba je umeščena med drugo polovico 3. in začetek 1. tisočletja pr. n. št. v skoraj vsej Evropi, ne le v Sloveniji (Črešnar, Teržan 2014; Harding 2000, 14–18).

Od drugih gradišč se kaštelirji razlikujejo zlasti po suhozidni gradnji (Gabrovec, 1983, 46; prim. Batović, 1983, 284–285; Buršič-Matijašič, 2007, 513, 549–550). (str. 10)

Kaštelirji se od drugih gradišč ne ločijo niti po suhozidni gradnji niti po čem drugem. Gre za dve poimenovanji istega fenomena. Na navedenih mestih ne izvemo, kakšna naj bi bila ta razlika, pač pa v zaključku poglavja Jezikovna definicija pojma »gradišče« (Jezikna definicija pojma »gradina«) citirane monografije K. Buršić-Matijašić (2007, 552) izvemo, da se dvojnost današnjih etničnih skupnosti v Istri, hrvaške in italijanske (če naj smo natančni, bi morali s slovensko reči trojnost), odraža v poimenovanju najdišč. To je edina razlika med kaštelirji in gradišči. Izraz kaštelir je v slovenščini iz italijanščine prevzeta tujka, ki ima mnogo bolj ustrezno slovensko ime gradišče.¹ Ob navedenem mestu se človek obenem ne more izogniti vtisu, da so citati v recenziranem članku pogosto nametani zgolj za ustvarjanje lepega vtisa, ne pa kot koherentno grajen znanstveni aparat.

Raziskave bronastodobnih skupnosti so v največjem delu Evrope omejene na materialne ostanke, kar otežuje celovitejši vpogled v tedanje družbe ... Šele za železno dobo obstaja nekaj antičnih zapisov, čeprav gre za bolj ali manj pristranska besedila o »barbarskih« sosedih Grkov in Rimljanov. (str. 10)

Trditev temelji na preživetih frazah zgodovinarjev prejšnjih generacij, ki so arheologijo razumeli kot pomožno vedo zgodovine. Zmožnosti moderne interdisciplinarne arheologije že dolgo presegajo domet pisnih virov.

V zvezi z istrsko vojno v začetku 2. stoletja v opombi izvemo, da se ... sodobna arheologija izogiba t. i. trdim pojmom, kot sta ljudstvo in plemo, saj velja kulturo, etničnost in ostale oblike identitete ločevati. Arheološke kulture in jezikovne skupnosti (npr. Iliri, Kelti) so analitični konstrukti, s katerimi se etnije običajno ne prekrivajo, saj gre za drugačne oblike družbene organizacije (Kadrow, 2007, 111–112). (str. 11)

Kolega Kadrow v citiranem članku uvodoma dejansko obravnava zapletena razmerja med arheološko konstruiranimi kulturami in dejanskimi različnimi oblikami identitet oziroma (samo)dojemanj prazgodovinskih skupnosti, a velja njegovo razmišljanje presojati z vidika globoke prazgodovine bronastodobne vzhodne Poljske s popolnoma odsotnimi pisnimi viri. Z vidika govorice pisnih virov so skupnosti s konca železne dobe na sever-

nem Jadranu, o čemer je govora v besedilu, identitetno mnogo bolje določljive. Obenem pa v nadaljevanju avtorja povsem nekritično nanizata poimenovanja ljudstev graditeljev kaštelirjev ter v isti koš zmečeta Venete, Liburne, Japode, Karne, Ilire in Histre. Opozoriti velja na problematiko različne kvalitativne izpovednosti antičnih pisnih virov, predvsem pa razložiti, na katera območja in katero časovno obdobje se ta imena nanašajo. Globoko nerazumevanje prav tiste tematike, na katero opozarjata v opombi na str. 11, še bolj veje iz stavka: *Italijanski raziskovalci menijo, da so bili (namreč Histri) pretežno venetskega porekla, tisti z območja nekdanje Jugoslavije pa, da so bili pretežno ilirskega izvora.* (str. 12).

Kaže, da imata avtorja težave s starodavnimi Iliri, ki so se v naše kraje naselili šele v 19. stoletju (prim. Turk, 2019). Raziskovalci so v dolgi zgodovini arheološke in zgodovinske vede menili in se trudili razumeti marsikaj, a avtorja bi morala slediti aktualnim študijam in povzeti trenuten konsenz v stroki. Teze o ilirskem izvoru Histrov so bile v jugoslovanski arheologiji presežene že v 70. letih 20. stoletja in kaže, da sta avtorja obravnavanega članka ostala »nekoliko zadaj«. Dobro »jugoslovansko« sintezo na temo odnosa med arheološkimi kulturnimi skupinami in v antičnih pisnih virih sporočenimi plemeni, ljudstvi in etnosi podaja denimo Alojz Benac v študiji iz leta 1987. V njej izrecno zanika »ilirskost« Histrov, obenem pa nakazuje kulturno sorodnost z venetskim prostorom (Benac 1987, 776–777). O pomenu poimenovanja Iliri v različnih kontekstih pozne prazgodovine in antike s stališča pisnih virov pa naj omeniva dela Marjete Šašel Kos in Danijela Dzina (npr. Šašel Kos 2020, 11–25; Dzino 2014).

Različna ljudstva so v bronasti in železni dobi vzdolž Jadranske obale gradila svoje naselbine v obliki kaštelirjev, vendar starost najdišč, pogostnost, dovršenost, raznolikost gradenj in specifični kulturni vzorci kažejo, da je izvorna domovina kaštelirjev Istra (Gabrovec, 1983, 47). (str. 12)

Gre za napačen citat: Gabrovec na navedenem mestu izpostavlja časovno prvenstvo oziroma centralnost istrskih kaštelirjev v odnosu do tistih na Krasu, ne pa v odnosu do gradišč vzdolž celotne jadranske obale. Mimogrede: Gabrovčeva kaštelirska kultura se nanaša na del zgodnje, srednje in del pozne bronaste dobe, nikakor pa ne na celotno 1. tisočletje pr. n. št.

¹ Temu tudi sledijo prevajalca in uredniki nedavnega slovenskega prevoda monografije Carla Marchesettija o gradiščih Trsta in Julijske krajine (prim. Marchesetti 1903 z Marchesetti 2020).

Antropološke raziskave so še pokazale, da so bili Histri v povprečju višji od pripadnikov sosednjih ljudstev, Venetov na zahodu, Karnov in Tavriskov na severu ter Japodov in Liburnov na jugu, četudi bi se nam danes zdeli majhni, saj skeletne najdbe kažejo, da so bili odrasli moški v povprečju visoki 1,65 m, ženske pa 1,53 m (Darovec, 2009, 29–33). (str. 12)

Prepis trditve iz Darovec 2009, 33, a tudi tam ni navedeno, katere antropološke analize naj bi to bile. Če res obstajajo, bi si o njih z velikim zanimanjem poučili.

Kaštelirji in druga gradišča so bila najopaznejša značilnost bronastodobne in železnodobne kulturne krajine. V Evropi so se prvič pojavila v bronasti dobi. (str. 12, brez citata)

Gradišča so v Evropi prisotna že v mlajši kameni dobi in v bakreni dobi. V Bolgariji in Grčiji jih denimo poznamo že v 6. in 5. tisočletju pr. n. št. (prim. npr. Ivanova 2008; Čohadžiev, Krauß 2019), v Sloveniji jih imamo kar nekaj iz 5. in 4. tisočletja pr. n. št. (Dular *et al.* 1991, 84–90, 119–126, t. 22–36; Dular 2001; Turk 2018). Resnično je nenavadno, da ne rečeva ignorantsko, da se že desetletja presežene teze leta 2021 pojavljajo v članku, ki naj bi tematiziral gradišča.

Danes je spomin na kaštelirje mogoče obuditi le z intenzivnimi arheološkimi izkopavanji. (str. 12)

Seveda ne zgolj. Arheologija ni samo intenzivno izkopavanje.

Kaštelirji so glavna naselbinska oblika ostali vse do rimske zasedbe prostora v 2. st. pr. n. št., ko so se preživele lokalne elite preselile v mesta, večina gradišč pa je bila vsaj začasno zapuščena. Slednje kaže, da je elitam v nove naselbinske oblike v nižinah sledilo precej preostalega prebivalstva. (str. 12)

Zelo poenostavljena in že presežena interpretacija. Arheološki in drugi viri razkrivajo precej kompleksnejšo in predvsem bistveno bolj zanimivo dinamiko poselitve gradišč med iztekom prazgodovine in rimsko dobo ter v nadaljevanju rimske dobe. Avtorjema za začetek priporočava članek Božidarja Slapšaka o koncu prazgodovinskih skupnosti na Krasu (Slapšak 2003).

Daleč največje ozemlje med kraškimi gradišči je pokrival kaštelir v Škocjanu, kjer je bilo v pozni bronasti in žele-

zni dobi zelo pomembno nadregionalno kulturno središče, zlasti brezno Mušja jama, očitno povezano zlasti z bojevnimi kulti (Novaković, 2005b, 308 sl.; Teržan, 2016, 415). (str. 15)

Kaštelir (bolje gradišče) v Škocjanu ni bil največje kraško gradišče. Na citiranih mestih tega tudi ni mogoče prebrati, razen če sta avtorja navedbo B. Teržan (2016, 416) o »več kilometrih dolgih ostalinah kamnitih zidov, ... ki bi naj obdajali celotno škocjansko območje«, narobe razumela. Gre za komaj opazne in pogosto prekinjene sledove zidovja, ki v obsegu več kot 20 km zamejuje širšo okolico, »ager« škocjanskega naselja (prim. Mlekuž 2019, 58–63, Fig. 4.3).

... Tudi deželo kaštelirjev s kovinami, saj v njej ni bilo nahajališč le-te, so pa tam v bronasti in železni dobi obstajale metalurške delavnice (Buršič-Matijski, 2007, 545). (str. 16)

Škoda, da ob omembi sledov bronasto- in železnodobnih metalurških delavnic v Istri avtorja nimata za omembe vrednega atraktivnega kalupa za izdelovanje plavutaste sekire in zapestnice z vznožja serminkskega gradišča (Snoj 1992, t. 6: 1a–b; Bavdek, Žbona Trkman 1996, 59–60, sl. 2).

Avtorja nizata splošne opazke, ki niso podprte z ustreznimi citati, ali navajata specifične situacije z najdišč Danske, Poljske in zahodne Evrope ter jih naivno aplicirata na istrsko bronasto in železno dobo. Ne kaže naštevati vsega, le še:

Napadalno (meč, sekira, kopje itd.) ter zaščitno (čelada, oklep) orožje so v celinske vode darovali zlasti v prostoru severno in zahodno od dežele kaštelirjev, le-tam ter vzhodno in južno od nje pa predvsem v zemljo in brezna; v deželi kaštelirjev zlasti v Mušjo jamo pri Škocjanu na Krasu, ki je eno največjih najdišč (zlasti) železnodobnega orožja v Evropi ... (str. 12)

Če bi pisca vsaj bežno poznala velike količine orožja, v srednji in pozni bronasti dobi (in pozneje) darovanega v Ljubljano (z mnogimi objavami, denimo Gaspari 2004; Potočnik 1988–1989; Turk *et al.* 2009), bi gornji stavek morda formulirala drugače. Nikakor pa ni jasno, od kod naj bi bilo orožje, darovano v Mušjo jamo, zlasti železnodobno. Doslej smo ob vseh objavah argumentirano domnevali, da je pretežno bronastodobno (prim. Teržan

et al. 2016). Gre morda le za tendencioznost avtorjev, ki si iz neznanih razlogov želita bronasto dobo videti kot manj militantno od železne?

Za spodbudo k nadaljnjemu branju ter ponovnemu razmisleku priporoča branje objav raziskav najdišča v dolini Tollensee, visoko na nemškem severovzhodu (denimo Terberger *et al.* 2018, s citirano literaturo). Gre za bojišče iz pozne bronaste dobe, iz prve polovice 13. stoletja pr. n. št., kjer se je srdito spopadlo več sto, morda več tisoč bojevnikov, pri tem pa niso vihteli le bronastega orožja, ampak so se tudi surovo tolkli (o tem pričajo številne razbite lobanje in značilne poškodbe na drugih kosteh) kar z lesenimi gorjačami in ošiljenimi koli. Zmagovalci so se znesli nad trupli premagancev, jih razkosali in pometali v reko.

Vselej pa so vsaj tiste iz pomembnejših družin s poroko v druge skupnosti, ki so lahko bile tudi zelo oddaljene (prim. Mitnik et al., 2019), imele zelo pomembno vlogo pri sklepanju zavezništov, s tem pa tudi pri vključevanju skupnosti v trgovino na daljavo ter pri transferju idej (Kadrow, 2007, 118) (sl. 12). (str. 24)

Gre za nesprejemljivo mešanje jabolk in hrušk. Pri razlagi družbenega fenomena mobilnosti žensk so v citatu

navedene oddaljene **bronastodobne** primerjave, napotek pa je na sliko 12, na kateri je reproducirana tab. 17 iz Marchesettijeve monografije o gradiščih iz l. 1903. Na tej sliki so upodobljene izbrane najdbe iz moških in ženskih grobov iz **železnodobnih** grobišč, in sicer večinoma z Mosta na Soči in iz Kobarida (sta tudi to istrska kaštelirja?), manj s Krasa, sploh pa ne iz Istre.

... Prav tako ni bilo vse orožje v bronasti dobi kovinsko, saj so bile konice puščic ponekod še iz kremena (Peter-Röcher, 2018; Čović, 1983, 125) (sl. 13). (str. 26)

Trditev gotovo drži. Težava je, da je ob njej napotek na sliko 13, na kateri je upodobljena rimskodobna čelada iz Mušje jame (prim. Teržan *et al.* 2016, 428–429, 672, t. 68, 86). Pač po logiki: res da ni niti bronasto- niti železnodobna, je pa lepa ... Seveda ni nikjer navedeno, da je čelada na sliki 13 rimska.

Ob tako šibko argumentiranih in pogosto napačno razumljenih dejstvih je razumljivo, da daljnosežni zaključki o socialnem ustroju istrske kaštelirske družbe navedenih avtorjev nimajo nikakršne kredibilnosti.

Literatura

- Batović, Š. 1983, Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju. – V: Čović, B. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba*. – Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 271–373.
- Benac, A. 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. – V: Gabrovec, S. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba*. – Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 737–802.
- Buršić-Matijašić, K. 2007, *Gradine Istre. Povijest prije povijesti*. – Pula, Arheološki muzej Istre.
- Čohadžiev, S., R. Krauß 2019, Befestigte Siedlungen der Kupferzeit im Balkanraum – das Beispiel Sušina im Kreis Šumen, Nordostbulgarien. – *Praehistorische Zeitschrift* 94, 60–91.
- Čović, B. 1983, Regionalne grupe ranog bronzanog doba. – V: Čović, B. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba*. – Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 114–190.
- Črešnar, M., B. Teržan 2014, Absolutno datiranje bronzaste dobe na Slovenskem. – V: Teržan, B., M. Črešnar (ur.), *Absolutno datiranje bronzaste in železne dobe na Slovenskem*, Katalogi in monografije 40. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 661–702.
- Darovec, D. 2009, *Kratka zgodovina Istre*. – Koper, Založba Annales.
- Darovec D., Ž. Oman 2021, Življenje v času kaštelirjev. – V: Friš D., M. Matjašič Friš (ur.), *Kaštelir. Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem*. – Maribor, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 9–51.
- Dickinson, O. 1994, *The Aegean Bronze Age*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- Dular, J., B. Križ, D. Svoljšak, S. Tecco Hvala 1991, Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini. – *Arheološki vestnik* 42, 65–198.
- Dular, J. 2001, Neolitska in eneolitska višinska naselja v osrednji Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 52, 89–106.
- Dzino, D. 2014, 'Illyrians' in ancient ethnographic discourse. – *Dialogues d'Histoire Ancienne* 40/2, 45–65.
- Gabrovec, S. 1983, Jugoistočnoalpska regija. – V: Čović, B. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba*. – Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 21–96.
- Gaspari, A. 2004, Bronzezeitliche Funde aus der Ljubljana. Opfer, Überreste von Bestattungen oder zufällige Verluste? – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34/1, 37–50.
- Harding, A. F. 2000, *European societies in the Bronze Age*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- Ivanova, M. 2008, *Befestigte Siedlungen auf dem Balkan, in der Ägais und in Westanatolien, ca. 5000–2000 v. Chr.* – Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. – Münster, Waxmann.
- Kadrow, S. 2007, Soziale Strukturen und ethnische Identitäten der Bronzezeit Ostpolens. – V: Rieckhoff, S., U. Sommer (ur.), *Auf der Suche nach Identitäten: Volk – Stamm – Kultur – Ethnos*. Internationale Tagung der Universität Leipzig vom 8.–9. Dezember 2000. – Oxford, Archaeopress, 107–119.
- Križ, B. 2019, Slovenija v starejši železni dobi. – *Zgodovina v šoli* 27/2, 14–33.
- Laharnar, B. 2020, Slovenija v mlajši železni dobi. – *Zgodovina v šoli* 28/2, 2–15.
- Marchesetti, C. 1903, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*. – Trieste, Museo civico di storia naturale.
- Marchesetti, C. 2020, *Prazgodovinska gradišča Trsta in Julijske krajine*. – Gorjansko, Zavod Krasen Kras.
- Mlekuž, D. 2019, Animate Cavces and Folded Landscapes. – V: Büster, L., E. Warmenbol, D. Mlekuž (ur.), *Between Worlds: understanding ritual cave use in later prehistory*. – Cham, Springer, 45–66.
- Novaković, P. 2005, The Cultural Landscapes of Hill-forts. – V: Bandelli, G., E. Montagnari Kokelj, K. Miho-

vilić, P. Novaković (ur.), *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Castello di Duino (Trieste), 14–15 Novembre 2003.* – Trieste, Università degli Studi di Trieste, 301–324.

Peter-Röcher, H. 2018, Krieg in prähistorischer Zeit: Fakten und Fiktionen. – V: Hansen, S., R. Krause (ur.), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten.* – Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag, 67–81.

Potočnik, M. 1988–1989, Bakreno- in bronastodobne podvodne najdbe iz Bistre in Ljubljane na Ljubljanskem barju. – *Arheološki vestnik* 39–40, 387–400.

Slapšak, B. 2003, O koncu prazgodovinskih skupnosti na Krasu. – *Arheološki vestnik* 54, 243–257.

Snoj, D. 1992, Sermin. – *Varstvo spomenikov* 34, 91–106.

Šašel Kos, M. 2020, *V srcu rimskega imperija. Zgodovina slovenskega prostora v antiki do vladavine Maksimina Tračana.* – Zbirka Zgodovinskega časopisa 51, Ljubljana, ZZDS.

Terberger, T., D. Jantzen, J. Kruger, G. Lidke 2018, Das bronzezeitliche Kampfgeschehen im Tollensetal – ein Grosereignis oder wiederholte Konflikte? – V: Hansen, S., R. Krause (ur.), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 319. – Bonn, Habelt Verlag, 103–123.

Teržan, B. 2016, Škocjan – kraj na stičišču svetov. Povzetek in sklepna beseda. – V: Teržan, B., E. Borgna, P. Turk. (ur.) *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu: depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III / Ripostigli delle età del bronzo e del ferro in Slovenia III*, Katalogi in monografije 42. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 345–430.

Teržan, B., E. Borgna, P. Turk 2016, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu.* – Katalogi in monografije 42. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.

Turk, P. 2018, Neolitska gradišča v osrednji Sloveniji. – V: Vončina, D. (ur.), *Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji. Zbornik s posvetovanja o gradiščih*, Pivka, 24. maja 2017. – Gorjansko, Zavod Krasen Kras, 12–26.

Turk, P. 2019, Starodavno ljudstvo, ki se je na Slovenskem naselilo v 19. stoletju. – *Delo* 61/27, Sobotna priloga (2. februar 2019), 24–25.

Turk, P., J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj 2009, *Ljubljana – kulturna dediščina reke.* – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.

Vončina, D. 2018, *Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji.* – Gorjansko, Zavod Krasen Kras.

Žbona Trkman, B., A. Bavdek 1996, Depojski najdbi s Kanalskega vrha. – V: Teržan, B. (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*, Katalogi in monografije 30. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 31–71.

Spletni viri

Splet 1: <https://www.bukla.si/revija-bukla/slovenski-knjiznicno-muzejski-mega-kviz-2015-2016-10-cikel-zelezna-doba-zlata.html> (21. 10. 2021).

Splet 2: <https://www.interreg-danube.eu/approved-projects/iron-age-danube> (21. 10. 2021).

Splet 3: <https://sl.ironagedanuberoute.com/> (21. 10. 2021).

Splet 4: http://www.krasenkras.com/?page_id=209 (21. 10. 2021).

Splet 5: <https://map.kastelir.eu/sl/node/4> (21. 10. 2021).

Praznovanje 200-letnice Narodnega muzeja Slovenije: Razstave, objave, dogodki

© Petra Grom

Narodni muzej Slovenije; petra.grom@nms.si

© Mateja Kos

Narodni muzej Slovenije; mateja.kos@nms.si

© Alenka Miškec

Narodni muzej Slovenije; alenka.miscec@nms.si

Priprave na praznovanje 200-letnice najstarejšega muzeja na Slovenskem v Narodnem muzeju Slovenije segajo že v leto 2018. Takrat smo osnovali avtorsko skupino v sestavi: Petra Grom, Grega Gutman, Matej Hreščak, Mateja Kos, Alenka Miškec, Urša Pajk, Tinka Selič in Zora Žbontar ter začeli s snovanjem dogodkov, ki so nato zaznamovali vse praznično leto. Poleg častitljive obletnice je praznično leto zaznamovala epidemija, zaradi katere je bil muzej nekaj časa zaprt, nekaj časa pa je bilo zelo omejeno dovoljeno število obiskovalcev.

Tudi zato se je praznovanje začelo na družbenih omrežjih (Facebook in Instagram) s projektom *200 let, 200 predmetov* (vodil ga je Grega Gutman), in sicer na 199. rojstni dan muzeja (tj. 15. oktobra 2020). Kustosi, knjižničarji in konservatorji restavratorji so izbrali zanimive predmete, ki jih v muzejskih zbirkah ali publikacijah redko pokažemo, obenem pa so povezani s privlačnimi zgodbami. Zadnji predmet je bil objavljen prav na 200. rojstni dan muzeja, digitalna razstava pa je v celoti objavljena na spletni strani muzeja.

Slika 1. Pogled na sklop *Moč in oblast* na osrednji razstavi *Zlata sled* ob 200-letnici Narodnega muzeja Slovenije (foto: B. Gutman).

V jubilejno leto smo v sodelovanju s Prirodoslovnim muzejem Slovenije in Slovenskim etnografskim muzejem vstopili s predstavitvijo *Najstarejših pridobitev Deželnega muzeja*. To je bil prvi del tridelne razstave *Muzej skozi zgodovino*. Ob odprtju razstave *Zlata sled* smo jo dopolnili še s seznamom zaposlenih od ustanovitve do danes in izborom zanimivih vpisov v knjige vtisov od leta 1832 naprej. Sklop *Najstarejše pridobitve Deželnega muzeja* je pomemben zato, ker prinaša nove ugotovitve o ustanovnih zbirkah Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani. Te namreč niso bile samo naravoslovne, kot je veljalo do sedaj, ampak predvsem tehnološke, zgodovinske, numizmatične in knjižno gradivo, ki so se jim nato pridružile še naravoslovne, umetnostne in etnografske. Muzej je torej sledil načrtu Jožefa Kamila Schmidburga,

guvernerja in predsednika deželnih stanov dežele Kranjske, ki je v znamenitem pismu Domoljubnim prijateljem znanosti 15. februarja 1823 zapisal: »Naš domovinski muzej naj bi zajel zlasti vse s področij nacionalnega slovtva in narodne ustvarjalnosti. Prav tako naj združi vse, kar sta v domovini ustvarili narava in človeška pridnost. Shrani naj vse spomine na usodo dežele in na zasluge njenih prebivalcev.«

Zgodovino muzeja, znamenite predmete, pestro muzejsko delo, muzejske stavbe in raznolike dejavnosti smo v osemdesetih slikah prikazali z razstavo *Narodni muzej Slovenije 200 let* na Jakopičevem sprehajališču v parku Tivoli (15. september–15. november). Ekipo je vodila Petra Grom. Izbrano slikovno gradivo je odsevalo po-

Slika 2. Pogled na sklop *Cerkev in sveto* na osrednji razstavi *Zlata sled* ob 200-letnici Narodnega muzeja Slovenije (foto: B. Gutman).

Slika 3. Pogled na razstavo *Narodni muzej Slovenije 200 let* na Jakopičevem sprehajališču v parku Tivoli v Ljubljani (foto: B. Gutman).

slanstvo osrednjega nacionalnega muzeja: varovanje, vrednotenje, raziskovanje, interpretiranje in razstavljanje ter promocijo bogate kulturne dediščine Slovenije.

Arheološki oddelek Narodnega muzeja Slovenije je s časovnim trakom, ki obiskovalca uvede v stalno arheološko postavitev, uredil hodnik v prvem nadstropju. S tem je bilo v prazničnem letu zaokroženo in zaključeno večletno delo postavitve nove stalne arheološke razstave *Zgodbe na stičišču svetov*, ki jo spremljajo štirje katalogi, od januarja 2022 pa se bodo lahko obiskovalci po njej sprehodili tudi v spremstvu avdio oziroma multimedijskega vodnika.

Osrednja razstava v sklopu praznovanja je *Zlata sled* (na ogled od 21. junija 2021), delo skupine avtorjev, ki sta jo vodili Mateja Kos in Alenka Miškec. Izbor teme ni bil naključen, zlato je namreč skupna točka, ki povezuje vse

zbirke Narodnega muzeja Slovenije. Predmete iz zlata ali okrašene z zlatom lahko neposredno ali posredno povežemo s pomembnimi mejniki, dogodki in obletnicami ter osebnostmi iz zgodovine slovenskega prostora. Na simbolični ravni jih lahko uporabimo kot zlato »rdečo« nit s sporočilom o dolgoživi tradiciji prebivalstva in prostora, ki je pozneje s skupnim jezikom in kulturo postal prostor slovenskega naroda. Zlato so zaradi bleščeče barve, ki se ne spreminja, ter izredne primernosti za ulivanje in kovanje že od prazgodovine uporabljali za izdelovanje nakita in dragocenih predmetov. Zlato zaznamuje človekovo delovanje in pušča svojo zlato sled.

Iz zlata so v preteklosti izdelovali najpomembnejše in najdragocenejše predmete, ki so utelešali moč, ugled in visok družbeni položaj lastnika ter odsevali njegovo bogastvo. Zato smo predmete na razstavi razvrstili v štiri sklope: *Moč in oblast*, *Cerkev in sveto*, *Čast in slava* ter

Bogastvo in razkošje. Zgodbo zaokrožujeta uvodni in zaključni del. V uvodnem delu se obiskovalci poučijo o zlatu kot zelo posebnem elementu in njegovih lastnostih, v zaključnem pa o številnih konotacijah, ki jih nosi zlato na simbolni ravni.

Na razstavi sodeluje tudi 32 slovenskih muzejev z zlatimi predmeti po svoji izbiri. Tako 200-letnica ni le zlata jubilej Narodnega muzeja Slovenije kot naslednika Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani, temveč jubilej vseh slovenskih muzejev, ki hranijo dediščino slovenskega naroda in Slovencev. Ob razstavi je izšel tudi vodnik.

Bogato razstavno dejavnost dopolnjujejo številne objave in tri pomembne publikacije, ki prinašajo temeljit uvid v zgodovino, status in pomen muzeja.

Novi uredniški odbor z glavnim urednikom Matejem Hreščakom je poskrbel za razširjeno in dopolnjeno izdajo že vrsto let razprodanega razkošnega dvojezičnega kataloga *Dragocenosti Narodnega muzeja Slovenije*. Izbranih je sto najbolj znanih in najdragocenejših predmetov, ki so neločljivo povezani z zgodovino, pomenom in vlogo osrednjega nacionalnega muzeja ter s tem pomembni tudi za Slovence in prebivalce ozemlja Slovenije.

Ekipa zgodovinarjev, ki jo je vodil Tomaž Lazar, je s številnimi sodelavci pripravila obširno znanstveno monografijo *Narodni muzej Slovenije – 200 let*. V prvem delu so prikazane zapletene okoliščine nastajanja Kranjskega deželnega muzeja, pri katerem so sodelovale vidnejše osebnosti tedanje kranjske politične in intelektualne elite. Sledi podrobna predstavitev muzejskega delovanja v prvih sto letih obstoja, od težavnih začetkov do zlate dobe v času Karla Dežmana, pa tudi ozadja postopne cepitve nekdanj enotne ustanove na ožje usmerjene člene. Na tej podlagi je temeljil poznejši razvoj osrednjih slovenskih muzejev in arhiva. Sklepni del je namenjen pregledu delovanja Narodnega muzeja Slovenije od druge svetovne vojne do sedanjosti.

Pogled na zgodovino muzeja in njegove naloge dopolnjuje jubilejna izdaja revije *Argo*, njena glavna in odgovorna urednica je Alenka Miškec. V dveh številkah letnika so objavljeni članki v treh zaokroženih sklopih. V prvem so predstavljene osebe, ki so zaznamovale muzej, drugi sklop je namenjen predstavitvi oddelkov muzeja skozi prizmo razstavne dejavnosti, zadnji sklop pa prinaša sodobni pogled nekaterih muzejskih in sorodnih ustanov.

V sklopu praznovanja 200-letnice sta nastala tudi kratka promocijska filma: *Zgodba s srečnim koncem*, ki na nekoliko drugačen, hudomušen način gledalcem približa muzejsko delo in bogastvo dragocenosti, ki jih hrani muzej, in nov film o neandertalčevi piščali.

200-letnica muzejstva na Slovenskem pa je odmevala tudi drugod. Mediji so obletnici in z njo povezanim dogodkom namenili skoraj 400 objav. TV Slovenija je posnela 50-minutni dokumentarni film *Sled tisočletij* v režiji Amirja Muratovića, ki zrcali preteklo in sedanje podobo Narodnega muzeja Slovenije in pripoveduje o njegovem nastanku, zgodbah, ki jih pripovedujejo muzejski predmeti, ter delu strokovnjakov, ki skrbijo zanje. Pošta Slovenije je izdala poštno znamko *200 let Narodnega muzeja Slovenije*, žig in ovitek prvega dne. V Banki Slovenije so oktobra v prodajo in obtok dali spominski kovanec, posvečen *200. obletnici ustanovitve Deželnega muzeja za Kranjsko, prvega muzeja na Slovenskem*.

Častni pokrovitelj dogodkov ob praznovanju 200-letnice prvega muzeja na Slovenskem je predsednik Republike Slovenije Borut Pahor. Na slavnostni akademiji 27. oktobra 2021 v Cankarjevem domu je Narodnemu muzeju Slovenije za izjemen prispevek k oblikovanju in ohranjanju slovenske kulturne, znanstvene in narodne identitete podelil odlikovanje Republike Slovenije zlato red za zasluge.

Intervju z dr. Borutom Križem, dobitnikom nagrade Slovenskega arheološkega društva za leto 2019

© Petra Stipančič

Dolenjski muzej; petra.stipancic@dolenjskimuzej.si

© Predrag Novaković

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; predrag.novakovic@ff.uni-lj.si

Najprej iskrene čestitke za nagrado SAD za življenjsko delo. Takšna nagrada verjetno vzpodbuja različne razmisleke in refleksije. Kolegi smo te uvrstili v zelo eminentno družbo.

Dobiti nagrado za življenjsko delo pomeni čast in priznanje, še posebej ko pride iz vrst strokovnih kolegov, ki najbolj poznajo tvoje delo in so tudi najbolj kritični. Hkrati pa nagrada pomeni zaokrožitev tvojega dela, kar pa ni ravno najlepši občutek, saj še nisem uresničil vseh svojih načrtov.

Čeprav te poznajo številni kolegi, s katerimi si sodeloval na različne načine, ki so prebirali tvoja dela in ogledovali razstave, ki si jih postavil, bi te, predvsem zaradi mlajših generacij, prosil, da na kratko orišeš svojo poklicno pot, od študija naprej.

Po končanem študiju arheologije in zgodovine v Ljubljani sem se leta 1983 zaposlil na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Novem mestu kot zgodovinar – odgovorni konservator za zgodovinske in tehniške spomenike. V desetletnem obdobju na zavodu sem se od vsega začetka ukvarjal tudi z arheologijo, v drugem delu pa le še z arheologijo. Od leta 1993 delujem kot kustos arheolog v Dolenjskem muzeju Novo mesto. V času delovanja na zavodu sem opravljal zavarovalne arheološke posege po celotni Dolenjski in Beli krajini. S prihodom v muzej pa sem se usmeril predvsem v zavarovalne arheološke posege v Novem mestu, še posebej na Kapiteljski njivi.

Vemo, da si Novomeščan in da si poklicno kariero ustvaril v rodnem mestu. Toda ali si imel po koncu študija še druge želje oziroma možnosti zaposlitve?

Vedno me je zanimala poselitvena slika Dolenjske v prazgodovini, zato nisem razmišljal o zaposlitvi na drugem področju ali v drugih krajih.

Arheološko poklicno pot si pričel v novomeškem zavodu za varstvo kulturne dediščine. Takrat ste bili na Dolenjskem samo trije arheologi, Tone Knez v muzeju in Danilo Breščak na zavodu. Kako je takrat delo potekalo? Kateri izzivi so bili največji in najzahtevnejši? Kako je potekalo sodelovanje med vami?

Sodelovanje med muzejem in zavodom je bilo zgledno. S Tonetom Knezom iz Dolenjskega muzeja sem sodeloval že kot osnovnošolec pri izkopavanjih v Kandiji, kot dijak in študent pa na Beletovem vrtu, Mestnih njivah in proštijem vrtu ob Kapiteljski cerkvi. Veljavni zakonski predpisi za ohranjanje arheološke dediščine so bili tedaj bistveno bolj ohlapni in predvsem jih niso spoštovali. Zato je bilo naše delo pogosto odvisno od dobre volje lastnikov zemljišč, na katerih so bila arheološka najdišča.

Na novomeški zavod si prišel kmalu po njegovi ustanovitvi. Predvidevamo, da je bilo takrat še marsikaj v povojih, kar se tiče konservatorskega dela, saj tudi pokrajinska ustanova potrebuje kar nekaj let, da uredi potrebno infrastrukturo, pridobi ustrezne strokovnjake in ustvari vse druge potrebne pogoje za delo.

Ob prihodu na Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine sem bil šesti zaposleni v njem. Zaposlili so me kot zgodovinarja in ne kot arheologa. Na zavodu so bili še direktor, tajnica, arheolog, biolog in arhitekt. Razmere za delo v tistem času (80. in 90. leta 20. stoletja) so neprimerljive s sedanjimi, tako na področju financiranja kot tehničnih možnosti. Ne zavod ne muzej nista imela restavratorskih delavnic za arheološko gradivo. Množica izkopavanj na Dolenjskem in posledično velika količina arheološkega gradiva, ki je potrebovalo takojšnjo obdelavo, sta nas vzpodbudili k razmišljanju o lastni restavratorski delavnici. Žal pa takrat ni bilo niti izobraženih restavratorjev niti pravega izobraževalnega sistema, ki bi omogočal sistematično šolanje restavratorjev. Z veliko truda in vloženega dela sem pripomogel k ustanovitvi skupne zavodske in muzejske restavratorske delavnice za arheološko gradivo. Prav tako smo poskrbeli za šolanje štirih restavratorjev tako doma kot tudi v delavnicah v Mainzu v Nemčiji.

V tistih časih je zavod izvajal vse, danes bi jim rekli preventivne arheološke raziskave. Takrat je bilo tovrstnih raziskav sicer manj kot danes, pa vendar zelo veliko za enega ali dva arheologa na Dolenjskem. Kako ste reševali številne probleme?

Največji delež mojega dela so predstavljale arheološke raziskave in topografija terena. V času mojega arheološkega delovanja na zavodu sem opravil tudi do 10

arheoloških izkopavanj letno. Sodeloval sem pri projektu *Prazgodovinska poselitev Dolenjske* Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, ki je obsegal tako dolgotrajne topografske preglede kot tudi sondiranja številnih arheoloških najdišč.

Kdaj si postal član Slovenskega arheološkega društva? Se spomniš kakih zanimivih dogodkov iz prvih let delovanja v SAD? Kdo je bil takrat predsednik SAD?

Že kot študent sem se v sedemdesetih letih vključil v SAD. Takrat je bil predsednik Peter Petru. Društvo je v preteklosti veliko pogosteje organiziralo tematske strokovne posvete, ki so bili zelo dobrodošli ter so veliko prispevali k razvoju stroke in ugledu slovenske arheologije. Hkrati so pripomogli k bogatemu družabnemu in društvenemu življenju ter kolegialnim odnosom med strokovnjaki.

Po smrti Toneta Kneza si iz zavoda prešel v muzej. Glede na naravo dela obeh ustanov je to morala biti kar precejšnja sprememba. Ali je bilo prilagajanje težko oziroma ali je sploh bilo kaj časa za prilagajanje?

V muzej sem prišel spomladi 1993, le nekaj mesecev pred nenadnim odhodom Toneta Kneza. Prve mesece delovanja v muzeju sem preživel na izkopavanjih na Kapiteljski njivi. Takoj po končanih delih sem gradivo odpeljal na restavriranje v Mainz, ko pa sem se vrnil domov, je bil Tone Knez nepričakovano že v bolnišnici v zelo slabem zdravstvenem stanju. Imela sva velike načrte, ki pa jih je nažalost preprečil njegov prezgodnji odhod. Pravega časa za prilagajanje muzejskemu delu ni bilo in moral sem se takoj spopasti z vsemi »sladkostmi« muzejskega dela.

Mlajše generacije niso imele priložnosti spoznati Toneta Kneza. Tone Knez je bil prvi profesionalni arheolog na Dolenjskem. Čeprav je seznam njegovih raziskav in dejavnosti zelo obsežen, nam je najbolj ostal v spominu s sistematičnim raziskovanjem gomil na Kapiteljski njivi, iz česar je nastal večdesetletni projekt, ki si ga ti nadaljeval. Kakšne so bile tvoje izkušnje sodelovanja z njim?

Tone Knez je bil široko razgledan arheolog z izjemnimi strokovnimi povezavami po vsej Evropi. Bil je začetnik novomeške strokovne arheologije in je najzaslužnejši za njeno umestitev na evropske zemljevide in v mednarodno strokovno literaturo. Že z raziskavami gomilnega grobišča v Kandiji v šestdesetih letih je postavil temelje raziskovanj železnodobnih gomil na Dolenjskem. V 80.

Slika 1. Borut Križ, dobitnik nagrade Slovenskega arheološkega društva za življenjsko delo za leto 2019 (foto: B. Pucelj).

letih je nadaljeval z raziskavami na Kapiteljski njivi in poskrbel za strokovno objavo arheološkega gradiva v novonastali knjižni seriji *Carniola Archaeologica*, ki izhaja še danes. Več kot 30 let so potekala neprekinjena zavarovalna izkopavanja obsežnega grobišča na Kapiteljski njivi v Novem mestu iz 1. tisočletja pred našim štetjem.

Nam lahko na kratko predstaviš obseg dosedanjih del na gomilnem grobišču na Kapiteljski njivi? Koliko gomil ste izkopali, kakšno je bilo število grobov, koliko izkopavanj je bilo opravljenih ipd.? Širša javnost se je v prejšnjih dveh ali treh desetletjih navadila, da se v poletnih številkih časopisov vedno pojavljajo »za medije« zanimive najdbe: zlati predmeti, nakit iz jantarja ali stekla, zanimivi primeri železnodobnega orožja ...

Z doslej raziskanimi 1162 grobovi v 69 gomilah, dve gomili sta bili raziskani konec 19. stoletja, je Kapiteljska njiva ena največjih starejšezeleznodobnih nekropol v srednji Evropi. Do konca izkopavalne sezone leta 2018 je bilo izkopanih 338 žganih poznobronastodobnih grobov, 711 žganih planih srednjelatenskih in en zgodnje-srednjeveški grob. Med številnim arheološkim gradivom izstopajo bronaste figuralno okrašene situle, bronasto in železno orožje, jantarni, stekleni in bronasti nakit ter iz Grčije in Etrurije uvoženi predmeti. V zadnjem času rezultate raziskav uspešno predstavljamo na razstavah ter v strokovnih in poljudnih publikacijah.

Glede na to, da si muzealec že skoraj trideset let, kako bi orisal razvoj muzejske dejavnosti pri nas v tem času? Kje na splošno vidiš največje dosežke, pa tudi največje težave in morebitne napake? Brez njih ne gre.

Matična muzejska služba deluje v naši osrednji muzejski instituciji, v Narodnem muzeju Slovenije, vendar njene-

ga delovanja v širšem muzejskem prostoru ni mogoče čutiti. Muzeji so prepuščeni lastni inovativnosti in načinu delovanja. Velikega skupnega napredka žal ni.

Ves čas svoje kariere si aktiven član SAD. Lahko iz svoje perspektive opišeš delo in vlogo društva? Ko si postal član, je društvo imelo kakih 60 članov, danes je trikrat večje. Kaj ti je bilo v preteklosti bolj všeč, pa je tega danes manj? Kje vidiš perspektive za razvoj društva?

Društvo je imelo v preteklosti veliko bolj odločujočo in aktivno vlogo pri delovanju slovenskih arheologov in arheologije na splošno. Na sestankih društva smo odločali o smereh razvoja slovenske arheologije ter o financiranju in vodenju projektov. Danes društvo o smernicah, financiranju in delovanju slovenske arheologije ne odloča več. Tu je bistvena razlika. To je verjetno delno pogojeno s spremembo družbe kot celote, kjer je interes posameznika prevladal nad interesom družbe in je žal kapital edino merilo.

Slika 2. Med izkopavanji na novomeški Kapiteljski njivi (foto: Delo).

Nagrade in priznanja Slovenskega arheološkega društva za leto 2020

© Komisija za nagrado in priznanja SAD

(po predlogah predlagateljev povzela in priredila Janka Istenič, Narodni muzej Slovenije; janka.istenic@nms.si)

Komisija za nagrado in priznanja Slovenskega arheološkega društva v sestavi dr. Janka Istenič, mag. Uroš Bavec in dr. Borut Križ je na podlagi pisnih predlogov za leto 2020 podelila nagrado za življenjsko delo in dve priznanji za izjemen enkratni dosežek s področja arheologije. Svečana razglasitev nagrajencev je bila 10. 12. 2021 na spletnem dogodku Arheološki dan.

Priznanje SAD za izjemen enkratni dosežek s področja arheologije lahko prejme arheolog ali skupina arheologov za pomembne stvaritve v preteklem koledarskem letu, in sicer za: razstave, konservatorske dosežke, poljudne publikacije, vključevanje arheoloških spomenikov v turistično ponudbo, povečevanje ugleda slovenske arheologije doma in v tujini, znanstvene ali strokovne publikacije ter uveljavitev novih metod v arheologiji, realizirane v zadnjih treh koledarskih letih.

Slovensko arheološko društvo v letu 2020 podeljuje dve priznanji SAD za enkratni izjemni dosežek na področju arheologije.

*Priznanje Slovenskega arheološkega društva za izjemen enkratni dosežek s področja arheologije v letu 2020 prejme kons. svetnica **Patricija Bratina** iz novogoriške enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, odgovorna konservatorica pri **prezentaciji arheološke dediščine na Lavričevem trgu v Ajdovščini**.*

Predhodne geofizikalne in arheološke raziskave ter arheološka izkopavanja so odkrili dobro ohranjene rimske stavbe na Lavričevem trgu v Ajdovščini. Namesto pričakovanega rimskega foruma so pokazali ostanke vojaških stavb, ki poudarjajo vojaški značaj Castre v 3. in 4. stoletju ter njeno vlogo v okviru obrambnih zapor. Zaradi izjemnosti arheoloških ostalin so se odločili za prezentacijo dela ostalin *in situ*. ZVKDS je v podporo strokovnim konservatorskim odločitvam imenoval strokovno komisijo za presojo posegov v mestno jedro Ajdovščine.

Pri ohranjanju in prezentaciji Castre so bile konservatorske smernice Zavoda od 70. let prejšnjega stoletja usmerjene v obzidje s stolpi. Obzidje je danes dobro vpeto v urbano okolje. Na mestni tržnici so prezentirane terme. Prezentacija vojaškega objekta je bila tako logično nadaljevanje dolgoletnih naporov konservatorske stroke za ohranitev in popularizacijo bogate zgodovine kraja, ki jo je – ob strokovnem vrednotenju in argumentaciji odgo-

orne konservatorke Patricije Bratina – občina Ajdovščina uvrstila v svoj program dela ter zanj v občinskem proračunu zagotovila finančna sredstva.

Konservatorska izhodišča za pripravo idejne rešitve prezentacije na Lavričevem trgu so bila usmerjena k ohranitvi dela odkritih arheoloških ostalin *in situ* in predstavitvi vhodnega dela vojaške arhitekture s portikom, ki je najmonumentalnejši del zgradbe.

Patricija Bratina je veliko naporov vložila v iskanje najustreznejše oblike prezentacije z vidika izpovednosti ostalin, zagotavljanja večnamenskosti trga ter vzdrževanja prezentacije in njene tehnične izvedbe. Velika težava so bili visoka podtalnica in različni nivoji odkritih arheoloških ostalin, ob tem pa ni smela zanemariti zagotovitve varnosti uporabnikov trga.

Zgodovinski pomen Castre, monumentalnost ohranjenih arheoloških ostalin, vpetost najdišča v urbano okolje in jasno izražena želja lokalne skupnosti po predstavitvi ostalin javnosti so narekovali izvedbo prezentacije dela odkritih arheoloških ostalin *in situ*. Pri odločitvi za prezentacijo so upoštevali (aktualno) konservatorsko doktrino.

Izbrani arhitekti Ravnikar Potokar so ostanke rimske arhitekture predstavili tako, da se neprisiljeno vključujejo v obstoječ prostor. Lavričev trg so oblikovali po načelu deljenega prostora, ki omogoča rabo različnim uporabnikom in fleksibilno spreminja namembnost trga.

Osnovna ideja ureditve Lavričevega trga izhaja iz antične mreže Castre. Osnovni gradnik tlakovane mreže je kamnita plošča, ki po svojih dimenzijah (74 x 37 cm) izhaja iz dolžine rimskega koraka.

Lavričev trg ima tri območja: osrednji del trga je odprt prostor za prireditve, v južnem delu je predvidena možnost enosmerne prometne povezave, severno, zahodno in vzhodno stranico trga pa obrobajo zelene pergole z vinsko trto. Najpomembnejši poudarek trga so *in situ* prezentirane rimske izkopanine, ki pomenijo neposreden stik z bogato zgodovino Ajdovščine.

Primarno konservacijo in restavriranje vseh arheoloških ostalin so izvedli strokovnjaki Restavratorskega centra ZVKDS pod vodstvom in usmeritvami odgovorne konservatorke Patricije Bratina. Vsi restavratorski postopki so težili k ohranjanju originalne substance in čim večji

berljivosti arheoloških ostalin, pri čemer so uporabili inovativne restavratorske postopke.

Izvedba zahtevnega projekta izpeljave arheoloških raziskav, uspešno komuniciranje z vsemi vpletenimi akterji in poudarjanje pomena kulturne dediščine pred različnimi interesi so v zaključni fazi pripeljali do nagrajene prezentacije arheološke dediščine na Lavričevem trgu v Ajdovščini.

*Priznanje Slovenskega arheološkega društva za izjemen enkratni dosežek s področja arheologije v letu 2020 prejmejo izvajalci projekta »Čezmejna destinacija kulturnega in zelenega turizma **Claustra Alpium Iuliarum**; Akronim projekta: **Claustra+**«, ki ga vodi doc. dr. Katharina Zanier.*

Katharina Zanier in kolegi iz Hrvaške so predlog projekta pripravili leta 2016. Vanj so vključili številne in raznolike aktivnosti, ki niso obsegale le ureditve rimskih ostalin *in situ* ter s tem povezanih strokovnih postopkov, temveč tudi številne dejavnosti, namenjene popularizaciji dediščine in trajnostni rabi. Projekt je bil leta 2016 izbran v hudi konkurenci, verjetno predvsem zaradi kakovostno pripravljenega in realistično zastavljenega predloga ter kompetenc izbranih partnerjev.

Pri izvedbi projekta so sodelovali številni partnerji v Sloveniji in na Hrvaškem. Vključeval je dejavnosti obnove in revitalizacije poznorimskega obrambnega sistema **Claustra Alpium Iuliarum**, ki teče od Kvarnerskega zaliva na Hrvaškem do Posočja v Sloveniji. Skupna dolžina dokumentiranih ostankov zapornih zidov je skoraj 30 km; ohranjenih je več kot 100 manjših stolpov in vsaj pet večjih, prehodnih stolpov.

Vzpostavili so informacijske točke v obstoječih stavbah, namenjenih predstavitvi sistema **Claustra Alpium Iuliarum**, na Vrhniki in Reki. Na interaktiven način predstavljajo kulturno in naravno dediščino, povezano s sistemom **Claustra**. Obiskovalce seznani z dediščino **Claustre** ter usmerijo k obisku prenovljenih in revitaliziranih lokacij **Claustre** na prostem.

Ob Ajdovskem zidu pri Vrhniki so vzpostavili novo pohodniško pot, dolgo 2 km in opremljeno z interaktivnimi pomagali. Na drugih lokacijah **Claustre** so postavili informativne table in arheostereoskope, ki omogočajo ogled 3D rekonstrukcij na kraju samem v naravni veli-

kosti in brez uporabe elektrike. To je prva uporaba teh pripomočkov v Sloveniji. Zaradi trajnostnega odnosa do dediščine so predvideli sodelovanje lokalnih društev pri čistilnih akcijah, pomembnih za vzdrževanje arheoloških ostalin.

Da bi dediščino približali širši javnosti, so organizirali doživljajska vodstva, kolesarske in pohodniške dogodke ter kulturno-kulinarične prireditve. Posebej izvirna je bila vzpostavitev tematske turistične nastanitve v obliki rimskega tabora.

Organizirali so 10 etap potujoče razstave »**CLAUSTRA ALPIUM IULIARUM** – Skrivnostna zapuščina starih Rimljanov« in 2 etapi nove interaktivne razstave »Rastlinski svet na obeh straneh zidu«. Najširši javnosti namenjeni dogodki projekta so imeli več kot 60.000 udeležencev.

Izvedli so seminarje za vodnike in turistične delavce, na katerih je sodelovalo 81 udeležencev, ki so se tako usposobili za nadaljevanje podajanja znanja in popularizacije dediščine **Claustre**. Podoben seminar so izvedli za učitelje Centra šolskih in obšolskih dejavnosti, ki je pomemben pri osveščanju mladine.

Izpostaviti je treba ureditev *in situ* prezentacij arheoloških ostalin na šestih lokacijah poznorimskega obrambnega sistema **Claustra Alpium Iuliarum**: Ajdovski zid pri Vrhniki, Gradišče pri Robu ter Benete v Sloveniji, na Hrvaškem pa Deuce pri Prezidu, Solin pri Kostreni ter principij na Reki. Njihova ureditev je vključevala izvedbo predhodnih arheoloških raziskav z izkopavanjem, čiščenje struktur, geofizikalne raziskave in konservatorsko-restavratorska dela, ki so jih izvedli v skladu z načeli avtentičnosti, minimalnega poseganja, kompatibilnosti, reverzibilnosti in trajnosti. Dela na arheoloških ostalinah je spremljalo obsežno dokumentiranje.

Posebno pozornost so namenili publiciranju. Objavili so drugo, dopolnjeno izdajo *Vodnika* po poznorimskem obrambnem sistemu **Claustra Alpium Iuliarum** v treh jezikih (uredniki: Katharina Zanier, Tina Lah in Jure Kusetič) ter informativno gradivo v petih jezikih.

Rezultate projekta so objavili v trijezični znanstveni monografiji »**Claustra patefacta sunt Alpium Iuliarum**: nedavne arheološke raziskave na področju poznorimskega obrambnega sistema«. Uredila sta jo Katharina Zanier in Josip Višnjić (Hrvatski restavratorski zavod).

Naredili so aplikacijo Claustra za prenosne telefone. Obiskovalce vodi skozi ostaline obrambnega sistema. Da bi jo lahko uporabljali slepi in slabovidni, je opremljena z avdiovodnikom.

Projekt Claustra+ je vključeval interdisciplinarno sodelovanje. Ostaline Claustre so namreč izjemen primer povezovanja arhitekture z naravnim okoljem, saj so naravne danosti dobro izkoristili za vzpostavitev sistema.

Trajnostni skrbi in popularizaciji sistema Claustra je namenjena ustanovitev čezmejnega konzorcija »Partnerstvo za ohranjanje in oživljanje obrambnega sistema Claustra«, ki povezuje 39 partnerskih ustanov. Med njimi je 12 občin, številni javni zavodi in muzeji, turistične organizacije, podjetja ter društva iz Slovenije in Hrvaške. Tako bodo po zaključku projekta zagotovljeni trajnost ali celo nadgradnja rezultatov projekta in dolgoročna skrb za ostaline sistema Claustra Alpium Iuliarum.

V okviru projekta so izvedli strokovna srečanja, na katerih so s predstavitvijo izvedenih del poskrbeli za ustrezno percepcijo dediščine Claustre v strokovni in širši javnosti. Izpostaviti velja zaključno konferenco projekta »Non plus ultra! Claustra Alpium Iuliarum in drugi rimski obrambni sistemi«, ki je bila 17. decembra 2019 v Hiši Evropske unije v Ljubljani. Sodelovali so strokovnjaki iz Slovenije, Hrvaške, Nemčije, Nizozemske in Anglije, ki so predstavili bogato dediščino rimskih obrambnih sistemov ter njihov potencial za turistični razvoj.

V okviru projekta Claustra+ izvedene aktivnosti so sad izvornih strokovnih, tehnoloških in interdisciplinarnih prizadevanj vseh sodelujočih strokovnjakov, ki jih je profesionalno povezovala in vodila dr. Katharina Zanier.

Nagrada SAD za življenjsko delo prejme arheolog za vrhunske stvaritve s področja arheologije, ki so prispevale k razvoju slovenske arheologije ter njenemu ugledu doma in v tujini.

Nagrada Slovenskega arheološkega društva za življenjsko delo na področju arheologije prejme **Drago Svoljšak**.

Drago Svoljšak se je rodil v Ljubljani leta 1941. Po zaključeni gimnaziji na Jesenicah je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani vpisal študij etnologije in arheologije, ki ga je zaključil leta 1966. Še pred diplomom se je

leta 1964 zaposlil v Goriškem muzeju kot kustos za etnologijo in arheologijo, kjer je ostal do leta 1986. Naslednje leto je odšel v Narodni muzej Slovenije, kjer je do upokojitve leta 1999 deloval kot kustos za prazgodovinsko arheologijo in bil vodja arheološkega oddelka.

Profesionalno pot Draga Svoljšaka lahko vidimo kot svojevrsten lok razvoja povojne slovenske arheologije. Študirale je v pionirskih časih vzpostavljanja sodobne slovenske arheologije ter prvih profesorjev Josipa Korošca, Josipa Klemenca, Jožeta Kastelica in Srečka Brodarja. Kot kustos Goriškega muzeja je v sedemdesetih in osemdesetih letih gradil znanstveno in strokovno kariero ob vrhunskih strokovnjakih druge generacije arheologov, kot so bili Stane Gabrovec, Peter Petru, Jaroslav Šašel, Mitja Brodar ter številni drugi kolegi in kolegice iz vrst prvih diplomantov na ljubljanski univerzi. Svoje znanje in bogate izkušnje je konec osemdesetih in v devetdesetih prenesel v Narodni muzej v Ljubljani, ko se je slovenska arheologija pričela pospešeno posodabljanje. V vsem tem času je bil pomemben soustvarjalec številnih pomembnih dosežkov na svojem ožjem znanstvenem in strokovnem področju ter v širši arheološki in nestrokovni javnosti. Njegove kvalitete in delovna vnema tudi zunaj meja Slovenije niso ostale neopazene, saj so njegovo strokovno odličnost priznavali v Italiji in Avstriji ter na področju nekdanje Jugoslavije, kjer so mu med letoma 1984 in 1988 zaupali vodenje Zveze arheoloških društev Jugoslavije.

Drago Svoljšak je opravil pionirsko delo v postavljanju slovenske arheologije na Primorskem. Pred njegovim prihodom v Goriški muzej sta na Primorskem delovali le dve arheologinji, Mehtilda Urleb v Notranjskem muzeju in Elica Boltin Tome v Pomorskem muzeju. S prihodom Draga Svoljšaka v Goriški muzej je bil zaposlen prvi arheolog za Goriško, Vipavsko in Posočje. Drago Svoljšak je vstopil v prostor, ki je bil zgodovinsko in politično zelo pomemben za Slovenijo. Temu ustrezno se je izjemno angažiral na začetku svoje strokovne poti. Že v drugi polovici šestdesetih let je raziskal prazgodovinsko in poznoantično gradišče Sv. Pavel nad Planino na Vipavskem, bronasto- in železnodobno nekropolo v Tolminu ter staroslovansko nekropolo v Batujah. Ob teh izkopavanjih je opravljal številne topografske ogleda, ki so bili nujni za razumevanje arheološke slike Severne Primorske. Iz njegovih zgodnjih let je treba omeniti še delo na ajdovski Castri. Že v prvih petih letih mu je

uspelo uveljaviti Goriški muzej kot eno najbolj arheološko aktivnih regionalnih ustanov, raziskovati nekatera od najpomembnejših arheoloških najdišč na Severnem Primorskem ter dati temu prostoru povsem novo arheološko podobo.

Vrh njegove primorske kariere so raziskave železnodobne in antične naselbine v Mostu na Soči v sedemdesetih letih, ki sodijo med takrat največje prazgodovinske raziskave na Slovenskem. Izkopavanja, ki jih je vodil, so razkrila visoko razvito naselbinsko in kompleksno stavbno kulturo železnodobne svetolucijske skupine in njenih naslednic ter še danes pomenijo eno prelomnih točk v razumevanju kulturne in družbene podobe železne dobe pri nas. Obseg raziskav je bil za takratni čas izjemen, ravno tako količina in kvaliteta arheološkega gradiva, ki je skupaj z rezultati raziskav grobišča v Mostu na Soči dalo enega najcelovitejših vpogledov v kulturo železne dobe na prostoru Caput Adriae.

Raziskave Mosta na Soči so v marsičem opredelile nadaljnjo strokovno pot Draga Svoljšaka – njegovo dolgoletno zelo plodno sodelovanje s Stanetom Gabrovcem ter mednarodni sloves odličnega poznavalca pozne prazgodovine zahodne Slovenije in vzhodne Furlanije ter odličnega organizatorja in promotorja tako primorske kot tudi slovenske arheologije v celoti. V naslednjih letih je sam ali s sodelavci raziskoval še na Pečinah, Logarščah, v Kobaridu, Koprivi na Krasu, Biljah, na Sv. Pavlu nad Vrtovinom, v Neblem, Solkanu, na Sv. Katarini nad Novo Gorico in v Lokavcu, če naštejemo samo najbolj znana najdišča, ki segajo od bronaste dobe do visokega srednjega veka.

Že doslej naštetu kaže, da Drago Svoljšak zasluži posebno mesto v slovenski arheologiji. Danes si težko predstavljamo, v kako skromnih materialnih pogojih je opravljal svoje prve arheološke naloge ter kako uspešno je premagal številne omejitve in ovire. Tu je prišla do izraza njegova izjemna prizadevnost.

Težko bi našli koga, ki bi se s toliko vneme posvečal preučevanju in promoviranju Primorske oziroma njene arheološke in kulturne zgodovine. V dobrih dvajsetih letih delovanja v Goriškem muzeju je skupaj s sodelavci in sodelavkami, ki so se mu sčasoma pridružili v muzeju in novogoriškem zavodu za varstvo kulturne dediščine, dosegel, da je Nova Gorica postala najmočnejše muzejsko in znanstveno arheološko središče Primorske. Drago

Svoljšak se je zavedal svoje odgovornosti za razvoj vede v lokalnem okolju. Rad je prispeval članke v glasila regije, predvsem v Goriški letnik, čeprav je objavljaj tudi v osrednji arheološki znanstveni reviji Arheološki vestnik.

Po odhodu Staneta Gabrovca v pokoj leta 1987 je Drago Svoljšak prevzel njegovo mesto kustosa za prazgodovino v Narodnem muzeju in vodje tamkajšnjega arheološkega oddelka. S prihodom v novi muzej so se njegove delovne naloge precej spremenile, saj je prišel v ustanovo z veliko večjim številom arheologov in arheoloških dejavnosti, ki jih je kot vodja oddelka za arheologijo moral koordinirati. Ker je Narodni muzej osrednja slovenska muzejska ustanova, je moral Drago Svoljšak svojo dejavnost razširiti na vso Slovenijo. Med drugim je kot glavni in odgovorni urednik Katalogov in monografij vodil arheološko izdajateljsko dejavnost muzeja ter nadaljeval nekatere projekte na Primorskem (npr. Castra v Ajdovščini, Hrušica) in delo, povezano z objavo rezultatov njegovih izkopavanj iz časa pred prihodom v Narodni muzej. V prvi polovici devetdesetih let je skupaj s sodelavci z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU in Dolenjskega muzeja sodeloval pri raziskavah gradišč na Dolenjskem, katerih rezultati so močno spremenili naše vedenje o prazgodovinskih naselbinskih sistemih. Ko mu je čas dopuščal, se je ob tem še vedno oziral na Primorsko in sodeloval med drugim pri raziskavah in prezentaciji arheoloških izkopanin v Ajdovščini, na Hrušici in Mostu na Soči. Za dosežke na muzejskem področju je leta 1998 prejel Valvasorjevo nagrado.

Velike zasluge Draga Svoljšaka za razvoj slovenske arheologije se kažejo tudi v njegovem delu v Slovenskem arheološkem društvu. Za predsednika društva je bil izvoljen leta 1980 in na tem mestu ostal vse do leta 1988. Že to, da je postal prvi predsednik društva, ki ni bil iz ene od osrednjih ustanov v Ljubljani, kaže na njegov dober sloves in zaupanje kolegov v njegovo delo. Društvo je namreč tedaj imelo precej večja pooblastila in težo v koordiniranju arheološke dejavnosti kot danes. Po upokojitvi Jožeta Kastelica in smrti Petra Petruja, njegovih predhodnikov na mestu predsednika SAD, je društvo konsolidiral in mu dal nov zagon z organiziranjem znanstvenih posvetov (npr. posvet o bronasti dobi v Lendavi leta 1986) in z aktivno podporo ustanovitvi nove društvene revije Arheo.

Zelo pomembno delo je opravil v Zvezi arheoloških društev Jugoslavije, katere predsednik je bil med leto-

ma 1984 in 1988. Skupaj z Mitjo Guštinom in Bojanom Djurićem je v zelo kratkem času prenovil izdajateljsko dejavnost zveze in jo prenesel na Slovensko arheološko društvo. Podprl je nastanek revije *Arheološki pregled*, ki je postavila povsem nova merila in dobila priznanje v mednarodnih krogih. Konec predsedovanja Zvezi Arheoloških Društev Jugoslavije je Drago Svoljšak sklenil na kongresu leta 1988 na Bledu, ki ga je tudi sam pomagal organizirati. Iz dokumentarnih zapisov lahko razberemo, kako zelo so takratni jugoslovanski kolegi spoštovali Draga Svoljšaka in njegova prizadevanja za prenavo zveze.

Po upokojitvi je še bolj prišla do izraza še ena odlika Draga Svoljšaka – občutek za skupnost arheologov in odgovornost za promocijo arheologije v širši javnosti. Osvobojen obveznosti, ki so mu jih pred tem nalagale številne funkcije in delovne obveze, se je lahko še bolj posvetil temu, kar je počel že od začetka strokovne poti. Verjetno ni arheologa, ki bi v Delu, Dnevniku ter številnih lokalnih glasilih in zbornikih objavil toliko izvirnih besedil o arheoloških odkritjih, najdiščih, razstavah in publikacijah. Upamo si trditi, da so njegova besedila pospremila skoraj vsak pomemben dosežek slovenske arheologije, jubilejno obletnico kake ustanove ali zaslužnega

domačega strokovnjaka. Pri tem ni pisal samo o arheologiji, temveč tudi o kulturni zgodovini, zlasti Primorske. Slovensko arheologijo in arheologe je predstavljal v številnih geslih Enciklopedije Slovenije. Njegovi zapisi so ne nazadnje pospremili številne kolege in kolegice, ki so zaključili življenjsko pot. Ravno tako ne smemo pozabiti, da si je ves čas prizadeval za znanstveno integriteto arheologije ter širše spoštovanje njenih dosežkov in spoznanj, kar se je dobro videlo tudi pri njegovih javnih nastopih proti t. i. venetovanju. Drago Svoljšak se je dobro zavedal pomena ohranjanja trdne stanovske skupnosti in k temu veliko prispeva še danes.

Drago Svoljšak, danes osemdesetletnik, se lahko s ponosom ozre na dobrih 130 bibliografskih enot (od tega več kot dvajset monografij, katalogov in vodnikov), ki jih je ustvaril sam ali v soavtorstvu. A poleg bibliografije bo v spominu sodelavcev ostal zaradi energije, ki jo je prenašal na sodelavce, in pozitivne osebnosti, s katero je močno zaznamoval desetletja slovenske arheologije.

Podelitev nagrade SAD za življenjsko delo Dragu Svoljšaku je skromna zahvala njegovih kolegov in kolegic za večdesetletna prizadevanja v korist slovenske arheologije.

Zaposlitev na področju arheologije v Sloveniji: Poročilo o rezultatih ankete

© Luka Gruškovnjak

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; luka.gruskovnjak@ff.uni-lj.si

© Mojca Fras

Zavod Skupina STIK; mojca.fras@gmail.com

© Matic Perko

Zavod Skupina STIK; matic.perko@gmail.com

© Luka Pukšič

Zavod Skupina STIK; puksic.luka@gmail.com

© Matjaž Jenko

Zavod Skupina STIK; matyazh.matyazh@gmail.com

© Anja Ipavec

Zavod Skupina STIK; anja.ipavec@gmail.com

© Manca Omahen Gruškovnjak

Gorenjski muzej; manca.omahen@gorenjski-muzej.si

© Nejc Dolinar

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije; nejc.dolinar@zvkd.si

© Uroš Bočaj

Uroš Bočaj s. p.; urosbo@gmail.com

Uvod

V zadnjih letih številni doživljamo ali vsaj opazamo različne težave na področju arheološke stroke v Sloveniji, od sistemskih neskladij do stisk v njej aktivnih posameznikov, ki so povezane z zaposlitvenimi možnostmi in praksami. Z namenom naslavljanja nekaterih izmed teh težav je bila v sodelovanju Slovenskega arheološkega društva in Kluba alumnov Oddelka za arheologijo FF UL decembra 2019 organizirana okrogla miza *Poklic arheologa v Sloveniji*. Razprava je med drugim sprožila pomembno vprašanje o perspektivah in težavah zaposlovanja na področju arheologije ter pokazala na trenutno pomanjkanje vpogleda v to problematiko.

Z namenom pridobivanja podatkov, na podlagi katerih bosta razprava o problematiki in razmislek o možnostih njenega reševanja sploh mogoča, smo v Klubu alumnov pripravili in maja 2021 izvedli spletno anketo o zaposlovanju na področju arheologije v Sloveniji. Na eni strani je bila namenjena ugotavljanju načinov zaposlovanja in prisotnosti morebitnih nepravilnosti, ki se pri tem pojavljajo, na drugi strani pa ugotavljanju splošnih težav in stanja zadovoljstva med zaposlenimi v arheologiji. V tem prispevku na kratko predstavljamo le glavne rezultate, na podlagi katerih bo mogoče načeti podrobnejšo razpravo.

Rezultati ankete

V anketi je sodelovalo 140 oseb, med katerimi dve kljub arheološki izobrazbi dela ne opravljata na tem področju, zato v analizi nista upoštevani. Skupno se tako na področju arheologije poklicno bolj ali manj aktivno udeležuje 138 vprašanih. Od teh jih 49 % delo opravlja v javnem,¹ 51 % pa v zasebnem sektorju.² Ob upoštevanju le poklicno najaktivnejše populacije, iz katere izključujemo delo prek študentske napotnice, pogodbe o prostovoljnem delu in avtorske/podjemne pogodbe, pa je v javnem sektorju aktivnih 52 % in v zasebnem 48 % vprašanih. Sektorja sta glavni kategoriji za delitev in primerjavo odgovorov sodelujočih v anketi, ki so med sektorjema razdeljeni skoraj na polovico, zaradi česar sta med seboj dobro primerljiva. Zato so rezultati v nadaljevanju navadno povzeti skupno za vse odgovore, nato pa jih primerjamo še med sektorjema.

1 Delo po pogodbi o zaposlitvi (nedoločen ali določen čas) pri javni instituciji, po avtorski, podjemni ali prostovoljski pogodbi z javno institucijo, delo prek študentske napotnice pri javni instituciji.

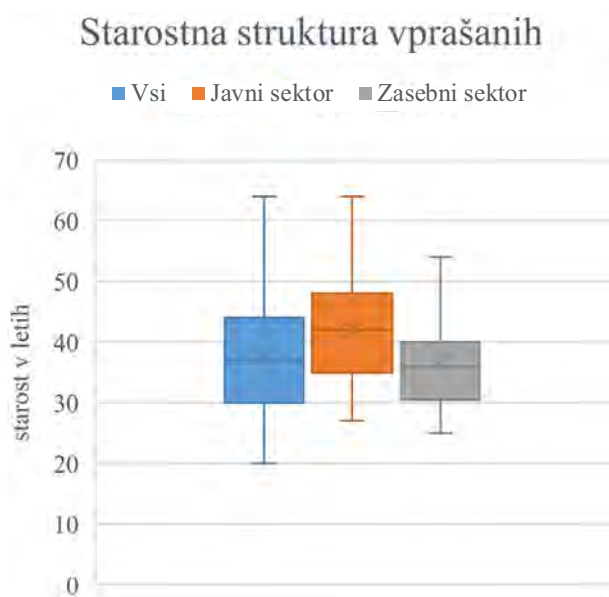
2 Delo po pogodbi o zaposlitvi (nedoločen ali določen čas) pri zasebnem podjetju ali zavodu, samostojni podjetniki, delo po avtorski, podjemni ali prostovoljski pogodbi pri zasebnem podjetju ali zavodu, delo prek študentske napotnice pri zasebnem podjetju ali zavodu.

Demografski podatki

Med vsemi vprašanimi z 58 % nekoliko prevladujejo ženske, ki posebej izrazito prevladujejo med aktivno populacijo v javnem sektorju, kjer so zastopane s 63 %, medtem ko se v zasebnem sektorju razmerje med spoloma približuje polovici, saj so ženske zastopane s 53 %.

Starost (slika 1) večine vseh vprašanih se giblje med 30 in 44 let, vendar pa med sektorjema opazamo večjo razliko v starostni strukturi. V zasebnem sektorju se namreč večina giblje med dobrih 30 let in 40 let, s sredino pri 36 letih, v javnem sektorju pa se večina giblje med 35 in 48 leti, s sredino vseh pri 42 letih. Razlika kaže, da je mlajša delovno aktivna populacija izrazito skoncentrirana v zasebnem sektorju, medtem ko v javnem prevladujejo starejše generacije, kar jasno odražajo tudi razlike med najmlajšimi, predvsem pa najstarejšimi vprašanimi v obeh sektorjih.

Med vsemi vprašanimi 8 % nima visokošolske izobrazbe iz arheologije, med njimi pa so poklicno aktivni prisotni izključno v zasebnem sektorju, kjer so zastopani s 14 %. Med poklicno aktivnimi je bilo v času izpolnjevanja ankete brezposelnih 6 % vprašanih v javnem in 11 % v zasebnem sektorju. Vsi s statusom brezposelnega so na vprašanja odgovarjali na podlagi svoje zadnje zaposlitve.

Slika 1. Starostna struktura vseh sodelujočih v anketi in glede na sektor.

Vpliv epidemije COVID-19

Razglasitev epidemije COVID-19 v letu 2020 je na delo zaposlenih v javnem in zasebnem sektorju vplivala različno. Več kot polovica vprašanih tako v javnem (59 %) kot zasebnem (58 %) sektorju sicer odgovarja, da razmere v času razglasitve epidemije niso močno negativno vplivale na njihovo delo, vendar pa so tisti, na katerih delo so razmere vplivale negativno, z večjim deležem zastopani v javnem (17 %) kot zasebnem (11 %) sektorju. Zelo velika razlika v vplivu epidemije na zaposlene v obeh sektorjih se odraža v tem, da je delo od doma začelo opravljati 51 % aktivnih v javnem sektorju in le 28 % aktivnih v zasebnem sektorju. Prav tako se je 22 % aktivnih v javnem sektorju zaradi epidemije povečal obseg dela, medtem ko je v zasebnem sektorju do tega prišlo le pri 11 %. Na drugi strani pa se je 9 % zaposlenih v zasebnem sektorju obseg dela zmanjšal, v javnem sektorju pa le 5 %. Drastično razliko med sektorjema, ki odraža veliko razliko v zaščitenosti zaposlenih, opazamo v upadu dohodka kot posledici epidemije. V zasebnem sektorju je namreč upad dohodka utrpelo kar 21 % vprašanih, v javnem sektorju pa le 5 %. Nadalje je zaradi epidemije na čakanju na delo pristalo 9 % vprašanih v zasebnem in le 2 % v javnem sektorju, medtem ko so delo zaradi epidemije izgubili 4 % zaposlenih v zasebnem in 3 % zaposlenih v javnem sektorju. Da dela zaradi epidemije ne morejo opravljati, pa odgovarjajo 3 % vprašanih v javnem in 2 % v zasebnem sektorju.

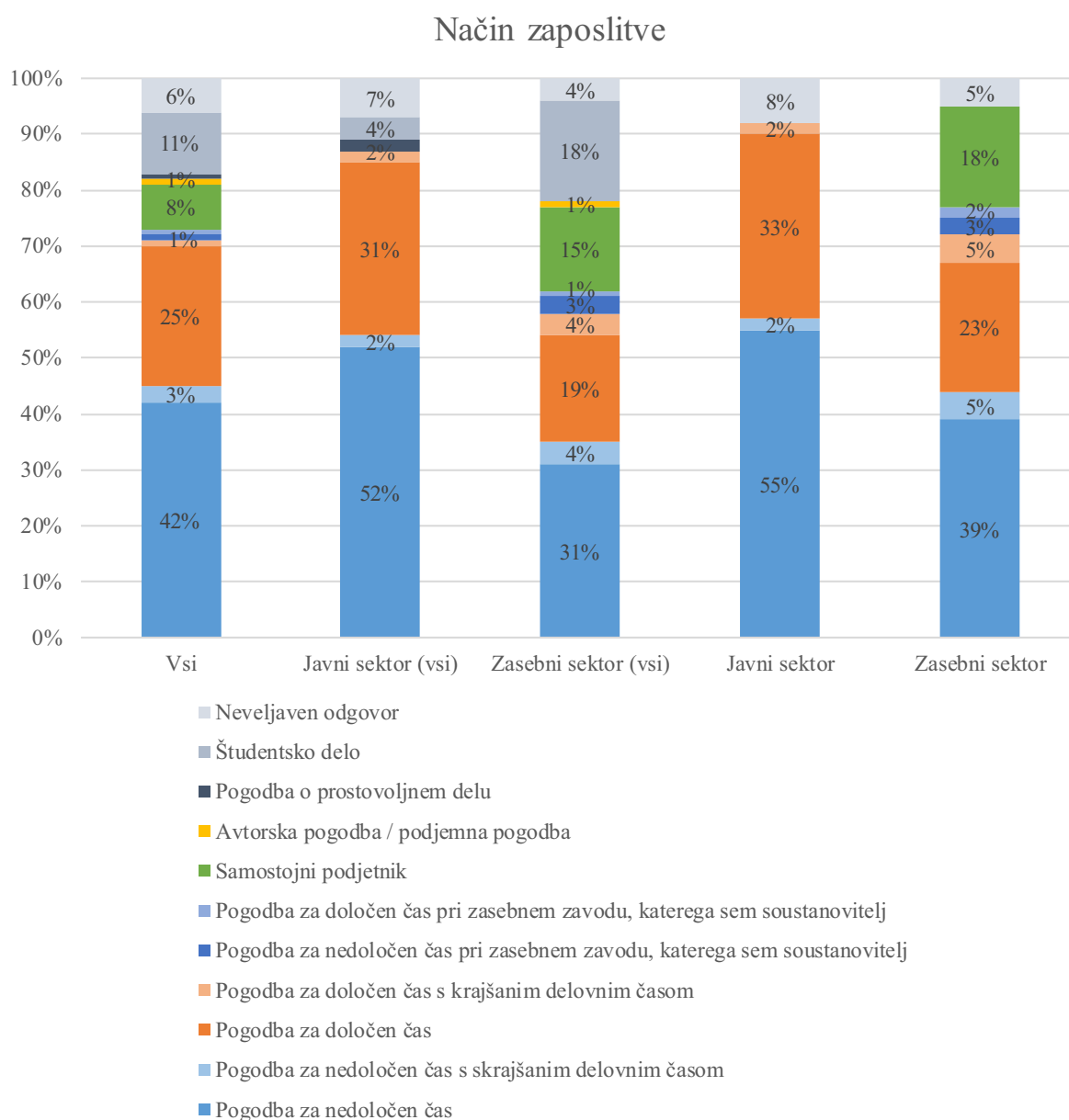
Veliko razliko med sektorjema odraža tudi upravičenost do pomoči, ki so jo prizadetim zaradi epidemije prinašali vladni protikoronski paketi (PKP). Med aktivnimi v javnem sektorju namreč 94 % do pomoči ni bilo upravičenih, 5 % je bilo do nje upravičenih in jo je uveljavilo, medtem ko je 1 % ni uveljavil. V zasebnem sektorju do pomoči ni bilo upravičenih 47 % vprašanih, 46 % jih je bilo do nje upravičenih in jo je uveljavilo, medtem ko jih je bilo 7 % do pomoči sicer upravičenih, a je niso uveljavili.

Med tistimi, ki so bili do PKP pomoči upravičeni in so jo uveljavili, je splošna ocena njene učinkovitosti nizka. Ukrepi namreč 11 % vprašanih niso pomagali, 16 % niso niti pomagali niti ne pomagali, 39 % pa so le malo pomagali. Le 29 % vprašanih ocenjuje, da so jim ukrepi pomagali, le izjeme (5 %) pa, da so jim zelo pomagali.

Način zaposlitve

O načinih zaposlitve na področju arheologije (slika 2) ugotavljamo, da med vsemi vprašanimi nekaj manj kot polovica oziroma 45 % delo opravlja po pogodbi za nedoločen čas, večinoma za polni in le redki za skrajšani

delovni čas. Za njimi s skupno 26 % prevladujejo tisti, ki delajo po pogodbi za določen čas, prav tako predvsem za polni in izjemoma za skrajšani delovni čas. Skupini zaposlenih na podlagi pogodbe o zaposlitvi moramo dodati še 6 % »neveljavnih odgovorov«, ki so bili kot taki označeni zaradi nasprotovanj med tem in drugimi nanj vezanimi

Slika 2. Načini zaposlitve sodelujočih v anketi. Prikazani so deleži vseh vprašanih, nato vseh, razdeljenih na javni in zasebni sektor, ter nazadnje le poklicno najbolj aktivnih v obeh sektorjih.

vprašani. Gre za posledico napak pri izpolnjevanju ali razumevanju bodisi tega bodisi nekaterih nadaljnjih na to vezanih vprašanj, zaradi česar ni jasno, ali je odgovor o načinu zaposlitve pravilen ali ne. Zato v nadaljnjih primerjavah rezultatov ankete na podlagi načina zaposlitve ti vprašani niso upoštevani. Med vsemi vprašanimi torej s skupno 77 % prevladuje delo po pogodbi o zaposlitvi, ki ga za razliko od drugih (atipičnih) oblik dela ureja Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1).

Razmerja med delom na podlagi pogodbe o zaposlitvi in drugimi oblikami dela se med javnim in zasebnim sektorjem močno razlikujejo (slika 2). V zasebnem sektorju namreč le izjemoma srečamo druge oblike dela, kot sta študentsko delo (4 %) in občasno delo po pogodbi o prostovoljnem delu (2 %). Na drugi strani pa so druge oblike dela v zasebnem sektorju zastopane z 38 %. Razvidno je, da študentje delo skoraj izključno opravljajo v zasebnem sektorju, kjer so med vprašanimi zastopani z 18 %. Poleg tega v zasebnem sektorju srečamo občasno delo prek avtorske pogodbe, zastopano z le 1 %. Vprašani v obeh sektorjih, ki delo opravljajo na podlagi študentske napotnice, pogodbe o prostovoljnem delu ali avtorske pogodbe, glede na njihove odgovore ne predstavljajo poklicno aktivne populacije na področju arheologije,³ zato pri primerjavah aktivnih v javnem in zasebnem sektorju nadalje niso upoštevani.

S primerjavo le poklicno najaktivnejših je razlika med načini zaposlitve v javnem in zasebnem sektorju še bolj izrazita (slika 2). V javnem sektorju vsi delo opravljajo po pogodbi o zaposlitvi z delodajalcem. Med temi več kot polovica oziroma 57 % uživa najvarnejšo obliko delovnega razmerja, torej zaposlitev za nedoločen čas, večinoma s polnim in izjemoma s skrajšanim delovnim časom. Vendar ob tem velik delež oziroma 35 % delo opravlja po pogodbi za določen čas, večinoma s polnim in izjemoma s skrajšanim delovnim časom, ki ne prinaša dolgoročne trajnosti oziroma stabilnosti delovnega razmerja. Z vidika varnosti delovnega razmerja so razmere v zasebnem sektorju neprimerljivo slabše. Le 44 % namreč delo opravlja po pogodbi za nedoločen čas, pri čemer je delež pogodb s skrajšanim delovnim časom nekoliko večji kot v javnem sektorju. Z 28 % sledijo pogodbe za določen čas, med katerimi je prav tako nekoliko večji delež pogodb s skrajšanim delovnim časom. S kar 23 % so

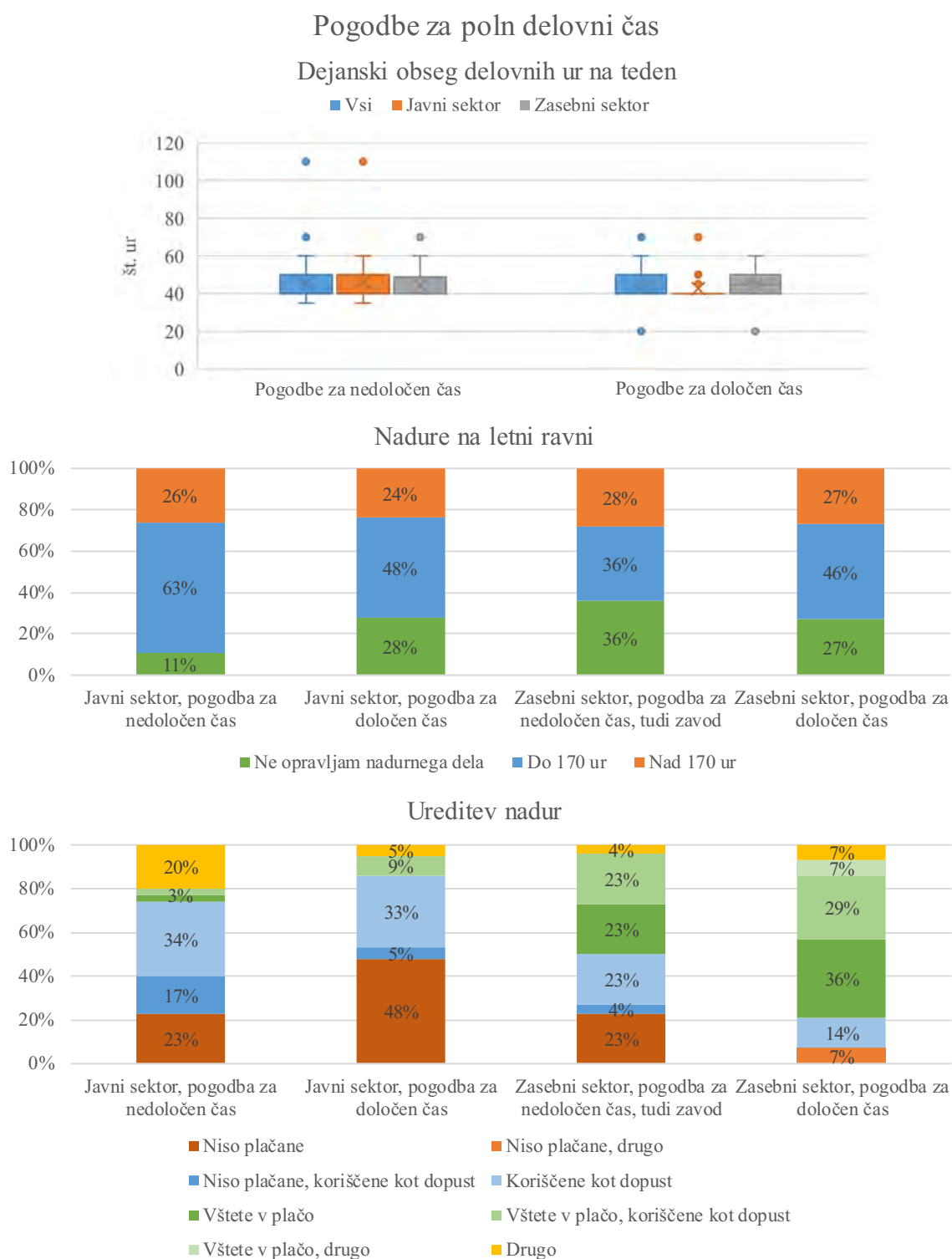
zastopane oblike dela, ki jih lahko označimo za atipične oziroma prekarne. Med njimi z 18 % prevladujejo samostojni podjetniki, medtem ko je s 5 % zastopano delo po pogodbi o zaposlitvi pri lastnem zasebnem zavodu, ki ga zato prav tako štejemo med oblike samozaposlitve.

Obseg delovnih ur in nadure

Glede delovnih obremenitev v smislu običajnega obsega opravljenih delovnih ur na teden in nadurnega dela podatke predstavljamo za skupino zaposlenih za polni delovni čas (slika 3), ki kot najštevilčnejša skupina (slika 2), za katero veljajo zakonska določila (ZDR-1) o obsegu delovnih ur in nadurnem delu, predstavljajo najbolj reprezentativno sliko, ki jo je s tega vidika mogoče ovrednotiti. Tako v javnem kot zasebnem sektorju sredina vseh vprašanih s pogodbo za nedoločen čas sicer dela 40 ur na teden, vendar je opazno, da je zelo pogosto tudi delo, ki ta zakonsko določen (ZDR-1, 143. člen) obseg presega. Pri tem je razvidno, da so v javnem sektorju zaposleni za nedoločen čas nekoliko bolj preobremenjeni kot v zasebnem sektorju, saj v tretjem kvartilu dosega rahlo višji obseg ur (50), prav tako pa v javnem sektorju opažamo najvišjo maksimalno vrednost (110). Ravno nasprotno je med zaposlenimi za določen čas, saj ti v javnem sektorju le izjemoma delajo več kot 40 ur tedensko, medtem ko so v zasebnem sektorju izrazito preobremenjeni, saj v sredini dosega kar 45-urni obseg dela na teden. Redno zaposleni v javnem sektorju so torej močno preobremenjeni, zaposleni za določen čas pa ne, medtem ko v zasebnem sektorju redno zaposleni niso močno preobremenjeni, temveč se obremenitve, kot kaže, prenašajo predvsem na zaposlene za določen čas.

Sliko dejanskega obsega dela pri zaposlenih za polni delovni čas v javnem in zasebnem sektorju dopolnjuje ocena nadur, ki jih vprašani opravijo na letni ravni (slika 3). V javnem sektorju le 11 % zaposlenih za nedoločen čas odgovarja, da na letni ravni ne opravljajo nadur, medtem ko je med zaposlenimi za določen čas takih 28 %. Še vedno torej kaže, da so redno zaposleni v javnem sektorju bolj preobremenjeni kot zaposleni za določen čas, vendar pa tudi ti zelo pogosto opravljajo nadure, in sicer v precej podobnem deležu kot tisti v zasebnem sektorju, kjer nadur ne opravlja 27 % vprašanih. Ponovno tudi kaže, da so med najmanj obremenjenimi tisti s pogodbami za nedoločen čas v zasebnem sektorju, saj med njimi kar 36 % ne opravlja nadurnega dela. Odvisno od oblike zaposlitve

³ Iz odgovorov je razvidno, da delo na področju arheologije opravljajo le občasno.

Slika 3. Predstavitev podatkov (od zgoraj navzdol) o dejanskem obsegu delovnih ur na teden, o številu nadur na letni ravni in o ureditvi nadurnega dela med zaposlenimi za poln delovni čas v javnem in zasebnem sektorju.

torej skoraj vsi ali vsaj večina vprašanih opravlja nadure, kar kaže, da so obremenitve med zaposlenimi na področju arheologije na splošno zelo velike. To ugotovitev dopolnjuje dejstvo, da ne glede na obliko zaposlitve dobra polovica vprašanih običajno presega zakonsko določeno omejitev največ 170 nadur na letni ravni (ZDR-1, 144. člen). V javnem sektorju gre za 24 % ali 26 % in v zasebnem sektorju za 27 % ali 28 %, pri čemer v obeh sektorjih večje deleže dosegajo zaposleni za nedoločen čas.

Nadalje je treba omeniti velike razlike, ki med sektorjema obstajajo na področju ureditve nadurnega dela (slika 3). V javnem sektorju so nadure le izjemoma vštete v plačo (7 %), temveč večinoma niso plačane, pri čemer jih 47 % vprašanih lahko koristi kot dopust, medtem ko kar 32 % odgovarja le, da niso plačane in torej tudi ne koriščene na kakršenkoli drug način. V zasebnem sektorju pa 56 % vprašanih odgovarja, da so nadure vštete v plačo, 22 % jih lahko koristi kot dopust, pri 14 % vprašanih pa niso ne plačane ne koriščene na kakršenkoli drug način. Pri ureditvah nadurnega dela torej v zasebnem sektorju prevladuje izplačevanje nadur, medtem ko v javnem sektorju prevladuje njihovo koriščenje v obliki dopusta.

Vendar znotraj sektorjev obstajajo velike razlike v ureditvah nadur med zaposlenimi za nedoločen in določen čas (slika 3). V javnem sektorju namreč med zaposlenimi za nedoločen čas dobra polovica oziroma 51 % nadure koristi kot dopust, redkim so vštete v plačo (7 %), medtem ko jih 23 % odgovarja, da niso plačane ali koriščene na kakršenkoli drug način, 20 % pa navaja druge vrste ureditve oziroma koriščenja nadur. Na drugi strani med zaposlenimi za določen čas pri skoraj polovici oziroma 48 % nadure niso ne plačane ne koriščene na kakršenkoli drug način, 38 % jih lahko koristi kot dopust, pri 9 % so vštete v plačo, 5 % pa jih lahko koristi na druge načine. V zasebnem sektorju so med zaposlenimi za nedoločen čas nadure pri skoraj polovici oziroma 46 % vštete v plačo, pri 27 % so koriščene kot dopust in pri 4 % na druge načine, medtem ko pri 23 % niso ne plačane ne koriščene na kakršenkoli drug način. Na drugi strani so med zaposlenimi za določen čas pri kar 72 % nadure vštete v plačo, 14 % jih koristi kot dopust, 14 % pa na druge načine. Če povzamemo, je ureditev nadurnega dela najbolj problematična med zaposlenimi za določen čas v javnem sektorju, pri katerih gre pogosto za neplačane in nekoriščene nadure, najmanj problematična pa med zaposlenimi za določen čas v zasebnem sektorju, pri katerih gre pred-

vsem za plačane nadure. Med zaposlenimi za nedoločen čas v obeh sektorjih srečamo enak, skoraj četrtinski delež neurejenega oziroma neplačanega in nekoriščenega nadurnega dela. Medtem ko gre pri urejenem nadurnem delu v javnem sektorju skoraj izključno za koriščenje nadur, so te v zasebnem sektorju pogosteje izplačane.

Razlike v ureditvah dela izven običajnega delovnega časa dopolnjujejo podatki o ureditvi dela ob vikendih in praznikih, kjer prav tako opazamo razlike med sektorjema in znotraj njiju med obema oblikama pogodb o zaposlitvi. V javnem sektorju podoben delež zaposlenih za nedoločen čas (34 %) in za nedoločen čas (38 %) ne opravlja dela ob vikendih in praznikih, medtem ko razliko opazamo predvsem v tem, da 20 % zaposlenih za nedoločen čas odgovarja, da je tako delo vrednoteno po višji urni postavki, medtem ko je med zaposlenimi za določen čas takih le 10 %. Vendar pa lahko v primeru obeh vrst pogodb povzamemo, da v javnem sektorju več kot polovica vprašanih delo opravlja tudi ob vikendih in praznikih, pri čemer pa to pri večini ni vrednoteno po višji urni postavki. Veliko bolj drastične razlike med obema vrstama pogodb pa so v zasebnem sektorju. Med zaposlenimi za nedoločen čas je namreč delo ob vikendih in praznikih veliko manj običajno, saj ga 40 % vprašanih med njimi ne opravlja, medtem ko ga med zaposlenimi za določen čas ne opravlja le 14 %. Vendar pa je na drugi strani pri 64 % vprašanih s pogodbo za določen čas delo ob vikendih in praznikih ovrednoteno po višji urni postavki, pri zaposlenih za nedoločen čas pa le pri 20 %.

Povzamemo lahko, da so presežne obremenitve v obliki nadur ter dela ob vikendih in praznikih med aktivno zaposlenimi na področju arheologije zelo običajne oziroma prisotne pri več kot polovici ali celo pri večini zaposlenih. Pri tem opazamo, da so v javnem sektorju nadobremenitvam nekoliko močnejše podvrženi zaposleni za nedoločen čas, pri katerih pa je takšno delo nekoliko bolj urejeno, medtem ko med zaposlenimi za določen čas v javnem sektorju opazamo zelo slabo ureditev nadurnega dela ter dela ob vikendih in praznikih. V zasebnem sektorju so ravno nasprotno večjih nadobremenitev deležni zaposleni za določen čas, vendar pa je hkrati s tem takšno delo v smislu izplačila nadur ter višjih urnih postavk ob vikendih in praznikih precej dobro urejeno, in sicer bolj kot pri zaposlenih za nedoločen čas.

Izpolnjevanje obveznosti delodajalca

Pogodba o zaposlitvi (za določen ali nedoločen čas) prinaša zakonsko določene obveznosti delodajalca do delavca, med katere sodijo naslednje v anketi preverjane obveznosti:

- Plačevanje prispevkov za pokojninsko, invalidsko in zdravstveno zavarovanje (ZDR-1, 11. člen; ZMEPIZ-1, 45. člen);
- Nadomestilo za prehrano med delom oziroma malico (ZDR-1, 130. člen);
- Nadomestilo za prevoz na delo (ZDR-1, 130. člen);
- Nadomestilo drugih stroškov v okviru dela (ZDR-1, 130. člen);
- Plačan bolniški dopust oziroma nadomestilo plače v primerih nezmožnosti za delo zaradi bolezni ali poškodbe (ZDR-1, 137. člen);
- Plačan letni dopust oziroma nadomestilo plače v primerih odsotnosti zaradi izrabe letnega dopusta (ZDR-1, 137. člen);
- Plačilna lista oziroma delavcu izdan pisni obračun, iz katerega so razvidni podatki o plači, nadomestilu plače, povračilu stroškov v zvezi z delom, plačilu davkov in prispevkov idr. (ZDR-1, 135. člen);
- Izplačilo regresa za letni dopust (ZDR-1, 131. člen);
- V okviru zagotavljanja dela priskrbi opremo, potrebno za opravljanje dela (ZDR-1, 43. člen).

Primerjava izpolnjevanja teh obveznosti delodajalcev v javnem in zasebnem sektorju (slika 4) kaže na prisotnost nepravilnosti v obeh sektorjih, pri čemer so te v zasebnem sektorju precej pogostejše. V javnem sektorju z izjemo prispevkov, ki jih delodajalci plačujejo pri vseh vprašanih, pri vseh ostalih obveznostih zaznavamo prisotnost nepravilnosti. Te so večinoma prisotne pri le 2–3 % vprašanih, medtem ko nadomestila prevoza na delovno mesto ne prejema 7 % vprašanih, pri kar 16 % pa delodajalec ne poskrbi za delovno opremo. V zasebnem sektorju z izjemo nadomestila za malico, ki ga prejmejo vsi vprašani, na vseh ostalih področjih zaznavamo več nepravilnosti, saj so te večinoma prisotne pri 10–15 % vprašanih. Nadomestila prevoza na delovno mesto ne prejema 3 % vprašanih, prav tako 3 % delodajalec ne plačuje prispevkov, kar je še posebej zaskrbljujoče. Nadalje 10 % vprašanih ne prejema plačilnih list in letnega regresa, prav tako pa pri 10 % vprašanih delodajalci ne poskrbijo za delovno

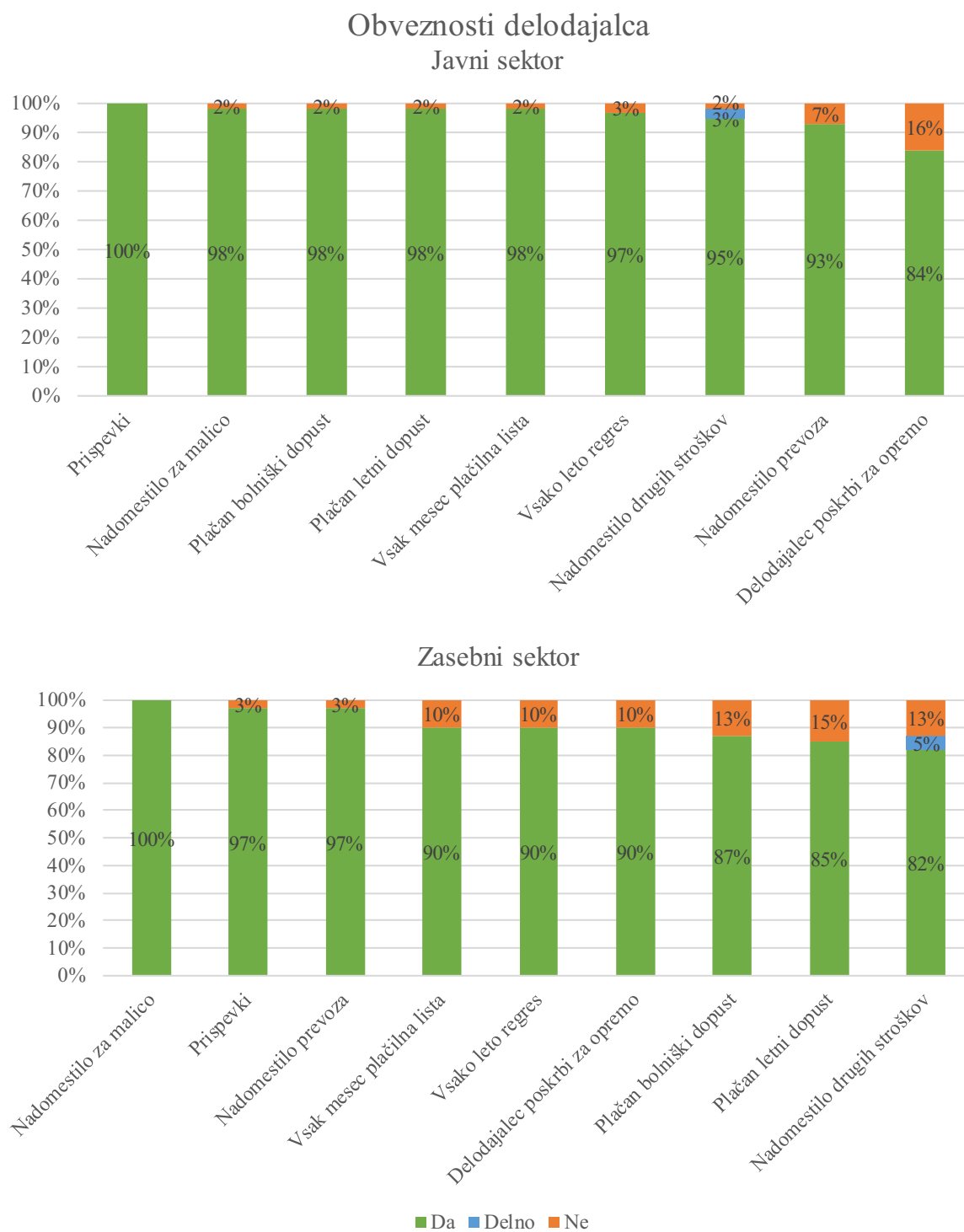
opremo. Nadalje je pretresljivo, da 13 % vprašanih nima plačanega bolniškega dopusta, 15 % pa nima plačanega letnega dopusta. Poleg tega 13 % vprašanih ne prejema nadomestila za druge stroške, povezane z delom, 5 % pa le delno. Neizpolnjevanje številnih obveznosti delodajalcev do delavcev v obeh sektorjih, še posebej pa razmeroma veliki deleži teh nepravilnosti v zasebnem sektorju, zbuja skrb in kažejo, da bi številni vprašani morali od delodajalca zahtevati, da odpravi kršitve oziroma izpolni svoje obveznosti, v nasprotnem primeru pa zahtevati sodno varstvo pred pristojnim delovnim sodiščem.

Pogodbe za določen čas

Trajnostno negotova oblika zaposlitve po pogodbi za določen čas je v velikem deležu prisotna v obeh sektorjih, vendar pa se čas običajnega trajanja tovrstnih pogodb med sektorjema močno razlikuje (slika 5). V zasebnem sektorju prevladujejo zelo kratko trajajoče pogodbe, predvsem za eno leto (43 %) ali za 2 do 6 mesecev (23 %). V javnem sektorju prevladujejo pogodbe s trajanjem od enega do petih let, med katerimi je največji delež takih za eno leto (28 %), zatem za štiri leta (19 %) ter za dve leti (14 %) in 5 let (14 %), medtem ko so pogodbe s trajanjem, krajšim od enega leta, redka izjema (5 %). Negotovost zaposlitve po pogodbi za določen čas je v zasebnem sektorju neprimerljivo večja kot v javnem sektorju. Pri tem je iz sporočil vprašanih, kakršno je: »Če podjetje pridobi dovolj naročil, grem za nedoločen čas. V letih, ko naročil ni dovolj, grem začasno na zavod za zaposlovanje«, jasno razvidno, da v zasebnem sektorju tudi pogodba za nedoločen čas ne zagotavlja prave trajnosti oziroma stabilnosti delovnega razmerja.

Prevladujoč razlog za določen čas trajanja pogodbe o zaposlitvi v javnem sektorju je projektno delo (57 %), prisotni pa so tudi drugi razumljivi razlogi, kot je nadomeščanje porodniških dopustov (10 %), ter pod izbiro drugo (33 %) zajeto nadomeščanje zamrznitve delovnega mesta in delo mladih raziskovalcev. Zaznan je bil le en problematičen razlog, in sicer: »Delodajalec ima omejeno število delovnih mest, v primeru, da direktor pride od zunaj, nimamo več dovolj plačanih delovnih mest in moram na cesto.«

V zasebnem sektorju je projektno delo kot razlog za določen čas trajanja pogodbe navedel le manjši delež vprašanih (33 %), medtem ko večina (67 %) navaja druge

Slika 4. Predstavitev stanja glede izpolnjevanja obveznosti delodajalcev do po pogodbi (za določen ali nedoločen čas) zaposlenih na področju arheologije v javnem in zasebnem sektorju.

razloge, med katerimi gre večkrat za nepoznavanje pravih razlogov za določen čas trajanja pogodbe, predvsem pa za posledico negotovosti in nepredvidljivosti potreb po delu v zasebnem sektorju. To je povezano s problematiko projektnega dela oziroma nestanovitnosti projektov in naročil, odražajo pa jo odgovori, kot so:

»Obseg dela je načrtovan sproti, ker je vezan na projekte, zato potreba po ekipi ni stalno enaka.«

»Negotovost delodajalca glede prihodnjih projektov.«

»Nestabilnost poslovanja/pomanjkanje naročil.«

»Do takrat ima delodajalec zagotovo delo zame.«

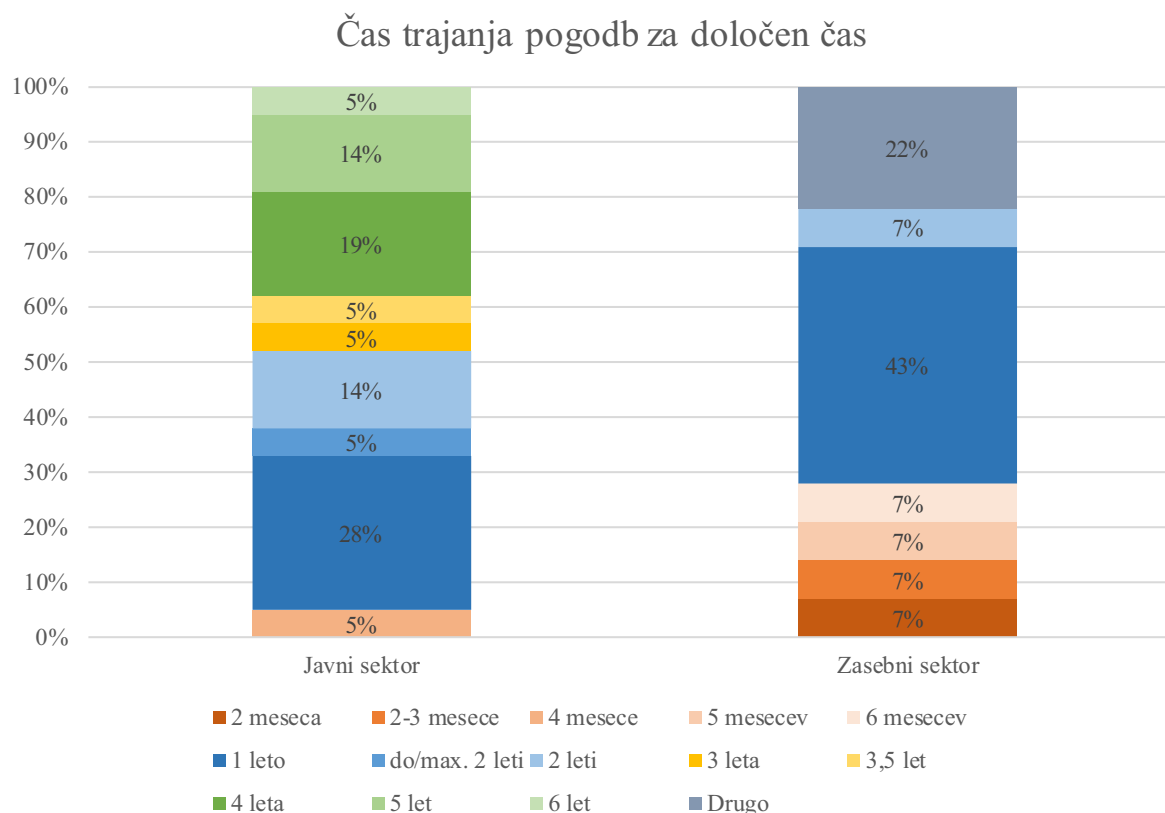
»Negotove razmere v arheologiji.«

Nadaljnja problematika, ki jo lahko opazimo v obeh sektorjih, je veriženje pogodb o zaposlitvi za določen čas, kar zakon prepoveduje (ZDR-1, 55. člen), odražajo pa

jo naslednji podatki. V javnem sektorju je pogodbo za določen čas pri istem delodajalcu večkrat sklenilo 38 % vprašanih, v zasebnem sektorju pa kar 93 %. Pri tem se ob sklenitvi nove pogodbe za določen čas pri istem delodajalcu delovno mesto v večini primerov ni spremenilo tako v javnem (88 %) kot zasebnem (85 %) sektorju. Prav tako pri vseh v javnem (100 %) in večini v zasebnem (69 %) sektorju ob sklenitvi nove pogodbe za določen čas pri istem delodajalcu ni prišlo do spremembe delovnih zadolžitev.

Soustanovitelji zasebnih zavodov

Trije vprašani imajo pogodbo o zaposlitvi sklenjeno pri zasebnem zavodu, katerega soustanovitelji so (slika 2). V dveh primerih gre za zavoda z več ustanoviteljji, ki ne zaposlujeta le njegovih ustanoviteljev, temveč tudi tretje osebe. V enem primeru pa gre za edinega ustanovitelja

Slika 5. Primerjava trajanja pogodb o zaposlitvi za določen čas med javnim in zasebnim sektorjem.

zavoda, ki ne zaposluje tretjih oseb, ustanovitev zavoda pa je izbral kot alternativo registraciji samostojnega podjetnika. Pri tem in enem izmed prvih dveh primerov je mogoče zaznati elemente delovnega razmerja do oseb, ki niso del zavoda. V enem primeru namreč zavod dohodek zagotavlja z opravljanjem dela za nadrejene izven zavoda, ki tudi priskrbijo in delijo opremo za delo. V obeh primerih delo poteka v okolju, organiziranem s strani nadrejenih izven zavoda, ki tudi odredijo navodila za delo. Primera tako nakazuje na problematično prekarno obliko samozaposlitve, pri čemer pri obeh dohodek zavoda ne omogoča zaposlitve z minimalno plačo za polni delovni čas z vsemi zakonsko določenimi obveznostmi (nadomestilo za malico, prevoz na delo itd.). Vendar pa sklepanju o samozaposlitvi z izrazitimi elementi delovnega razmerja nekoliko nasprotuje dejstvo, da vsi trije vprašani odgovarjajo, da delo opravljajo za številne naročnike ter da dohodek v zavodu zagotavljajo s pridobivanjem tako zasebnih kot javnih naročil.

Samostojni podjetniki

Pri večini samostojnih podjetij gre za le po eno osebo, saj samo eden izmed vprašanih (9 %), ki opravlja delo lastnika/direktorja podjetja, zaposluje tretje osebe. Večina samostojnih podjetnikov (73 %) dohodek zagotavlja s pridobivanjem zasebnih naročil, manjšina (27 %) pa s pridobivanjem javnih naročil. Ob tem jih kar 82 % odgovarja, da dohodek zagotavljajo z delom za druge nadrejene, kar nakazuje na prisotnost elementov delovnega razmerja in s tem prekarno obliko samozaposlitve. Prisotnost te problematike odražajo tudi drugi podatki. Le dobra polovica (55 %) samostojnih podjetnikov namreč odgovarja, da delo opravljajo za številne različne naročnike, medtem ko ostali kažejo na bolj ali manj izrazite elemente delovnega razmerja, saj delo opravljajo večinoma za enega naročnika in občasno za druge naročnike (36 %) ali pa celo le za enega naročnika (9 %). Nadalje dobra polovica (55 %) samostojnih podjetnikov delo opravlja v okolju, ki si ga ne organizirajo sami, temveč drugi nadrejeni. Prav tako dobri polovici (55 %) samostojnih podjetnikov navodila za delo odredijo drugi nadrejeni in ne sami na lastno odgovornost. Ob tem si večina (73 %) opremo za delo priskrbi sama, medtem ko jo preostalih priskrbijo in delijo drugi nadrejeni. Med vprašanimi, ki na vsaj enem izmed zgornjih treh področij kažejo elemente delovnega razmerja, jih 33 % delo za druge nadrejene opravlja nepretrgoma vsak dan, kar

vsaj v teh treh primerih jasno kaže na močne elemente delovnega razmerja ob prekarni obliki samozaposlitve. Med temi je kot še posebej problematičen primer treba izpostaviti samostojnega podjetnika, pri katerem kaže, da kot strokovni sodelavec delo opravlja za javno institucijo⁴ in elemente delovnega razmerja kaže na prav vseh omenjenih področjih.

Precej velik delež (73 %) samostojnih podjetnikov poleg arheologije delo opravlja tudi na drugih področjih. Vendar pa med njimi prevladujejo (75 %) taki, ki delo večinoma opravljajo na področju arheologije, na drugih področjih pa okoli 10–30 % dela.

Druge oblike zaposlitve

Med druge oblike zaposlitve, prisotne med vprašanimi, sodijo delo po avtorski in prostovoljski pogodbi ter študentsko delo.

Samo eden izmed vprašanih ob drugi vrsti zaposlitve delo na področju arheologije opravlja po avtorski pogodbi, in sicer v nekaterih delih leta v obsegu okoli 60 delovnih dni.

Samo eden izmed vprašanih delo opravlja po prostovoljski pogodbi, in sicer le v nekaterih obdobjih leta več kot trikrat na teden v obsegu šestih delovnih ur na dan. Gre za delo v javnem sektorju oziroma za javno institucijo, ki mu pri tem ne krije stroškov za malico, krije pa stroške prevoza na delo in druge stroške, potrebne za izvedbo dela.

16 vprašanih delo opravlja prek študentske napotnice. Kot je bilo že izpostavljeno, večina priložnost za takšno delo najde v zasebnem sektorju, in sicer na arheoloških izkopavanjih. Več kot polovica oziroma 56 % študentsko delo opravlja le v določenih delih leta, manjšina do trikrat mesečno (6 %) ali do trikrat tedensko (13 %), kar 25 % pa več kot trikrat tedensko. Obseg dnevnih delovnih ur je pogosto precej visok, saj 40 % vprašanih dela 9 ur, 20 % pa 8 do 10 ur na dan. Kar se tiče plačila, gre pri enem izmed vprašanih (6 %), ki prejme manj kot 5,4 € bruto (4,56 € neto) na uro, za kršenje določil o najmanjši urni postavki študentskega dela, medtem ko večina (69 %) delo opravlja po višji urni postavki.

⁴ Zato je vprašani v anketi navedel, da dela v javnem sektorju, vendar pa je kot s. p. zasebnik in zato v analizi upoštevan kot aktiven v zasebnem sektorju.

Neto osebni mesečni dohodek

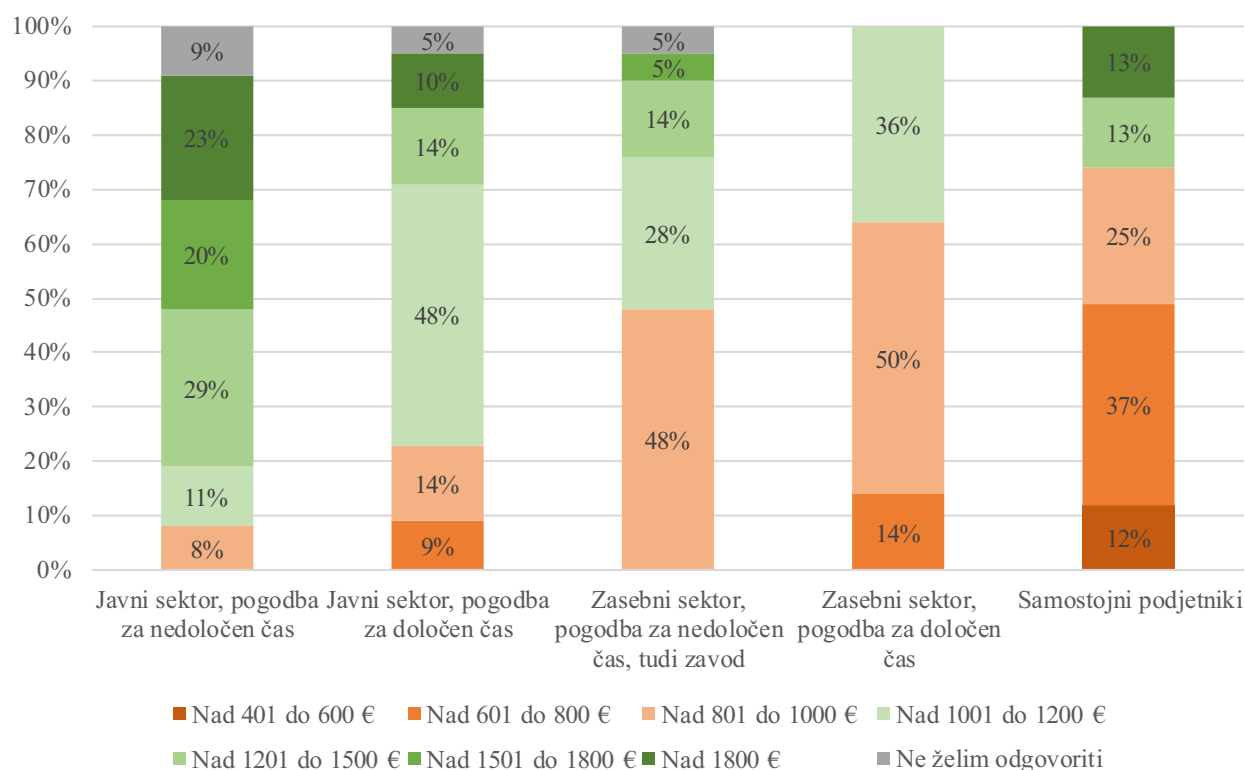
Pri neto osebnem mesečnem dohodku poklicno aktivnih na področju arheologije so prisotne velike razlike med zasebnim in javnim sektorjem ter med oblikami zaposlitve (slika 6). Tako v javnem kot zasebnem sektorju imajo tisti s pogodbo za nedoločen čas višje plače kot tisti s pogodbami za določen čas. Pri obeh vrstah pogodb pa gre v javnem sektorju za višje plače kot v zasebnem, medtem ko najnižje dohodke dosegajo samostojni podjetniki.

V javnem sektorju (slika 6) skoraj vsi s pogodbo za nedoločen čas dosegajo neto mesečni dohodek nad 1001 €, velika večina nad 1201 €. Nasprotno med zaposlenimi za določen čas skoraj polovica dosega neto mesečni dohodek 1001–1200 €, preostali pa v podobnem razmerju tako višje (14 % 1201–1500 € in 10 % nad 1800 €) kot nižje (14 % 801–1000 € in 9 % 601–800 €) dohodke.

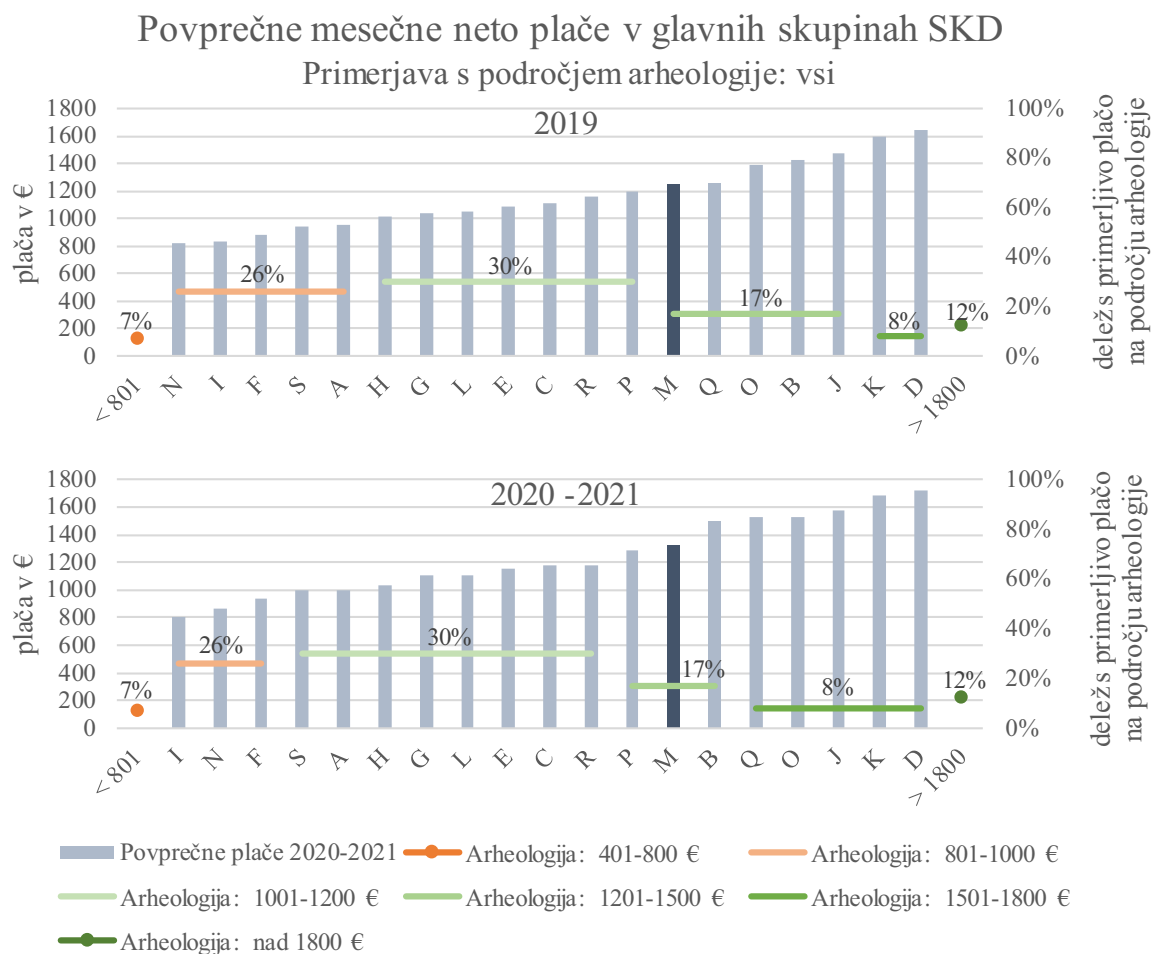
V zasebnem sektorju (slika 6) pri obeh vrstah pogodb okoli polovica vseh vprašanih dosega mesečni dohodek le 801–1000 €, pri pogodbah za nedoločen čas gre za 48 % vprašanih in pri pogodbah za določen čas za 50 % vprašanih. Pri pogodbah za določen čas so s 14 % zastopani tudi taki, ki dosegajo za stopnjo nižji dohodek (601–800 €), preostalih 36 % pa dosega za stopnjo višji dohodek (1101–1200 €). Le med zaposlenimi za nedoločen čas je tudi majhen delež vprašanih, ki dosegajo dohodek 1201–1500 € (14 %) in 1501–1800 € (5 %), kakršnega v javnem sektorju dosega več kot polovica vprašanih.

Najnižji neto mesečni dohodek dosegajo samostojni podjetniki (slika 6). S 37 % prevladujejo tisti z dohodkom le 601–800 €, medtem ko jih 25 % dosega dohodek 801–1000 €. Nižji ali višji dohodek dosegajo le posamezni vprašani, pri čemer je morda pomenljivo, da gre v primeru dohodka nad 1800 € za samostojnega podjetnika, ki večino dela opravlja izven področja arheologije.

Višina NETO osebnega mesečnega dohodka

Slika 6. Primerjava neto osebnih mesečnih dohodkov med javnim in zasebnim sektorjem ter glede na način dela.

Slika 7. Primerjava povprečnih mesečnih neto plač po glavnih skupinah SKD in deležev vseh vprašanih z visokošolsko izobrazbo iz arheologije in pogodbo o zaposlitvi, ki dosegajo primerljive dohodke. S temno modro barvo je označena skupina M, v katero lahko uvrščamo strokovno delo na področju arheologije. Legenda glavnih skupin SKD: A kmetijstvo in lov, gozdarstvo, ribištvo; B rudarstvo; C predelovalne dejavnosti; D oskrba z električno energijo, plinom in paro; E oskrba z vodo, ravnanje z odpadki in odpadki, saniranje okolja; F gradbeništvo; G trgovina, vzdrževanje in popravila motornih vozil; H promet in skladiščenje; I gostinstvo; J informacijske in komunikacijske dejavnosti; K finančne in zavarovalniške dejavnosti; L poslovanje z nepremičninami; M strokovne, znanstvene in tehnične dejavnosti; N druge raznovrstne poslovne dejavnosti; O dejavnost javne uprave in obrambe, dejavnost obvezne socialne varnosti; P izobraževanje; Q zdravstvo in socialno varstvo; R kulturne, razvedrilne in rekreacijske dejavnosti; S druge dejavnosti.

Glede višine plače je treba izpostaviti še nekatere nadaljnje razlike med javnim in zasebnim sektorjem. V javnem sektorju je precej jasno razvidno, da imajo tisti z višjo izobrazbo povečini tudi višji neto dohodek. Najvišje neto mesečne dohodke tako prejemajo predvsem vprašani z doktorsko stopnjo izobrazbe po obeh študijskih sistemih, pa tudi tisti z magisterijem po predbolonjskem sistemu. V zasebnem sektorju se, nasprotno, ne kaže skoraj nobena povezava med izobrazbo in višino plačila, saj se v

najpogostejša razreda dohodkov, tj. 801–1000 € in 1001–1200 €, uvrščajo prav vse stopnje visokošolske izobrazbe s področja arheologije, od 1. bolonjske stopnje dalje.

Podobno v javnem sektorju opazimo večjo povezavo med časom dela na področju arheologije in neto mesečnim dohodkom. Neto mesečne dohodke nad 1201 € dosegajo predvsem vprašani, ki na področju delajo 10 ali več let, dohodek nad 1800 € pa predvsem tisti, ki na področju

delajo več kot 20 ali več kot 30 let, le redki med njimi pa dosegajo nižji dohodek. Vprašani, ki na področju delajo 10 ali več let, le izjemoma dosegajo dohodek, nižji od 801–1000 €, medtem ko tisti, ki na področju delajo do 5 let, ne presegajo mesečnega dohodka 1001–1200 €.

V zasebnem sektorju povezava med časom dela na področju in neto mesečnim dohodkom ni tako jasna. Vprašani, ki delajo več kot 30 let, sicer ne dosegajo dohodka, nižjega od 801–1000 €, tisti, ki delajo vsaj 1 do 5 let, pa ne nižjega od 601–800 €. Vendar pa opažamo, da vprašani z le do 1 leta delovnih izkušenj na področju dosegajo tudi prihodke do 1001–1200 €, več vprašanih z manj kot 30 let delovnih izkušenj na področju pa presega dohodek tistih, ki delajo že več kot 30 let. V najpogostejša razreda mesečnih dohodkov v zasebnem sektorju, tj. 801–1000 € in 1001–1200 €, se uvrščajo vse skupine, tako tisti z le do 1 leta delovnih izkušenj kot tisti z več kot 30 let dela na področju.

Primerjava neto osebne mesečnega dohodka zaposlenih z visokošolsko izobrazbo iz arheologije s povprečnimi plačami drugih dejavnosti

V podatkih o neto mesečnih dohodkih torej opažamo velike razlike med zaposlenimi na področju arheologije, vendar pa je treba višino njihovih neto plač postaviti v širši kontekst povprečnih plač v Sloveniji. Šele tako lahko poskusimo ovrednotiti primernost ali neprimernost višine plač za strokovno delo na področju arheologije, ki zahteva visokošolsko izobrazbo s področja.

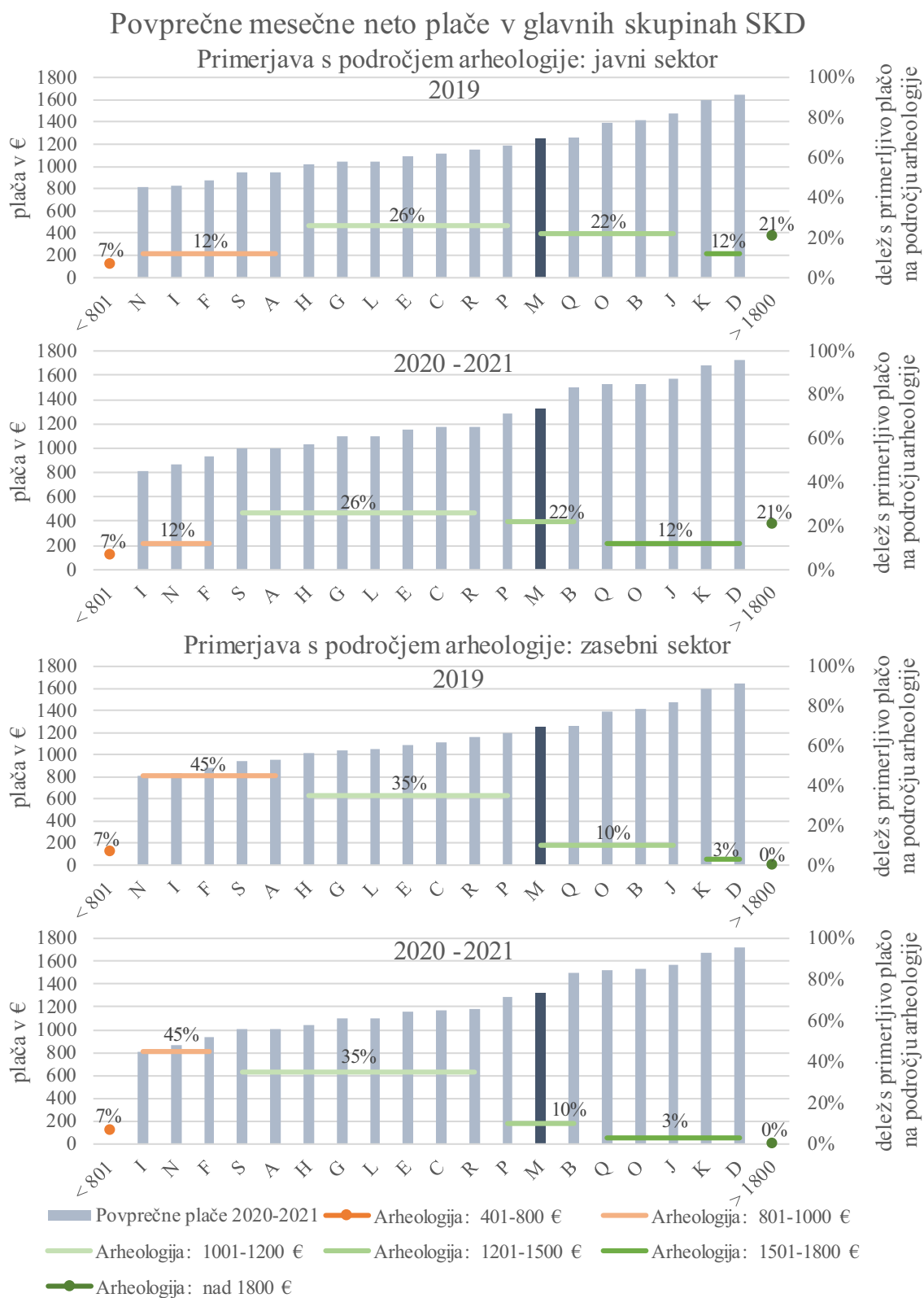
Za ta namen so bili iz baze SiStat Statističnega urada Republike Slovenije (Splet 1) pridobljeni podatki o povprečnih mesečnih neto plačah po posameznih dejavnostih, definiranih v Standardni klasifikaciji dejavnosti (SKD). Podatki so bili pridobljeni posebej za leto 2019, ki predstavlja stanje pred epidemijo COVID-19, ter za obdobje leta 2020 in prvih treh mesecev leta 2021,⁵ v katerem so lahko plače pod vplivom epidemije (upad dohodkov ali dodatki). V pridobljenih podatkih so zastopane zaposlene osebe s pogodbami o zaposlitvi, ne glede na to, ali gre za pogodbe za določen ali nedoločen čas, in ne glede na to, ali so zaposleni s polnim ali skrajšanim delovnim časom (Splet 2). Pridobljene podatke o povprečnih mesečnih neto plačah v nadaljevanju primerjamo s podatki o neto mesečnih dohodkih vseh vprašanih z visokošolsko izo-

brazbo iz arheologije, zaposlenih na podlagi tovrstnih pogodb, medtem ko so vsi ostali iz te primerjave izključeni.

Na prvem mestu neto mesečne dohodke vprašanih s področja arheologije primerjamo z glavnimi skupinami dejavnosti po SKD (slika 7), v katere sicer sodijo številne natančneje definirane podskupine. Glede na visokošolsko izobrazbo, ki je pogoj za opravljanje večine dela na področju arheologije, ki ga lahko opredelimo vsaj kot visoko strokovno delo, bi moral biti neto mesečni dohodek večine arheologov primerljiv s skupino *strokovnih, znanstvenih in tehničnih dejavnosti (M)*, kjer je leta 2019 povprečna neto plača znašala dobrih 1200 €, v obdobju 2020–2021 pa dobrih 1300 €. Vendar opažamo, da se lahko s povprečno plačo v tej skupini primerja le 17 % vprašanih, medtem ko jih več kot polovica oziroma 63 % dosega nižje dohodke. Med njimi kar 26 % dosega precej nižje dohodke 801–1000 €, ki so primerljivi le z manjšino najslabše plačanih dejavnosti po SKD, med katerimi so na primer *gostinstvo (I)*, *gradbeništvo (F)* ter *kmetijstvo in lov, gozdarstvo, ribištvo (A)*, medtem ko 7 % vprašanih dosega celo od teh nižje dohodke. Obenem opažamo, da 20 % vprašanih dosega razmeroma visoke mesečne dohodke, saj so ti pri 8 % primerljivi s povprečnimi plačami na področju *finančne in zavarovalniške dejavnosti (K)* ter *oskrbe z električno energijo, plinom in paro (D)*, ki so v letu 2019 najvišje med vsemi glavnimi skupinami po SKD, medtem ko 12 % vprašanih dosega od tega višji neto mesečni dohodek. V obdobju 2020–2021 v vseh dejavnostih po SKD opažamo porast povprečnih mesečnih neto plač, zato je na eni strani omenjenih 8 % vprašanih, ki dosegajo dohodek 1501–1800 €, primerljivih z večjim številom dejavnosti, na drugi strani pa je 25 % vprašanih z dohodkom 801–1000 € primerljivih le še s tremi dejavnostmi z najnižjimi povprečnimi plačami, tj. z *gostinstvom (I)*, *drugimi raznovrstnimi dejavnostmi (N)* ter *gradbeništvom (F)*.

Ločena primerjava neto mesečnih dohodkov vprašanih v javnem in zasebnem sektorju kaže na drastično razliko med sektorjema (slika 8). V javnem sektorju namreč več kot polovica oziroma 55 % vprašanih dosega mesečne dohodke, ki so glede na podatke za leto 2019 vsaj primerljivi s povprečnimi plačami v *strokovnih, znanstvenih in tehničnih dejavnostih (M)* ali višji. Natančneje, 22 % vprašanih dosega dohodek, primerljiv s povprečno plačo v omenjenih dejavnostih, nadaljnjih 12 % ima dohodek primerljive z najvišjimi povprečnimi plačami med vsemi

⁵ Gre za podatke, ki so bili na voljo v času njihovega zbiranja.

dejavnostmi, medtem ko jih kar 21 % vprašanih presega. Preostala slaba polovica dosega nižje dohodke, med njimi je 12 % vprašanih z dohodki, primerljivimi šele z najnižjimi povprečnimi plačami med vsemi dejavnostmi, medtem ko jih 7 % dosega od teh nižje dohodke. Nasprotno pa v zasebnem sektorju skoraj polovica oziroma 45 % vprašanih dosega dohodke, ki so primerljivi z najnižjimi povprečnimi plačami med vsemi dejavnostmi, nadaljnjih 7 % pa od teh nižje dohodke, kar je izredno alarmantno. Tistih z dohodki, ki so primerljivi s *strokovnimi, znanstvenimi in tehničnimi dejavnostmi (M)*, je le 10 %, le nadaljnji 3 % pa dosegajo od tega višje dohodke, ki so primerljivi z najvišjimi povprečnimi plačami med vsemi skupinami dejavnosti v letu 2019. Če neto mesečne dohodke vprašanih primerjamo s podatki za 2020–2021, je stanje še bolj skrb vzbujajoče, saj skoraj polovica vseh v zasebnem sektorju dosega dohodke, primerljive le s tremi izmed vseh dejavnosti, ki imajo najnižje povprečne plače.

Ker v obravnavane glavne skupine dejavnosti po SKD sodijo številne natančneje opredeljene podskupine, na drugem mestu podatke o neto mesečnih dohodkih vprašanih z visokošolsko izobrazbo s področja arheologije primerjamo z izbranimi podskupinami dejavnosti. Ker bi moralo biti delo arheologov z visokošolsko izobrazbo, kot že omenjeno, primerljivo predvsem s skupino *strokovnih, znanstvenih in tehničnih dejavnosti (M)*, so bile za ta namen izbrane vse podskupine, ki se vanjo uvrščajo. Med temi lahko delo na področju arheologije natančneje uvrstimo v podskupino *raziskovalna in razvojna dejavnost na področju družboslovja in humanistike (M72.2)*, glavna pravna podlaga katere je Zakon o raziskovalni in razvojni dejavnosti (ZRRD, Uradni list RS, št. 22/06). Vanjo naj bi se sicer uvrščale predvsem programske skupine v javnih raziskovalnih zavodih in visokošolskih zavodih, ki so financirane iz javnih sredstev, redkeje pa naj bi bili med njimi zasebniki oziroma zasebni raziskovalci (Splet 3). Vendar pa je večina pravnih oseb (d. o. o., s. p., zasebni zavod), ki v zasebnem sektorju delujejo na

področju arheologije, predvsem arheoloških predhodnih raziskav in arheoloških izkopavanj, prav tako uvrščena v to dejavnost po SKD (Splet 4).

Poleg podskupine *raziskovalna in razvojna dejavnost na področju družboslovja in humanistike (M72.2)* delo, ki zahteva visokošolsko izobrazbo iz arheologije, najdemo v skupini *kulturne, razvedrilne in rekreacijske dejavnosti (R)*. Natančneje, gre za podskupino *varstvo kulturne dediščine (R91.03)*, katere pravna podlaga je Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1, Uradni list RS, št. 16/08) in v katero se uvrščajo delo konservatorjev in kustosov ter vse vrste predhodnih arheoloških raziskav in arheološka izkopavanja (Splet 5). Poleg kustosov v muzejih in konservatorjev na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), ki so torej zaposleni v javnem sektorju, bi v tej podskupini pričakovali tudi večino pravnih oseb v zasebnem sektorju, ki se ukvarjajo s preventivnimi arheološkimi raziskavami, vendar med uvrščenimi v to dejavnost najdemo le nekaj samostojnih podjetnikov, ki delujejo na področju arheologije (Splet 6). Pogojno bi delo na področju arheologije lahko primerjali tudi s podskupino *dejavnost muzejev (R91.02)*, v katero spada obratovanje muzejev vseh vrst, pa tudi razstavljanje lastnih izdelkov ter prodaja vstopnic za ogled muzeja (Splet 7). Zato so v to dejavnost po SKD uvrščeni muzeji kot ustanove (Splet 8), medtem ko bi v to podskupino morda lahko prištevali delo nekaterih arheologov v muzejih, ki dela ne opravljajo v nazivu kustos ali višjem strokovnem nazivu.

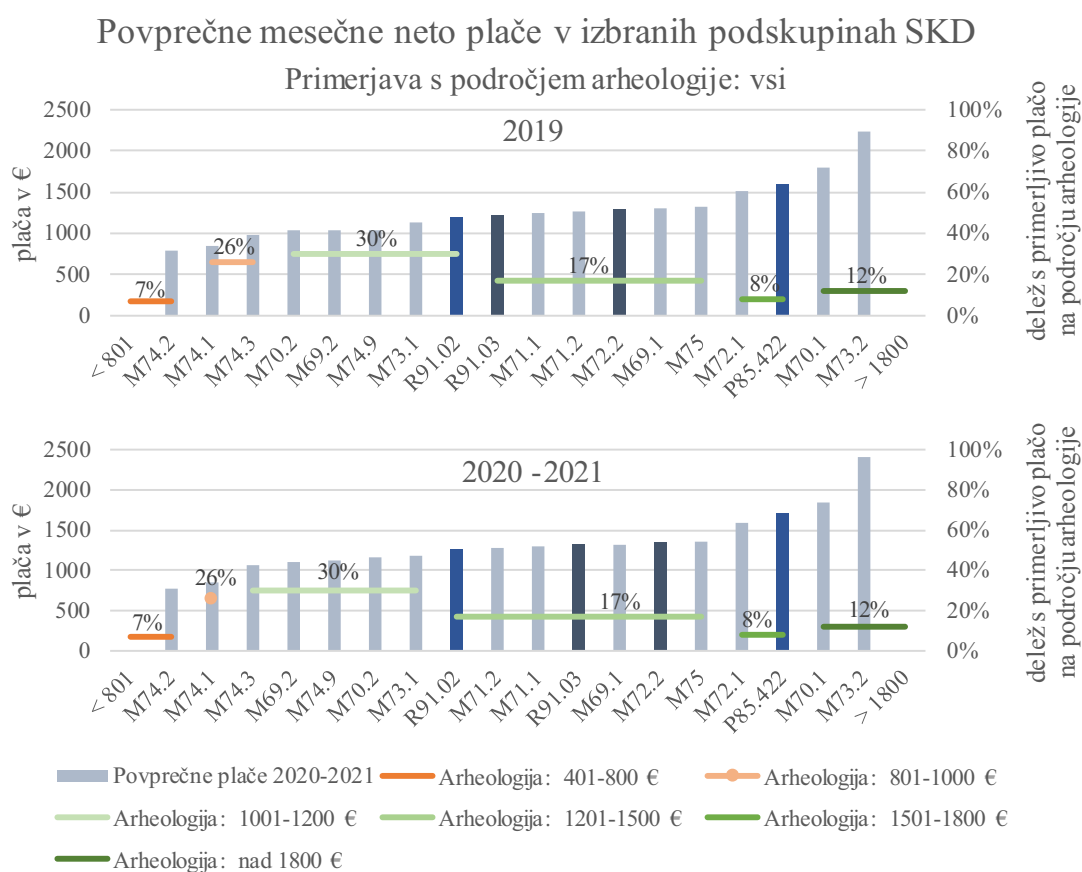
V omenjeni glavni podskupini, tj. *raziskovalna in razvojna dejavnost na področju družboslovja in humanistike (M72.2)* ter *varstvo kulturne dediščine (R91.03)*, lahko torej uvrstimo delo večine arheologov tako v javnem kot zasebnem sektorju. Delo tistih, ki delujejo na področju visokega šolstva, se poleg tega uvršča v SKD skupino *izobraževanje (P)*, natančneje, v podskupino *visokošolsko izobraževanje (P85.422)*, zato lahko del zaposlenih v javnem sektorju primerjamo tudi z njo.

Slika 8 (str. 120). Primerjava povprečnih mesečnih neto plač po glavnih skupinah SKD in deležev vprašanih z visokošolsko izobrazbo iz arheologije in pogodbo o zaposlitvi v javnem ali zasebnem sektorju, ki dosegajo primerljive dohodke. S temno modro barvo je označena skupina M, v katero lahko uvrščamo strokovno delo na področju arheologije. Legenda glavnih skupin SKD:

A kmetijstvo in lov, gozdarstvo, ribištvo; **B** rudarstvo; **C** predelovalne dejavnosti; **D** oskrba z električno energijo, plinom in paro; **E** oskrba z vodo, ravnanje z odpadki, saniranje okolja; **F** gradbeništvo; **G** trgovina, vzdrževanje in popravila motornih vozil; **H** promet in skladiščenje; **I** gostinstvo; **J** informacijske in komunikacijske dejavnosti; **K** finančne in zavarovalniške dejavnosti; **L** poslovanje z nepremičninami; **M** strokovne, znanstvene in tehnične dejavnosti; **N** druge raznovrstne poslovne dejavnosti; **O** dejavnost javne uprave in obrambe, dejavnost obvezne socialne varnosti; **P** izobraževanje; **Q** zdravstvo in socialno varstvo; **R** kulturne, razvedrilne in rekreacijske dejavnosti; **S** druge dejavnosti.

Primerjava podatkov o mesečnih neto dohodkih vseh vprašanih z visokošolsko izobrazbo iz arheologije s povprečnimi neto plačami izbranih podskupin dejavnosti (slika 9) v letu 2019 kaže, da med njimi le 17 % dosega dohodek, ki je primerljiv s povprečno plačo v obeh glavnih podskupinah, v kateri lahko uvrstimo njihovo delo.

Višje plače, ki so primerljive z *raziskovalno in razvojno dejavnostjo na področju naravoslovja in tehnologije* (M72.1) ter *visokošolskega izobraževanja* (P85.422), dosega 8 % vprašanih, medtem ko jih 12 % dosega dohodek, ki so primerljivi z najvišjimi povprečnimi plačami na področju strokovnih in znanstvenih dejavnosti. Več kot

Slika 9. Primerjava povprečnih mesečnih neto plač po izbranih podskupinah dejavnosti po SKD in deležev vseh vprašanih z visokošolsko izobrazbo iz arheologije in pogodbo o zaposlitvi, ki dosegajo primerljive dohodke. S temno modro barvo sta označeni podskupini R91.03 in M72.2, v kateri lahko uvrščamo večino strokovnega dela na področju arheologije, z modro barvo pa podskupini P85.422 in R91.02, v kateri sodi manjši del dela na področju. Legenda izbranih podskupin SKD:

M69 Pravne in računovodske dejavnosti; **M69.1** Pravne dejavnosti; **M69.2** Računovodske, knjigovodske in revizijske dejavnosti, davčno svetovanje; **M70** Dejavnost uprav podjetij, podjetniško in poslovno svetovanje; **M70.1** Dejavnost uprav podjetij; **M70.2** Podjetniško in poslovno svetovanje; **M71** Arhitekturno in tehnično projektiranje, tehnično preizkušanje in analiziranje; **M71.1** Arhitekturno in tehnično projektiranje in s tem povezano svetovanje; **M71.2** Tehnično preizkušanje in analiziranje; **M72** Znanstvena raziskovalna in razvojna dejavnost; **M72.1** Raziskovalna in razvojna dejavnost na področju naravoslovja in tehnologije; **M72.2** Raziskovalna in razvojna dejavnost na področju družboslovja in humanistike; **M73** Oglaševanje in raziskovanje trga; **M73.1** Oglaševanje; **M73.2** Raziskovanje trga in javnega mnenja; **M74** Druge strokovne in tehnične dejavnosti; **M74.1** Oblikovanje, aranžerstvo, dekoraterstvo; **M74.2** Fotografška dejavnost; **M74.3** Prevajanje in tolmačenje; **M74.9** Druge nerazvrščene strokovne in tehnične dejavnosti; **M75** Veterinarstvo; **P85.422** Visokošolsko izobraževanje; **R91** Dejavnost knjižnic, arhivov, muzejev in druge kulturne dejavnosti; **R91.02** Dejavnost muzejev; **R91.03** Varstvo kulturne dediščine.

polovica oziroma 63 % vseh vprašanih pa dosega dohodke, ki so nižji od povprečnih plač obeh glavnih podskupin, v kateri lahko uvrstimo njihovo delo. Od tega jih 7 % dosega dohodke, ki so ali primerljivi s povprečno plačo najslabše plačane med strokovnimi in tehničnimi dejavnostmi, tj. *fotografske dejavnosti* (M74.2), ali nižji od nje. Nadaljnjih 26 % vprašanih pa dosega dohodke, primerljive s preostalima najnižje plačanima podskupinama strokovnih in tehničnih dejavnosti, tj. *oblikovanje, aranžerstvo, dekoraterstvo* (M74.1) ter *prevajanje in tolmačenje* (M74.3). Preostalih 30 % dosega dohodke, ki so primerljivi z dejavnostmi, med katere se uvršča tudi dejavnost muzejev, s katero lahko le pogojno primerjamo delo redkih arheologov. Če upoštevamo podatke o povprečnih plačah za obdobje 2020–2021, pa več kot polovica vseh vprašanih dosega dohodke, ki so nižji tudi od te dejavnosti, medtem ko je 25 % izmed njih z dohodkom 801–1000 € primerljivih le še s podskupino *oblikovanje, aranžerstvo, dekoraterstvo* (M74.1), ki je druga najnižje plačana strokovna in tehnična dejavnost.

Ločena primerjava dohodkov vprašanih, ki delujejo v javnem in zasebnem sektorju, tudi v kontekstu primerjave z izbranimi podskupinami dejavnosti kaže na alarmantno stanje (slika 10). Glede na podatke za leto 2019 namreč v javnem sektorju več kot polovica vseh oziroma 55 % dosega dohodek, ki je s povprečno plačo v glavnih dveh skupinah dejavnosti, v kateri lahko uvrstimo njihovo delo, primerljiv ali višji od nje. Nasprotno pa s tema dejavnostma primerljivo plačo dosega le 10 % vseh v zasebnem sektorju, le 3 % pa višjo plačo. Kar 45 % vseh vprašanih v zasebnem sektorju namreč dosega dohodke, ki so glede na podatke za leto 2019 primerljivi z dvema, glede na podatke za 2020–2021 pa le še z eno izmed najslabše plačanih strokovnih in tehničnih dejavnosti, medtem ko je v javnem sektorju takih le 12 % vprašanih. Kar 10 % vprašanih v zasebnem in 7 % v javnem sektorju pa dosega nižje dohodke, ki so ali primerljivi s povprečno plačo fotografske dejavnosti, najnižje plačane med vsemi strokovnimi in tehničnimi dejavnostmi, ali nižji od nje.

Glede na kontekst izbranih podskupin dejavnosti lahko torej za strokovno in znanstveno delo, pogoj za njegovo opravljanje je visokošolska izobrazba iz arheologije, kot primerno opredelimo povprečno mesečno neto plačo, ki glede na podatke za leto 2019 znaša med dobrih 1200 do dobrih 1300 €, glede na podatke za 2020–2021 pa dobrih 1300 €. V javnem sektorju take ali višje dohodke

dosega več kot polovica vseh vprašanih, medtem ko jih v zasebnem sektorju dosega le peščica, večina pa nižje, več kot polovica celo drastično nižje dohodke, kar pomeni popolno razvrednotenje izobrazbe in strokovnega dela na področju arheologije.

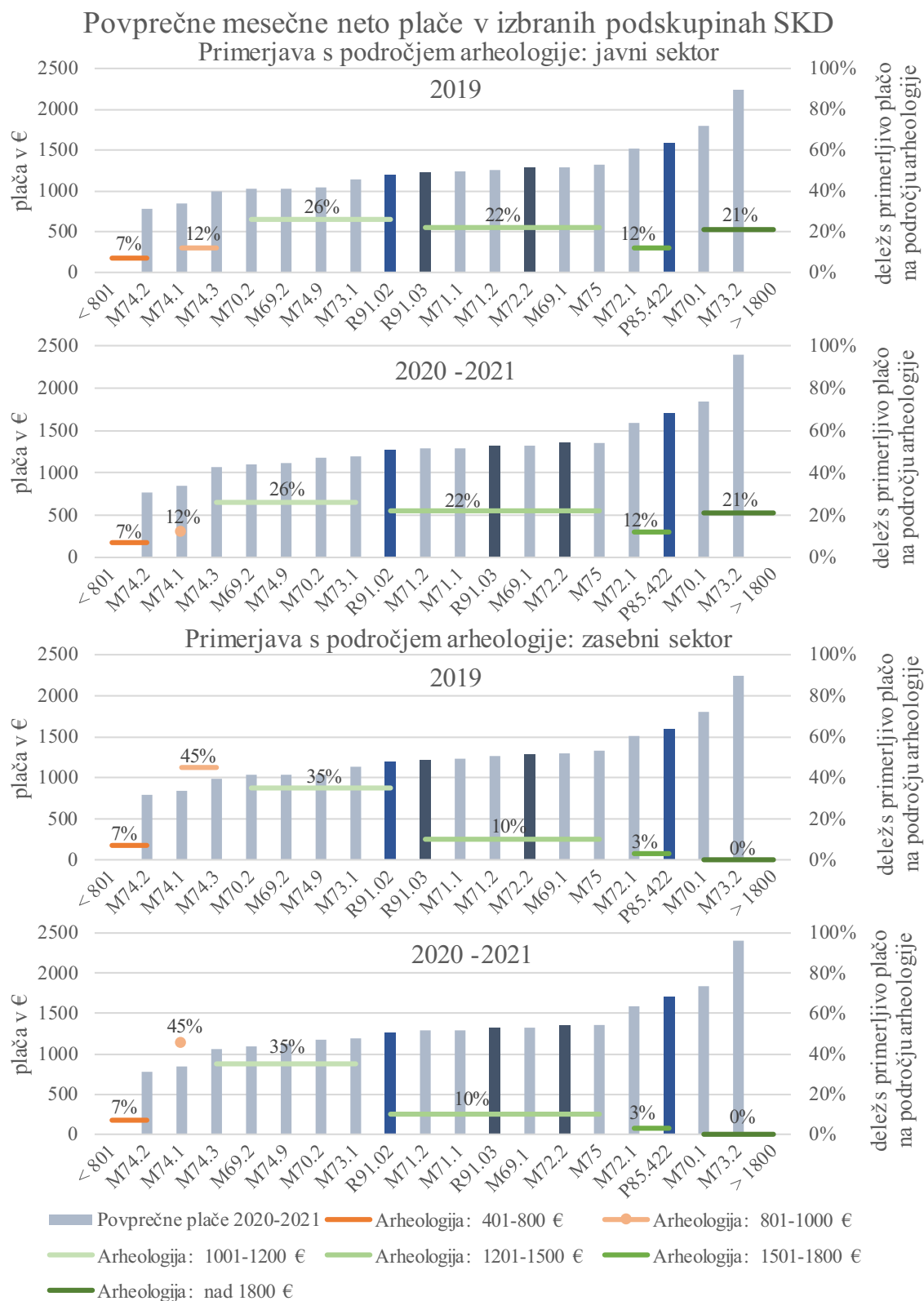
Zadovoljstvo s plačilom

Glede na zgornje ugotovitve o kontekstu povprečnih plač v Sloveniji nekoliko preseneča stopnja zadovoljstva s plačilom, ki pa kljub temu ni velika. Z višino plače je zadovoljnih ali izjemoma zelo zadovoljnih manj kot polovica (46 %) vseh, ki delajo na področju arheologije, 32 % pa ni niti zadovoljnih niti nezadovoljnih (slika 11: a). Ob tem ne preseneča, da med javnim in zasebnim sektorjem obstajajo velike razlike v zadovoljstvu. V javnem sektorju je namreč več kot polovica vprašanih zadovoljnih ali zelo zadovoljnih, predvsem pa lahko opazimo, da so zelo zadovoljni s 15 % zastopani skoraj izključno v javnem sektorju. Nezadovoljnih ali zelo nezadovoljnih je v javnem sektorju skupno le 14 %, pri čemer so zelo nezadovoljni z le 3 % izjema. V zasebnem sektorju je zadovoljnih ali zelo zadovoljnih le 31 %, pri čemer so zelo zadovoljni z le 3 % izjema. Niti zadovoljnih niti nezadovoljnih je 35 % vprašanih, medtem ko je skupno 34 % vseh nezadovoljnih ali zelo nezadovoljnih, kar je občutno več kot v javnem sektorju.

Zadovoljstvo s plačilom načeloma raste z višino neto mesečnega dohodka. Zadovoljni ali zelo zadovoljni so skoraj izključno vprašani z dohodki nad 1001 € in le izjemoma z nižjim prihodkom, pri čemer so med zelo zadovoljnimi z največjim deležem zastopani tisti z dohodkom nad 1800 €. Med vprašanimi, ki niso niti zadovoljni niti nezadovoljni, jih polovica dosega mesečni dohodek nižji od 1001 €, preostali pa dosegajo predvsem dohodek 1001–1500 €. Pri nižjih stopnjah zadovoljstva se močno povečuje delež vprašanih, ki dosegajo dohodek pod 1001 € – ti med zelo nezadovoljnimi dosegajo večino.

Zadostnost dohodka za zadovoljitev mesečnih potreb

Sorodno sliko kot zadovoljstvo s plačilom kaže tudi ovrednotenje zadostnosti dohodka za zadovoljitev mesečnih potreb (slika 11: b), le da so razlike med sektorjema v tem primeru še večje. V javnem sektorju namreč pri kar 68 % vseh zaslužek zadošča za zadovoljitev mesečnih potreb, med katerimi je razmeroma visok tudi delež vprašanih

(16 %), ki pravijo, da več kot zadošča. Na drugi strani pa v zasebnem sektorju zaslužek zadošča in izjemoma več kot zadošča manj kot polovici vprašanih (43 %), medtem ko pri 39 % vseh slabo zadošča ali ne zadošča.

Med vprašanimi, ki jim dohodek več kot zadošča, so le neto mesečni prihodki nad 1201 €, pri čemer so med njimi z največjim deležem zastopani tisti z dohodkom nad 1800 €. Pri večini vprašanih, ki jim dohodek zadošča, gre za dohodke nad 1001 €, vendar pa je med tistimi, ki jim ta niti zadošča niti ne zadošča, več kot polovica takih z dohodkom 1001–1500 €. Med vprašanimi, ki jim dohodek slabo zadošča, prevladujejo nižje stopnje dohodkov, med tistimi, ki jim ne zadošča, pa gre izključno za nižje stopnje dohodkov.

Možnost dolgoročnega načrtovanja življenja

Med vsemi vprašanimi, ki delajo na področju arheologije, kar 62 % zaposlitev ne omogoča ali le delno omogoča dolgoročno načrtovanje življenja (slika 11: c). Pri tem je opazna drastična razlika med sektorjema, saj je takih v javnem sektorju 47 %, v zasebnem sektorju pa kar 77 %.

Skrb za stabilnost ali ohranitev dela

Večina zaposlenih na področju arheologije je vsaj do določene mere v skrbeh glede stabilnosti ali ohranitve dela (slika 12: a). Tistih, ki jih popolnoma nič ne skrbi, v zasebnem sektorju ni, v javnem sektorju pa so zastopani z majhnim, 13-% deležem. Delež tistih, ki jih ne skrbi močno, je v obeh sektorjih podoben (22 % in 21 %). Preostalo večino v obeh sektorjih delno skrbi ali skrbi

stabilnost njihovega dela, medtem ko je 16–17 % močno zaskrbljenih.

Najmanj zaskrbljenih je med vprašanimi s pogodbo za nedoločen čas v javnem sektorju (slika 12: b), vendar jih kljub temu tudi med njimi 50 % vsaj delno skrbi, a je tistih, ki jih zelo skrbi, zelo malo (6 %). Predvsem je opazno, da so vprašani, ki so popolnoma brez skrbi, skoraj izključno zastopani med zaposlenimi za nedoločen čas v javnem sektorju, medtem ko so v drugih skupinah, če sploh so, izjema. V primerjavi z javnim sektorjem so vprašani s pogodbami za nedoločen čas v zasebnem sektorju neprimerljivo bolj zaskrbljeni, saj 77 % vseh vsaj delno skrbi, podobno kot v javnem sektorju pa je tudi med njimi zelo malo takih, ki jih zelo skrbi (4 %).

Med najbolj zaskrbljene sodijo vprašani s pogodbami za določen čas in samostojni podjetniki (slika 12: b). Opažamo lahko, da so med njimi najbolj zaskrbljeni vprašani s pogodbami za določen čas v javnem sektorju, saj je vsaj delno zaskrbljenih kar 87 %, sledijo samostojni podjetniki z 82 % in vprašani s pogodbami za določen čas v zasebnem sektorju s 73 %. Med vprašanimi s pogodbami za določen čas imajo torej najmanj občutka varnosti tisti v javnem sektorju. Obenem opažamo, da je v zasebnem sektorju skupen delež vsaj delno zaskrbljenih podoben pri pogodbah za nedoločen in za določen čas, najbolj drastična razlika med skupinama pa obstaja v deležu zelo zaskrbljenih, ki so med zaposlenimi za določen čas zastopani s kar 40 %.

Slika 10 (str. 124). Primerjava povprečnih mesečnih neto plač po izbranih podskupinah dejavnosti po SKD in deležev vprašanih z visokošolsko izobrazbo iz arheologije in pogodbo o zaposlitvi v javnem ali zasebnem sektorju, ki dosegajo primerljive dohodke. S temno modro barvo sta označeni podskupini R91.03 in M72.2, v kateri lahko uvrščamo večino strokovnega dela na področju arheologije, z modro barvo pa podskupini P85.422 in R.91.02, v kateri sodi manjši del dela na področju. Legenda izbranih podskupin SKD: **M69** Pravne in računovodske dejavnosti; **M69.1** Pravne dejavnosti; **M69.2** Računovodske, knjigovodske in revizijske dejavnosti, davčno svetovanje; **M70** Dejavnost uprav podjetij, podjetniško in poslovno svetovanje; **M70.1** Dejavnost uprav podjetij; **M70.2** Podjetniško in poslovno svetovanje; **M71** Arhitekturno in tehnično projektiranje, tehnično preizkušanje in analiziranje; **M71.1** Arhitekturno in tehnično projektiranje in s tem povezano svetovanje; **M71.2** Tehnično preizkušanje in analiziranje; **M72** Znanstvena raziskovalna in razvojna dejavnost; **M72.1** Raziskovalna in razvojna dejavnost na področju naravoslovja in tehnologije; **M72.2** Raziskovalna in razvojna dejavnost na področju družboslovja in humanistike; **M73** Oglaševanje in raziskovanje trga; **M73.1** Oglaševanje; **M73.2** Raziskovanje trga in javnega mnenja; **M74** Druge strokovne in tehnične dejavnosti; **M74.1** Oblikovanje, aranžerstvo, dekoraterstvo; **M74.2** Fotografska dejavnost; **M74.3** Prevajanje in tolmačenje; **M74.9** Druge nerazvrščene strokovne in tehnične dejavnosti; **M75** Veterinarstvo; **P85.422** Visokošolsko izobraževanje; **R91** Dejavnost knjižnic, arhivov, muzejev in druge kulturne dejavnosti; **R91.02** Dejavnost muzejev; **R91.03** Varstvo kulturne dediščine.

Zadovoljstvo z možnostjo napredovanja

Zadovoljstvo z možnostjo napredovanja je v javnem in zasebnem sektorju skoraj enako, v javnem sektorju je le za spoznanje višje (slika 12: c). Vendar pa zadovoljstvo splošno ni visoko. Zadovoljnih in izjemoma zelo zadovoljnih je skupno 30 % in 26 % v javnem in zasebnem sektorju, več je nezadovoljnih in redkeje zelo nezadovoljnih, ki jih je skupno 32 % v javnem in 35 % v zasebnem sektorju, največ pa je takih, ki niso niti zadovoljni niti nezadovoljni, saj so zastopani z 38 % in 39 % v javnem in zasebnem sektorju.

Največ zadovoljstva z možnostjo napredovanja je med zaposlenimi za nedoločen čas v javnem sektorju (slika 12: d), med katerimi je zadovoljnih in izjemoma zelo zadovoljnih skupno 42 % vprašanih. Sledijo zaposleni s pogodbenimi za nedoločen čas v zasebnem sektorju, med katerimi je 29 % zadovoljnih, s 27 % pa jim sledijo samostojni podjetniki. Med slednjimi je, zanimivo, največ (55 %) takih, ki niso niti zadovoljni niti nezadovoljni, in najmanj takih, ki so nezadovoljni (9 %) ali zelo nezadovoljni (9 %). V primerjavi z njimi je nezadovoljstvo večje med zaposlenimi za nedoločen čas tako v javnem in še bolj v zasebnem sektorju. Najmanj zadovoljnih in največ nezadovoljnih z možnostjo napredovanja je med vprašanimi, ki so za določen čas zaposleni v javnem sektorju, zadovoljnih je namreč le 9 %, nezadovoljnih in zelo nezadovoljnih pa kar 47 %. V zasebnem sektorju je med zaposlenimi za določen čas zadovoljstvo rahlo večje in nezadovoljstvo rahlo manjše, vsaj kar se tiče vprašanih, ki so nezadovoljni, medtem ko obenem opazimo večji delež zelo nezadovoljnih.

Možnosti pridobivanja dodatnega znanja

Možnosti za pridobivanje dodatnega znanja so med sektorjema skoraj enake (slika 11: e), pri čemer v zasebnem sektorju nekoliko večji delež vprašanih ocenjuje, da jim zaposlitev to omogoča, medtem ko v javnem sektorju nekoliko večji delež ocenjuje, da jim zaposlitev to slabo omogoča. V splošnem skoraj polovici zaposlenih na področju arheologije zaposlitev omogoča pridobivanje dodatnega znanja, pri 17 % vprašanih pa to tudi spodbuja.

Pomoč pri uvajanju v delo

Med vsemi vprašanimi s 34 % prevladujejo tisti, ki so imeli le delno pomoč pri uvajanju v delo, medtem ko je delež tistih, ki so imeli pomoč ali celo vso pomoč v obliki mentorstva, nekoliko večji od tistih, ki so imeli slabo pomoč oziroma predvsem nobene pomoči (slika 11: f). V zasebnem sektorju posebej izrazito izstopa zelo velik delež (42 %) vprašanih, ki so imeli le delno pomoč, medtem ko je teh v javnem sektorju občutno manj (27 %). Skupni delež tistih, ki so imeli pomoč ali vso pomoč, je v javnem sektorju (40 %) le rahlo višji kot v zasebnem sektorju (35 %), vendar pa drastična razlika med sektorjema obstaja v deležu tistih, ki so imeli vso pomoč v obliki mentorstva, saj so ti v javnem sektorju zastopani s kar 21 %, medtem ko so v zasebnem sektorju s 3 % izjema. Dobro urejen sistem mentoriranja pri uvajanju v delo torej obstaja le pri nekaterih zaposlitvah v javnem sektorju. Vendar ob tem opazimo, da v javnem sektorju pomoč pri uvajanju v delo večji delež vprašanih kot v zasebnem sektorju ocenjuje negativno. V javnem sektorju kar 25 % vprašanih ocenjuje, da ni imelo nobene pomoči, 8 % pa slabo pomoč, medtem ko nobene pomoči v zasebnem sektorju ni prejelo 18 % vprašanih, slabo pomoč pa 5 %. Vsaj delno uvajanje v delo je torej v zasebnem sektorju veliko pogostejše kot v javnem sektorju.

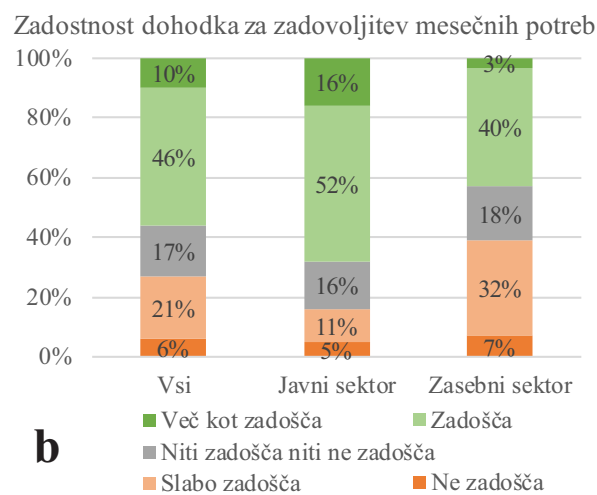
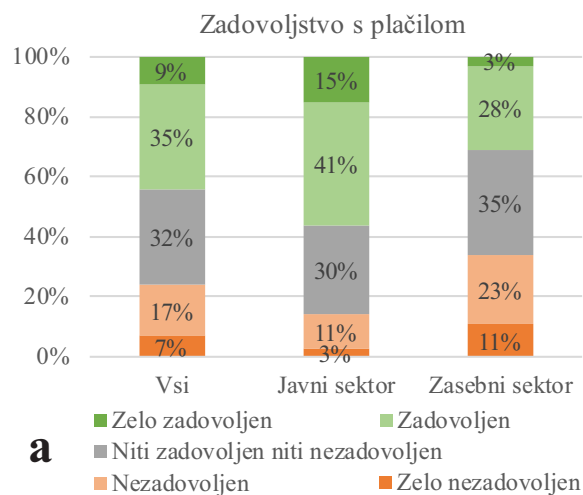
Opravljanje dela, ki presega delovne naloge

Splošno večina zaposlenih v arheologiji vsaj občasno (39 %) ali pogostejše (34 %) opravlja delo, ki presega njihove delovne zadolžitve (slika 11: d). Vendar je ta pojav izrazitejši v javnem sektorju. To, kot tudi prevlada nadurnega dela (slika 3) v javnem sektorju, verjetno kaže, da je glede na potrebe po delu tam zaposlenih premalo, da bi bilo delo opravljeno in da bi bile delovne naloge enakomerno porazdeljene. Kaže, da sta v zasebnem sektorju število zaposlenih in delitev njihovih delovnih nalog glede na potrebe nekoliko bolj urejena.

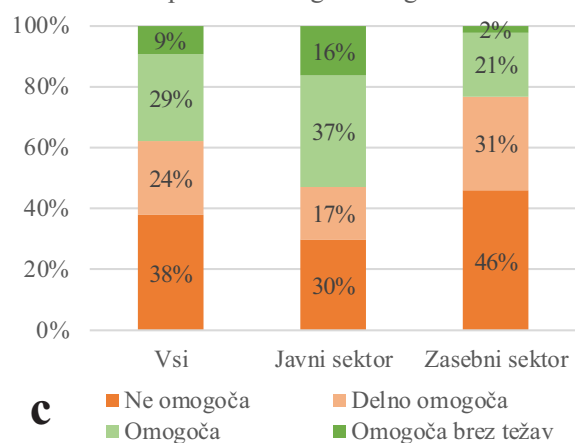
Želena poklicna pot

Splošno bi več kot polovica zaposlenih na področju arheologije želela opravljati raziskovalno ali pedagoško-

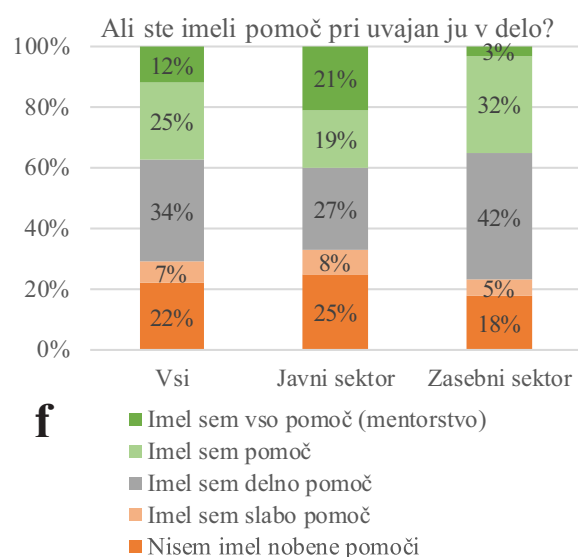
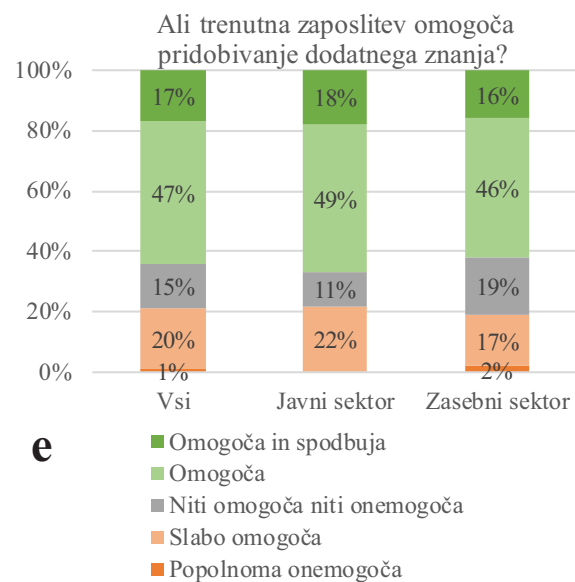
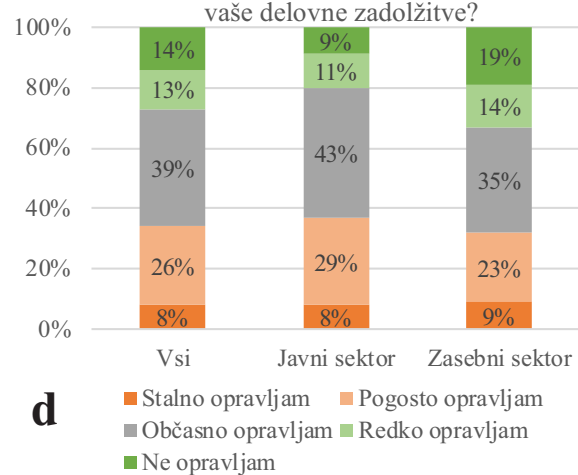
Slika 11 (str. 127). Predstavitev podatkov o (a) zadovoljstvu s plačilom, (b) zadostnosti dohodka za zadovoljitev mesečnih potreb, (c) možnostih dolgoročnega načrtovanja življenja, (d) opravljanju dela prek delovnih zadolžitve, (e) možnostih za pridobivanje dodatnega znanja, (f) pomoči pri uvajanju v delo med vsemi vprašanimi in glede na sektor.

Ali trenutna zaposlitev omogoča dolgoročno načrtovanje?

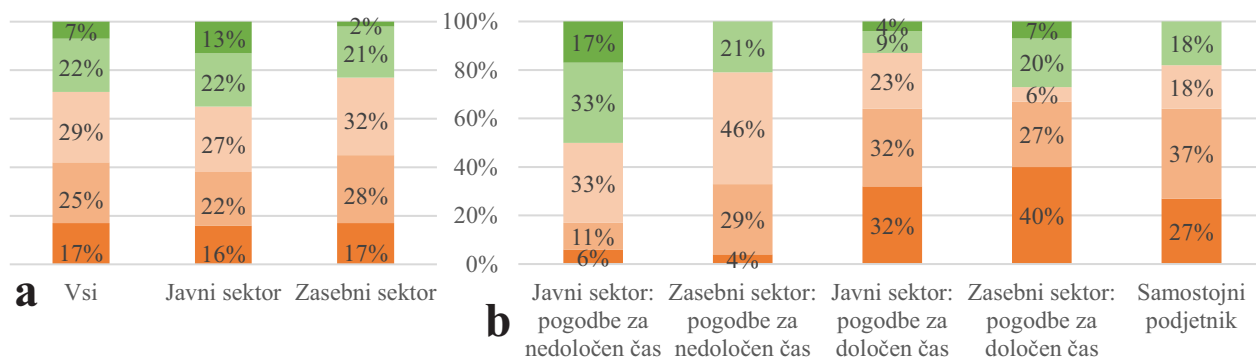

Kako pogosto opravljate delo, ki presega vaše delovne zadržitve?

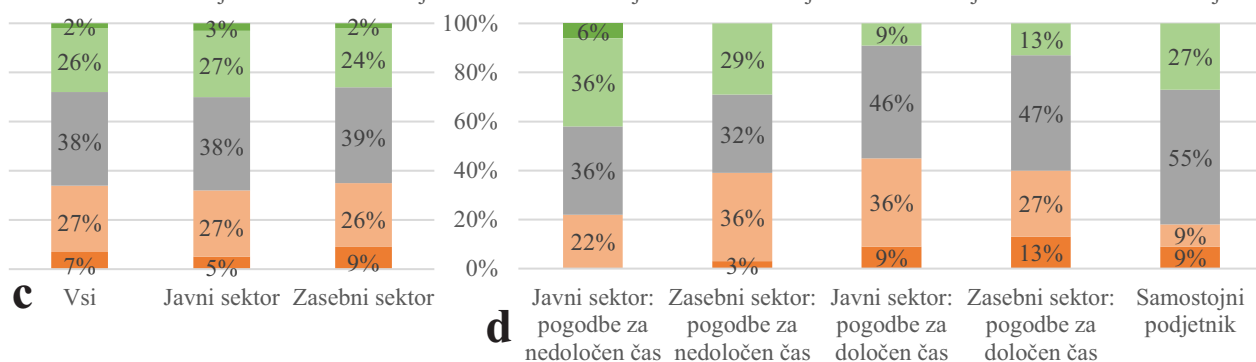
Kako vas skrbi stabilnost ali ohranitev dela?

■ Zelo skrbi ■ Skrbi ■ Delno skrbi ■ Ne skrbi močno ■ Povsem ne skrbi

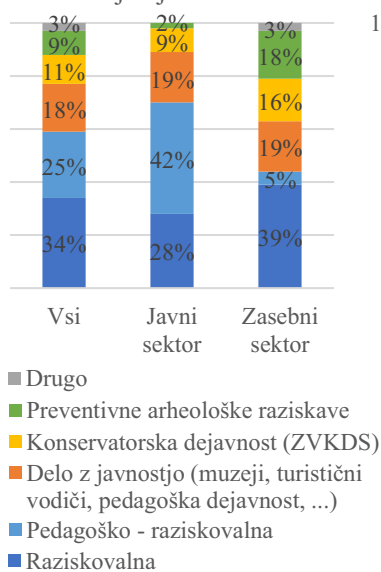

Zadovoljstvo z možnostmi napredovanja

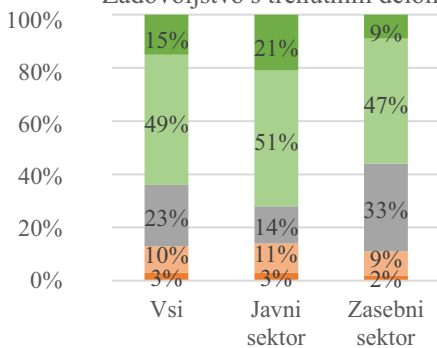
■ Zelo nezadovoljen ■ Nezadovoljen ■ Niti zadovoljen niti nezadovoljen ■ Zadovoljen ■ Zelo zadovoljen

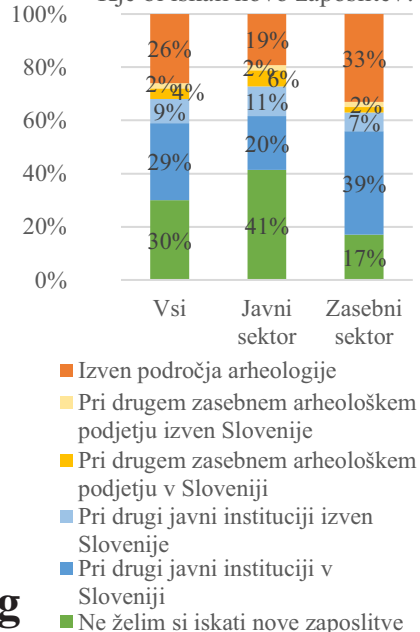
Kakšna poklicna pot bi vam najbolj ustrezala?

Zadovoljstvo s trenutnim delom

Kje bi iskali novo zaposlitev?

-raziskovalno dejavnost (slika 12: e). V javnem sektorju s kar 42 % prevladujejo vprašani, ki bi želeli opravljati pedagoško-raziskovalno dejavnost, sledi jim 28 % vprašanih, ki bi želeli opravljati raziskovalno dejavnost. Delež tistih, ki bi želeli opravljati delo z javnostjo in konservatorsko dejavnost, ki sta pomemben del nalog v javnem sektorju, je, zanimivo, zelo nizek.

V zasebnem sektorju z 39 % prevladujejo vprašani, ki bi želeli opravljati raziskovalno dejavnost, le izjemoma pa tudi pedagoško-raziskovalno. Delež tistih, ki bi želeli opravljati preventivne arheološke raziskave, ki so glavni del opravil zasebnega sektorja v arheologiji, je le 18 %, medtem ko bi enak oziroma skoraj enak delež vprašanih želel opravljati delo z javnostjo (19 %) ali konservatorsko dejavnost (16 %). Le med vprašanimi, zaposlenimi v zasebnem sektorju, so s 3 % zastopani tudi tisti, ki bi želeli opravljati drug poklic, ki ni povezan z arheologijo.

Glede na odgovore naj bi kar 66 % vseh vprašanih opravljal delo na področju zelene poklicne poti v arheologiji. Njihov delež je posebej visok v javnem sektorju, saj z 79 % močno prevladujejo, medtem ko jih je v zasebnem sektorju le dobra polovica. Vendar pa si odgovori pri tem vprašanju nasprotujejo. V zasebnem sektorju je namreč razvidno, da številni, ki odgovarjajo z »Da«, v resnici ne opravljajo dela, ki so ga navedli kot zeleno poklicno pot. V javnem sektorju je ujemanje večje, pri nekaterih, predvsem tistih, ki kot zeleno poklicno pot navajajo »raziskovalno«, je morda slutiti neujemanje, vendar je to v primeru javnega sektorja težko oceniti. Vsekakor kaže, da je interpretacija, kaj zajema katera izmed vprašalniku navedenih poklicnih poti, zelo različna in subjektivna, še posebej si jih različno razlagajo vprašani v zasebnem sektorju.

Zadovoljstvo s trenutnim delom in želja po drugi zaposlitvi

Splošno je več kot polovica vseh, ki delajo na področju arheologije, zadovoljna s svojim trenutnim delom (slika 12: f). Pri tem je zadovoljstvo višje med vprašanimi v

javnem sektorju, kjer je zadovoljnih kar 51 %, zelo zadovoljnih pa 21 % vprašanih. V zasebnem sektorju je zadovoljstvo nižje, saj je zadovoljnih 47 %, zelo zadovoljnih pa le 9 % vprašanih. V zasebnem sektorju opazimo predvsem močno povečan delež vprašanih, ki niso niti zadovoljni niti nezadovoljni. Kljub splošnemu večjemu zadovoljstvu v javnem sektorju je v primerjavi z zasebnim sektorjem ravno v njem obenem rahlo večji delež tistih, ki so nezadovoljni ali zelo nezadovoljni.

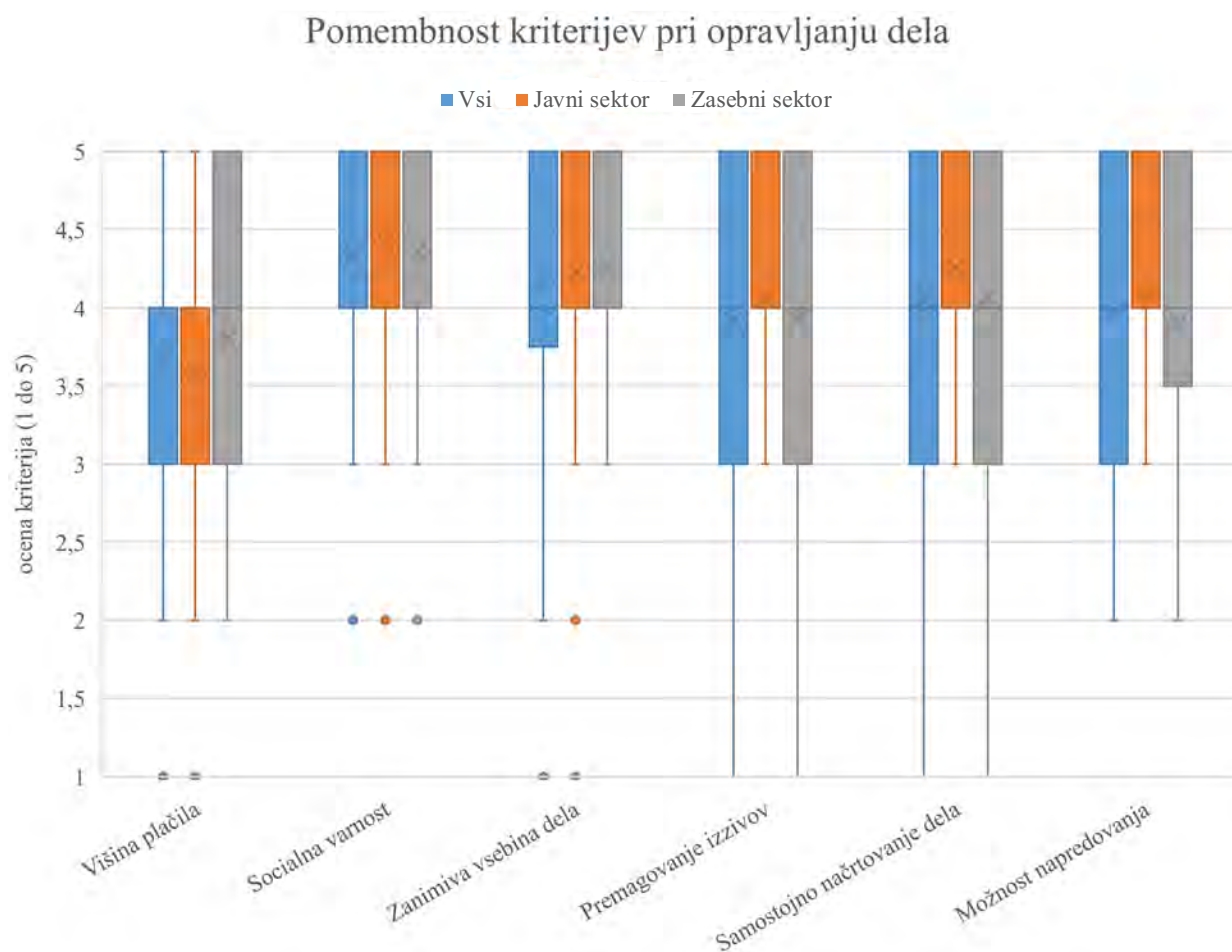
Odgovorom o zadovoljstvu s trenutnim delom nasprotujejo odgovori na vprašanje, kje bi iskali novo zaposlitve (slika 12: g). Le 30 % vseh vprašanih namreč ne bi želelo iskati nove zaposlitve, pri čemer pa ti z 41 % močno prevladujejo v javnem sektorju, medtem ko so v zasebnem sektorju zastopani z le 17 %. Splošen vtis je, da bi večina zaposlenih na področju arheologije želela delo opravljati v javni instituciji, predvsem doma (29 %) in v manjšem deležu v tujini (9 %). Zelo redki bi delo iskali v zasebnem podjetju doma (4 %) ali v tujini (2 %), pri čemer je zanimivo, da je njihov delež večji med zaposlenimi v javnem sektorju, medtem ko jih v zasebnem sektorju skorajda ni, kar 46 % bi jih namreč delo iskalo v javnem sektorju. Zanimiv in zaskrbljujoč je splošno velik delež vprašanih, ki bi delo iskali izven področja arheologije, teh je med vsemi vprašanimi namreč skupno 26 %, med tistimi v javnem sektorju 19 %, v zasebnem sektorju pa kar 33 %.

Na željo po iskanju zaposlitve izven arheologije vplivajo različni dejavniki. Med tistimi, ki jih lahko ugotavljamo na podlagi ankete, se kot najpomembnejše kažejo slabe možnosti napredovanja na delovnem mestu. Med tistimi, ki bi želeli iskati delo izven arheologije, so namreč deleži tistih, ki te možnosti ocenjujejo negativno, najbolj povečani, mnogo bolj kot pri dejavnikih, kot je zadovoljstvo s plačilom, možnostjo dolgoročnega načrtovanja, zadostnostjo plačila za zadovoljitev mesečnih potreb ipd. Poleg tega pri samostojnih podjetnikih na to verjetno močno vpliva način zaposlitve, saj je njihov delež med aktivnimi v zasebnem sektorju, ki bi delo iskali izven arheologije, izrazito povečan.

Pomembnost različnih vrst kriterijev pri opravljanju dela

V anketi je bilo navedenih šest različnih kriterijev, katerih pomembnost pri opravljanju dela so vprašani ovrednotili z ocenami od 1 do 5 (slika 13). Pri vseh vprašanih je na prvem mestu kriterij socialne varnosti, edini, ki ga sredina vseh vrednoti s 5, medtem ko vse ostale vrednoti s 4. Sledi zanimiva vsebina dela, ki je le izjemoma ocenjena s 4. Na tretjem mestu je kriterij možnosti napredovanja, ki v prvem kvartilu dosega oceno nekoliko nad 3. Sledita mu samostojno načrtovanje dela in premagovanje izzivov, ki sta skoraj popolnoma izenačena, na nekoliko večjo pomembnost prvega pa kaže le rahlo večje povprečje vseh ocen. Na zadnjem mestu je kriterij višine plačila, edini, ki je le izjemoma ovrednoten z več kot 4.

Pri ločenem opazovanju vrednotenja vprašanih, ki delajo v javnem in zasebnem sektorju, je zaporedje kriterijev glede na sektor precej podobno kot pri vseh vprašanih, obenem pa se kažejo nekatere razlike. Vrednotenje kriterija socialne varnosti v javnem in zasebnem sektorju je skoraj popolnoma enako. Prva razlika nastopi pri kriteriju zanimive vsebine dela, ki ga vprašani v zasebnem sektorju vrednotijo enako visoko, saj ga sredina vseh prav tako ocenjuje s 5. Zelo visoko ga vrednotijo tudi v javnem sektorju, kjer sredina vseh dosega oceno 4,5, vendar obenem opažamo, da v prvem kvartilu dosega oceno le nekoliko nad 3, torej nižjo kot kriterija samostojnega načrtovanja dela in možnosti napredovanja. Ta kriterija sta v javnem sektorju skoraj popolnoma izenačena, na nekoliko višje ocene prvega pa kaže le rahlo višje pov-

Slika 13. Predstavitev ocen pomembnosti različnih kriterijev pri opravljanju dela skupno za vse vprašane in ločeno glede na sektor.

prečje vseh ocen. V zasebnem sektorju na višje vrednotenje možnosti napredovanja kaže precej višja vrednost ocene, ki jo ta kriterij dosega v prvem kvartilu. Kriterij samostojnega načrtovanja dela je v zasebnem sektorju ovrednoten skoraj popolnoma enako kot kriterij premagovanja izzivov, na nekoliko višje ocene prvega kaže le njihovo rahlo višje povprečje. V javnem sektorju je kriterij premagovanja izzivov vrednoten skoraj popolnoma enako kot v zasebnem sektorju, na nekoliko višje ocene pa tudi tu kaže predvsem njihovo malce višje povprečje. V obeh sektorjih je kriterij višine plačila na zadnjem mestu, vendar med njima kljub temu opazamo precejšnjo razliko, saj je veliko višje vrednoten v zasebnem sektorju. Med vprašanimi v javnem sektorju je namreč višina plačila le izjemoma ocenjena z več kot 4, medtem ko med vprašanimi v zasebnem sektorju v tretjem kvartilu dosega oceno 5.

Glavne prednosti in slabosti dela na področju arheologije

Izmed 11 vidikov dela na področju arheologije (slika 14) jih več kot polovica vprašanih 9 opredeljuje kot slabost, preostanek pa večinoma nevtrarno. Kot pozitivna vidika sta ovrednotena izključno zanimiva vsebina dela in premagovanje izzivov, medtem ko možnost napredovanja dobra polovica vprašanih vrednoti nevtrarno, preostanek pa predvsem kot slabost.

Med negativnimi vidiki dela na področju arheologije vprašani največjo slabost prepoznavajo v razpoložljivosti delovnih mest, sledijo obremenitve pri delu, način zaposlitve, višina plačila in nepredvidljivost; na šestem mestu je odnos javnosti do stroke, sledita pa še povpraševanje po delu in socialna varnost.

Pri tem lahko opazimo, da se zaporedje vrednotenja negativnih vidikov dela na področju arheologije med vprašanimi, ki delajo v javnem in zasebnem sektorju, razlikuje (slika 14). V javnem sektorju kot največjo slabost opredeljujejo razpoložljivost delovnih mest, nato način zaposlitve, obremenitve pri delu, nepredvidljivost, povpraševanje po delu in odnos javnosti do stroke, medtem ko višino plačila in socialno varnost kot slabost opredeljuje »le« polovica vprašanih. Na drugi strani si med slabostmi v zasebnem sektorju prvo mesto delita višina plačila in obremenitve pri delu, šele na tretjem mestu je razpoložljivost delovnih mest, za njo sta odnos javnosti

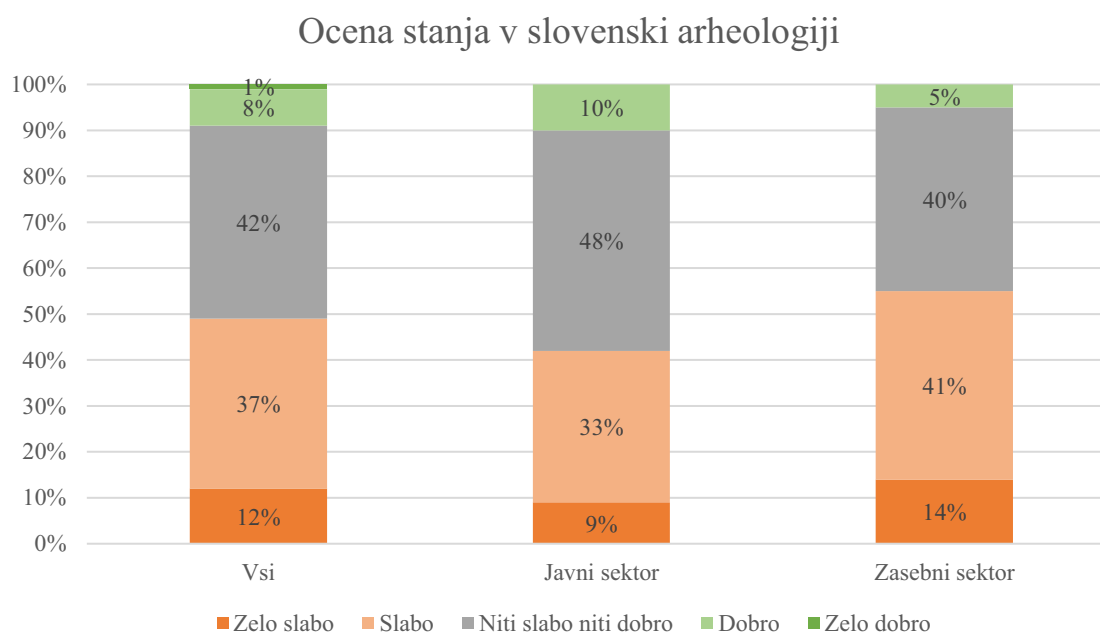
do stroke in nepredvidljivost, šele nato pa način zaposlitve, socialna varnost in povpraševanje po delu. Z izjemo razpoložljivosti delovnih mest, ki jo v javnem sektorju kar 87 % vprašanih opredeljuje kot slabost, pa na splošno opazimo, da preostale vidike, pri katerih v obeh sektorjih prevladuje negativna ocena kot slabost, občuti večji delež vprašanih v zasebnem sektorju, kjer pa je obenem mogoče zelo redko zaslutiti nekoliko več optimizma, saj pri posameznih vidikih večkrat srečamo majhen delež tistih, ki jih opredeljujejo kot prednost.

Če odgovore v obeh sektorjih primerjamo po posameznih vidikih, vidimo, da vprašani v zasebnem sektorju veliko bolj negativno občutijo problem višine plačila kot v javnem sektorju. Bolj jih bremenita tudi problema socialne varnosti in obremenitev pri delu. Nepredvidljivost je v obeh sektorjih s podobno večino vrednotena kot slabost, vendar pa redki v zasebnem sektorju v njej vidijo tudi prednost. Izrazito negativno v javnem sektorju občutijo problem razpoložljivosti delovnih mest, ki pa jo kot slabost občuti tudi velika večina v zasebnem sektorju. V primerjavi s tem v obeh sektorjih samo povpraševanje po delu kot slabost opredeljuje »le« dobra polovica vseh vprašanih, pri čemer je teh nekoliko več v javnem sektorju. Kaže torej, da potreba po delu na področju arheologije ni tako velik problem kot razpoložljivost delovnih mest za opravljanje tega dela. Velik problem so tudi načini ureditve zaposlitve na teh delovnih mestih, ki jih večina občuti kot slabost, pri čemer je njihov delež nekoliko večji v javnem sektorju. Splošno je kot slabost ocenjen tudi odnos javnosti do stroke, ki pa ga negativno občuti večji delež zaposlenih v zasebnem sektorju. Možnost napredovanja je v obeh sektorjih ovrednotena predvsem nevtrarno, vendar pa jo kot slabost občuti precej večji delež vprašanih v zasebnem sektorju, kot prednost pa le nekoliko večji delež v javnem sektorju. Premagovanje izzivov v obeh sektorjih sicer večina ocenjuje kot prednost, vendar pa ta vidik dela na področju arheologije veliko bolj pozitivno dojemajo vprašani v zasebnem kot javnem sektorju. Izrazito pozitivno je ovrednoten vidik zanimive vsebine dela, vendar je mogoče opaziti, da v javnem sektorju večji delež vprašanih ta vidik občuti kot nevtralen in ne pozitiven, medtem ko to v zasebnem sektorju z 98 % skoraj brez izjeme občutijo kot prednost dela na področju arheologije.

Naj povzamemo: večino vprašanih, ki delajo na področju arheologije, veselita zanimiva vsebina dela in prema-

Slika 14. Predstavitev dojemanja glavnih prednosti in slabosti dela na področju arheologije med vsemi vprašanimi in glede na sektor. Različni vidiki so lahko bili ocenjeni kot slabost, nevtralna lastnost ali prednost dela v arheologiji.

Slika 15. Predstavitev ocen stanja v slovenski arheologiji med vsemi vprašanimi in glede na sektor.

govanje z njo povezanih izzivov, medtem ko jih močno bremenijo vsi ostali vidiki ureditve, pogojev in možnosti opravljanja dela na področju.

Ocena stanja v slovenski arheologiji

Stanje v slovenski arheologiji skoraj polovica vprašanih ocenjuje negativno (49 %) in slaba polovica nevtralno (42 %), pozitivne ocene pa so le izjema⁶ (slika 15). Pri tem je mogoče opaziti, da je stanje nekoliko slabše vrednoteno v zasebnem sektorju, kjer negativno oceno podaja 55 % vprašanih, medtem ko je v javnem sektorju teh 42 %. V primerjavi z zasebnim sektorjem tako v javnem nad negativnimi nekoliko prevladujejo nevtralne ocene, nekaj več pa je tudi redkih izjem, ki stanje ocenjujejo pozitivno.

Vprašani so lahko sporočili, kje vidijo razloge za stanje v slovenski arheologiji, kot ga ocenjujejo. Med sporočili tistih, ki so jih podali, zasledimo nekatere prevladujoče širše teme. Na prvem mestu je problem načina financiranja del na področju arheologije, na drugem mestu je

problem javnega mnjenja, ki mu sledita problem področne zakonodaje ter slabi odnosi znotraj stroke. Poleg teh glavnih tem večkrat zasledimo problematike, vezane na sistem delovanja stroke, stanje zaposlovanja, generacijski razkorak v stroki in splošne družbene pojave. Sporočila vprašanih so dober odsev mnenj o vzrokih za splošno slabo oceno stanja v slovenski arheologiji. Da ne bi ostala zamolčana, temveč bi bila slišana tudi širše, jih na tem mestu navajamo.

Poljubni odgovori na vprašanje »Kaj po vašem mnenju najbolj vpliva na stanje v slovenski arheologiji?« so:

»Odvisnost od državnega financiranja.«

»Zakonodaja, ki je arheologijo umestila med komercialne dejavnosti, ki se za projekte potegujejo po pravilih gradbene stroke (cena kot edino merilo).«

»Zakonodaja in sistem naročanja arheoloških raziskav, ki omogoča le izbiro na podlagi dumpinga cene izvedbe; ni zakonsko določene najnižje cene za izvedbo.«

»Nerazumno nizke cene arheoloških raziskav, ki otežujejo kakovostno izvedbo terenskega in poterskega dela raziskave.«

⁶ Morda je pomenljivo, da stanje kot zelo dobro ocenjuje le ena sama mlada oseba s 1. stopnjo po bolonjskem študiju, ki še študira in še ni poklicno aktivna na področju.

»Za trenutno stanje v arheologiji krivim zasebna podjetja, ki se prijavljajo na razpise pod ceno in posledično zaradi tega delavce slabo plačajo oziroma raje zaposlijo študente ali še boljše prostovoljce. Seveda so za stanje, kakršno je, krivi ljudje, ki so pripravljeni delati v teh pogojih za takšno plačilo. Prav tako je komunikacija z javnostjo s strani ustanov in zasebnih podjetij katastrofalna.«

»Dumping v cenah, slabe socialne pravice zaposlenih v zasebnem sektorju, neaktivnost posameznikov, da se postavijo zase (pozanimajo glede zakonske zaščite, si upajo zavzeti za svoje pravice).«

»Menim, da so si v zadnjih letih arheološka podjetja zaradi pomanjkanja nadzora večkrat privoščila sklepanje pogodb po dumpinških cenah. Posledično so postale arheološke storitve (pre)poceni, arheologi slabo plačani, posredno pa je upadel tudi ugled arheologije (na lastni koži sem doživel, da so bili vozniki tovornjakov in bagrov v gradbenih podjetjih plačani bolje od arheologa, ki je v praksi vodil arheološke raziskave na istem gradbišču).«

»Dumping in slabo 'izkoriščanje' ponujenosti arheologije v tržne namene. Premalo poslovnega razmišljanja in ozavešanja.«

»Slaba zakonodaja in medsebojni odnos v stroki po obdobju avtocestnih izkopavanj. Tekmovanje med zasebnimi in javnimi podjetji na trgu. Dumping cen. Pomanjkanje zakonskih možnosti proti gradbincem in neupoštevanje navodil, ki jih podamo mi ali ZVKDS. Polarizirajoč odnos javnosti do arheologije. Prepočasno upokojevanje za to primernih ljudi v javnih službah.«

»Pravila javnih naročil – da najcenejši ponudnik dobi delo, ne glede na kvaliteto dela, ki ga opravi. Na mojem področju risanja še to, da ni dosledno finančno poskrbljeno za postizkopavalno obdelavo gradiva pri vseh izkopavanjih.«

»Lobiranje in zbijanje cen na razpisih.«

»Dumping.«

»Dumping-i.«

»Cene arheološkega dela.«

»V zasebnem sektorju: zniževanje cen za izvajanje arheoloških storitev.«

»Finančna podhranjenost.«

»Privatizacija arheološke discipline in nezmožnost uveljavitve standardov na področju višine plač, velik del zaposlovanja se izvaja po zvezah in slab odnos države do stroke (zanj smo krivi sami, ker nimamo sindikata stroke, zbornice in ne vemo, za kaj naj uporabimo društvo v javnem interesu).«

»Sistem javnega naročanja in nelojalna konkurenca med različnimi zasebnimi podjetji in javnimi institucijami, vezanimi na arheologijo.«

»Ni nikakršne strategije zaposlovanja, potem ko končamo šolanje. Nezagotavljanje denarnih sredstev.«

»Razmere na trgu, slab odnos javnosti do arheologije.«

»Nesposobnost dogovarjanja in sodelovanja, dumping.«

»Sama arheološka srenja in ekonomsko-politična situacija.«

»Splošna gospodarska situacija, splošen slab odnos odločevalcev in deloma javnosti do kulture, pomanjkanje proaktivnosti stroke pri komuniciranju z javnostmi.«

»Glede česa? Glede zaposlovanja se odraža odnos do znanja, kulturne dediščine in pravil gradbeništva v Sloveniji.«

»Pomanjkanje zavesti o pomenu dediščine, nepravilnosti posameznikov/ustanov pri delu v arheologiji, slabša medijska podoba.«

»Slabi odnosi med javnostjo in stroko oziroma nezanimanje za kulturno dediščino, kar posledično privede do vseh drugih težav.«

»Odnos javnosti do stroke, slaba zakonodaja s področja arheoloških raziskav, velik problem so detektoraši in 'zasebni zbiratelji'.«

»Odnos in mnenje javnosti o arheološki stroki, za kar smo večinoma odgovorni sami, z leti ni napredka, samo manjše zmage in trenutna izboljšanja.«

»Pogled javnosti na arheologijo ter posledično odnos do nje in stanje na tem področju. Problem so arheologi, stroka in njihov odnos do javnosti, ki je avtoritativen, saj ne sodelujejo z njo. Prednost kapitala pred kulturno dediščino, pride do priganjanja zaščitnih izkopavanj,

posledica so slabo in prehitro izvedena izkopavanja, nič se ne ohrani in situ za javnost, nič se ne naredi za, pokaže javnosti, javnost nima nič od tega, ji je vseeno, dediščina se uničuje/propada.«

»Nepoznavanje ali nerazumevanje družbene vloge arheologije.«

»Negativen odnos javnosti, politike in investitorjev.«

»Nezaupanje v stroko.«

»Odnos javnosti do stroke.«

»Odnos javnosti do stroke in odnosi v sami stroki.«

»Odnos javnosti in ministrstva do arheologije in posledično podoben odnos znotraj stroke (tekmovalnost in metanje polen pod noge).«

»1. Odsotnost pravilnika o pogojih dela v terenski arheologiji. 2. Arheologi premalo spoštujemo sebe in svoj poklic, zato prihaja do izvajanja arheoloških storitev pod ceno (t. i. damping). 3. Širša javnost arheologije ne prepozna kot vrednote.«

»Slaba zakonodaja.«

»Nedorečenost standardov glede izvedbe arheoloških raziskav, kjer se na dnevni ravni kažejo dvojna oziroma različna merila konservatorjev ZVKDS do različnih izvajalcev. Prav tako opažam odsotnost enotnih smernic pri določanju pogojev za izvedbo raziskav v okviru KVP, kar spet slabo vpliva na strokovnost izvedbe arheološke raziskave.«

»Zakonsko slaba urejenost poklica in stroke ter nepravilno ovrednotenje dela.«

»Neprava komunikacija.«

»Ni izmenjave mnenj in diskusijske kulture.«

»Katastrofalni odnosi med arheologi.«

»Nezmožnost pogovora, dogovora. Okrnjeno sodelovanje.«

»Stanje javnosti, medsebojni odnosi arheološke skupnosti (študenti, podjetja, oddelek ipd.).«

»Neredno delo, sezonskost, slabo plačilo, pomanjkanje vizije in širših družbenih usmeritev, stihijska ravnanja ter posledično plačilna in zaposlitvena nedisciplina, jav-

ni sistem dosmrtnih služb, neprehodnost zaposlenih med institucijami ipd.«

»Neenakovrednost med javnim in zasebnim sektorjem.«

»Zasebna podjetja oziroma nedoslednost nadzornih organov.«

»Zasebna arheološka podjetja.«

»Politika in neprimeren kader na vodstvenih položajih.«

»Neustrezna politika.«

»Klientelizem.«

»Divide et impera.«

»Slabo plačilo glede na opravljeno delo in pridobljene kompetence ne nudi perspektive za prihodnost.«

»Stanje v dandanašnji slovenski arheologiji v veliki meri še vedno zaznamujejo velika avtocestna izkopavanja in veliki državni projekti, ki so pa zadnja leta redkost. Ti projekti so 'izobrazili' in usposobili določeno generacijo arheologov, ki povečini danes zasedajo pomembne položaje in funkcije. Vse nadaljnje generacije teh 'zlatih časov' niso oziroma ne bodo več doživele. Ta avtocestna generacija je oblikovala mnenje o arheologiji med širšo slovensko javnostjo, postavila temelje naše metodologije in odkrila oziroma vzpostavila marsikatero druge novosti. Naredila je torej veliko dobrega in mogoče tudi slabega. Vse vajeti današnje arheologije so v njenih rokah, zato je treba stanje slovenske arheologije videti v njihovih dejanjih in odnosu do arheologije kot vede.«

»Starejša generacija težko ali noče sprejemati sprememb/izboljšav, ki jih predlaga mlajša generacija. Pogost odgovor na svetovano spremembo je, da se tako dela že vedno in nismo tukaj zato, da bi spreminjali ustaljeno. To je po mojem mnenju ključna ovira pri razvoju.«

»Povprečno so na delovnih mestih starejši, velikokrat povsem apatični ljudje.«

»Mentaliteta arheologov (širše kulturnikov).«

»Premalo delovnih mest.«

»Primarno – infrastrukturni razvoj, na žalost.«

»Privatizacija v zadnjih desetletjih.«

»Splošen družbeni pojav – jamraštvo in iz tega izhajajoč občutek nemoči za ustvarjanje novih zaposlitvenih možnosti. Sicer pa je aktualni družbeni red in sistem vrednot tudi v naši stroki zasejal individualizem in kompetitivnost postavil pred kolektivnost.«

»Apatija.«

»Kapital.«

Predstavljenim sporočilom lahko dodamo nekatera poljubna sporočila, ki jih je bilo mogoče podati ob koncu ankete. Ta se namreč prav tako nanašajo na stanje v slovenski arheologiji ali vzroke zanj ali vsaj odražajo stanje duha nekaterih s tega področja. Tako so na vprašanje »Ali želite sporočiti še kaj v zvezi s temo pričujoče ankete, kar postavljena vprašanja ne zajemajo?«, nekateri odgovorili:

»Splošno stanje je dejansko slabo. Moti me zanikanje problema financiranja raziskav, kjer se vsakodnevno soočamo z odklonilnim odnosom investitorjev do varstva dediščine, ki je večinoma povezano z večkrat slabo napisanimi KVP. Zavedati se je treba, da investitorju strokovnost izvedbe arheoloških del NI v interesu, saj strokovnost prinese višje stroške, ki jih investitorji po pravilu niso pripravljeni financirati. Kvalitetna izvedba arheološke raziskave hitro prinese stroške, ki so primerljivi ter v določenih primerih višji od predvidene investicije v gradnjo ali obnovo. Vedno se išče najcenejši izvajalec oziroma izvajalec z najnižjo ceno. Najnižja cena v smislu raziskovalnega dela (če se arheologija sploh še ima za znanstvenoraziskovalno delo) pomeni, da vsi potrebni postopki ne bodo izvedeni. Tako pridemo do situacije, kjer vsak odkrit depozit ali najdba pomeni strošek, ki v ceni raziskave sploh ni bil predviden ... Nujno je potrebna 'prevetritev' ne samo standardov izvedbe arheoloških raziskav in metodologij dela, ampak tudi zakonodaje, kjer bi s pomočjo inštrumenta časovno omejenega priznavanja sposobnosti (npr. za obdobje 3 let), tako za arheološka podjetja za izvajanje raziskav kot za vodje raziskav, dvignili strokovnost izvedbe raziskav in rešili marsikateri problem, ki se je (oziroma bo) pokazal s pričujočim vprašalnikom.«

»Velika težava zaposlitve v arheologiji je višina plače terenske arheologije. Ta je pogosto enaka minimalni plači, ki jo dobivajo nekvalificirani delavci idr., ki imajo lahko končano zgolj osnovno ali srednjo poklicno šolo. Mi pa smo enako plačani po 5–6 letih študija. Poleg tega ima-

mo mnogo večjo odgovornost do stroke in predvsem do družbe.«

»Terenska arheologija ne daje možnosti raziskovanja, temveč le obrtništvo, ki je v večini primerov podrejeno gradbeništvu. Nespoštovanje arheologije kot verodostojne znanstvenoraziskovalne vede. Po navadi si to veda sama prisluži, vendar se v Sloveniji ne ukvarjamo z odnosi za javnost v zvezi z arheologijo in zato je stanje tako. Polne zaloge skladišč materialov, arheoloških parkov kot v tujini pa skoraj ne poznamo. Vse, kar izkopljemo, je za družbo izgubljeno, velikokrat tudi za stroko. Predmeti pospravljeni in pozabljeni. To je smer razvoja arheologije v Sloveniji.«

»Na področju zaposlovanja v arheologiji kot vedi in stroki se odraža odnos do znanja in kulturne dediščine (kot nebodigatreba) v Sloveniji. Poleg tega je del delovnih mest prerazporejen med javnimi ustanovami (muzeji, univerzo, raziskovalnimi središči, inštituti in ZVKDS) ter zasebnimi subjekti – družbami in zavodi. V javnem sektorju so zaposlitve dobro zaščitene, plače in vsi dodatki ter delovne obveznosti regulirane in delojemalci zaščiteni s kolektivnimi pogodbami za javne uslužbenke. Problem so nekatera zasebna podjetja ali zavodi ter s. p., ki izkoriščajo delovno silo z različnimi prijemi neizplačevanja, normiranja ur itd. V zasebnem sektorju je praksa zelo različna, kar pa omogoča velike dumpinge.«

»Premalo povezovanja med javnim in zasebnim sektorjem, slab odziv ZVKDS in ministrstva na kršitve in premalo nadzora (nedovoljeni izkopi, detektoraši). Denarne oziroma kakršne koli kazni za zgoraj navedene nepravilnosti bi se morale začeti izvajati v praksi.«

»Težnja k zaposlovanju prek espeja na projekt postaja vedno večja, kar zaposlenemu prinaša še več negotovosti, stres in nezmožnost pridobivanja kredita. Takšne negotovosti v življenju noče nihče in je to resnično grozno. To bi bilo treba odpraviti in spremeniti.«

»Anketa bo po mojem mnenju dobro pokazala generacijske razlike med vprašanimi. Mogoče bo razvidno, da imamo v Sloveniji tri očitne generacije arheologov, ki so se usposobile na različne načine (predavtocestno, avtocestno in poavtocestno). Zanimivo bi bilo oblikovati še kakšno anketo, mogoče z nekaterimi drugimi vidiki, ki bi preučevali prav dožemanje arheologije kot vede s strani različnih generacij. Recimo na temo odnosov z javnostjo,

smiselnosti določenih raziskovalnih vprašanj in uporabe različnih tehnologij pri raziskavah ...«

»Pomagajmo si med seboj in sodelujmo! Drugi ne bodo cenili našega dela, če ga sami ne bomo. Fleksibilnost do javnosti, predvsem v konservatorski stroki ...«

»Planirane potrebe – planirano zaposlovanje (vsaj približno) bi morebiti omilile stiske mladih, ki po diplomi ne najdejo dela v stroki; prevetritev bolonjskega študija, ki po 1. stopnji ne daje ustreznih kompetenc, študentje pa niso opremljeni s pravimi znanji in veščinami ... več stika z realnim delom v konservatorski, muzejski, terensko-raziskovalni in pedagoški sferi; več prakse in manj teorije ...«

»Upam, da anketa (kot mnogo drugega v arheologiji) ne bo sama sebi namen in da ne bodo spet vsi drugi krivi za vse.«

»Menim, da lahko ugled arheologije v javnosti precej popravimo z izdelavo dobre strategije popularizacije na terenu, v javnih podjetjih in raziskovalni dejavnosti. Morda bi lahko SAD izdelal smernice popularizacije, ki bi jih nato zasebna podjetja (ki delujejo predvsem na terenu) in javne institucije vključile v načrtovanje svojih programov. Tako bi popularizacija potekala vsaj malo usklajeno in primerljivo ter bi s tem precej pripomogla k povečevanju ugleda arheologije.«

»Slovenska arheologija je izjemna, njen potencial pa neizkoriščen.«

»Non scholae, sed vitae discimus ...«

»No future!«

»Študij arheologije je izguba časa!«

Zaključek

Predstavljeni rezultati ankete jasno odražajo prisotnost problemov, ki jih arheologi že dolgo opažamo, občutimo in v ožjih krogih kolegov o njih pogosto govorimo. Na podlagi rezultatov ankete je številne zdaj končno mogoče vsaj do določene mere kvantificirati, kar omogoča, da pogovori o njih iz zasebnih krogov preidejo v širši odprti dialog na ravni celotne stroke. Pri tem poseben poziv velja Slovenskemu arheološkemu društvu, ki bi ob 50. obletnici predstavljene rezultate lahko prepoznalo kot priložnost, da kot društvo v javnem interesu, ki ima potencial za premoščanje vrzeli, nastalih med različnimi javnimi in zasebnimi institucijami v slovenski arheologiji, prevzame aktivno vlogo v razpravah o perečih problemih in iskanju poti za njihovo reševanje.

Literatura

Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1), Uradni list RS, št. 21/13 z dne 13. 3. 2013. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/112301> (2. 7. 2021).

Zakon o matični evidenci zavarovancev in uživalcev pravic iz obveznega pokojninskega in invalidskega zavarovanja (ZMEPIZ-1), Uradni list RS, št. 111/13 z dne 27. 12. 2013. Dostopno na: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO6784> (2. 7. 2021).

Spletni viri

Splet 1: <https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/0701011S.px> (26. 6. 2021).

Splet 2: <https://www.stat.si/statweb/File/DocSysFile/8212> (29. 6. 2021).

Splet 3: <https://spot.gov.si/sl/dejavnosti-in-poklici/dejavnosti/raziskovalna-in-razvojna-dejavnost-na-podrocju-druzboslovja-in-humanistike-72-200/> (28. 6. 2021).

Splet 4: <https://www.bizi.si/SKD/R/raziskovalna-in-razvojna-dejavnost-na-podrocju-druzboslovja-in-humanistike-M72.200/?f=activity&cls=SKD&chr=R&actss=M72.200&actsd=raziskovalna-in-razvojna-dejavnost-na-podrocju-druzboslovja-in-humanistike&rw=1> (28. 6. 2021).

Splet 5: <https://spot.gov.si/sl/dejavnosti-in-poklici/dejavnosti/varstvo-kulturne-dediscine-91-030/> (28. 6. 2021).

Splet 6: <https://www.bizi.si/SKD/V/varstvo-kulturne-dediscine-R91.030/?f=activity&cls=SKD&chr=V&actss=R91.030&actsd=varstvo-kulturne-dediscine&rw=1> (28. 6. 2021).

Splet 7: <https://spot.gov.si/sl/dejavnosti-in-poklici/dejavnosti-sk/ddejavnost-muzejev/> (29. 6. 2021).

Splet 8: <https://spot.gov.si/sl/dejavnosti-in-poklici/dejavnosti-sk/ddejavnost-muzejev/> (29. 6. 2021).

Rezultati in komentar ankete o Slovenskem arheološkem društvu

© Predrag Novaković

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; predrag.novakovic@ff.uni-lj.si

Uvod

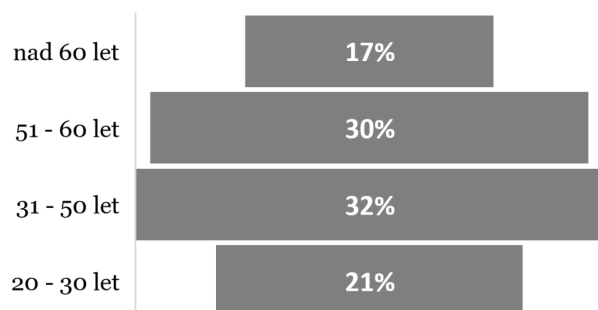
Med 9. in 25. oktobrom 2021 smo anketirali člane SAD in druge arheologe v Sloveniji. Anketa je bila poslana na več kot 200 elektronskih naslovov. Z njo smo želeli bolje zaznati utrip med stanovskimi kolegi in njihova mnenja o delu Slovenskega arheološkega društva, saj smo zaradi epidemije COVID-19 imeli zelo malo priložnosti organizirati društvena srečanja v živo, na katerih bi se lahko o teh temah pogovorili v primernejšem okolju.

Prejeli smo 82 v celoti ali delno izpolnjenih anket, kar ocenjujemo kot razmeroma dober odziv. Želeli bi sicer še večjo udeležbo, a menimo, da je število odgovorjenih anket vendarle dovolj veliko, da lahko dobimo splošno sliko. V nadaljevanju bomo predstavili rezultate in prve komentarje. Za boljše razumevanje in preglednost smo rezultate uredili po posameznih sklopih, ki ne sledijo v celoti zaporedju vprašanj.

»Demografska« slika

Na začetku smo postavili tri »demografska vprašanja«, tj. o starosti, spolu in članstvu v SAD. Pri prvem vprašanju smo pomotoma izpustili starostno kategorijo med 31. in 50. letom, vendar smo število anketirancev v tej kategoriji ocenili, ko smo od skupnega števila izločili ostale kategorije. Lahko rečemo, da »demografsko« gledano anketiranci precej ustrezno odražajo sliko v SAD, pa tudi v celotni slovenski arheologiji.

Glede na trenutno stanje članstva v SAD ocenjujemo, da je na anketo odgovorilo približno 50 % trenutno aktivnih članov. Skoraj polovica vseh anketiranih je članov društva več kot 10 let, kar ocenjujemo kot razmeroma dober rezultat zvestobe članstva. Glede na razmeroma majhen delež članov, ki so v društvu manj kot 10 let (skupno

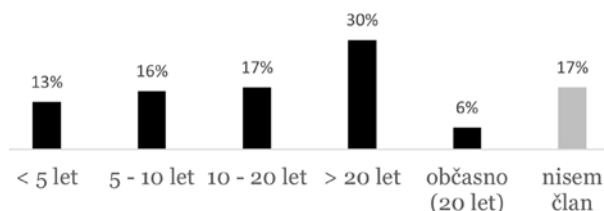

Slika 1. Starost anketirancev (N = 82).

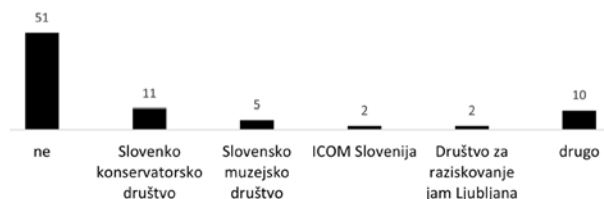
Slika 2. Spol anketirancev (N = 82).

29 %), in hkrati precej velik delež mlajše populacije arheologov in arheologinj v Sloveniji (le malo jih je odgovarjalo na anketo) postaja očitno, da se mora SAD bolj angažirati, da bo zanje postal zanimiv.

Slika 3. Članstvo v SAD (N = 82).

Kar dobra tretjina anketirancev je članov strokovnih društev s podobnega področja. Članstvo v Slovenskem konservatorskem društvu, Slovenskem muzejskem društvu in ICOM Slovenija je tesno povezano z zaposlitvijo, zato ne preseneča, da je pomemben delež članov SAD hkrati članov enega izmed omenjenih strokovnih društev. Med drugimi strokovnimi društvi je navedeno po eno članstvo v Slovenskem numizmatičnem društvu, Muzejskem društvu Škofja Loka, Društvu oblikovalcev Slovenije, Zgodovinskem društvu za Koroško, Društvu Narava Pohorje, Društvu znanstvenih in tehniških prevajalcev, Sloven-

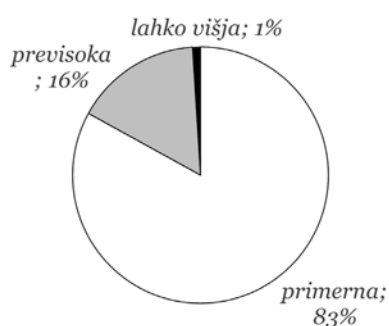
Slika 4. Članstvo v drugih društvih (N = 82).

skem etnološkem društvu, Arhivskem društvu Slovenije, Zgodovinskem društvu Slovenije in Društvu za antične študije Slovenije. Nekateri anketiranci so v odgovoru navedli še nekatera druga društva, ki pa jih tu nismo posebej omenjali, ker ne sodijo med strokovna združenja.

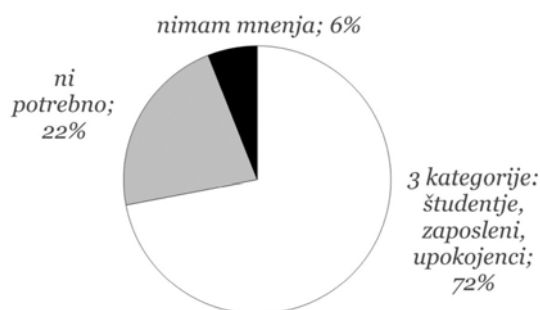
Članarina SAD

Od višine lastnih prihodkov je neposredno odvisna višina sofinanciranja Ministrstva za kulturo (do 80 % skupnih prihodkov), kar pomeni, da več kot SAD uspe zbrati lastnih sredstev, večje je lahko sofinanciranje ministrstva za kulturo in bolj ambiciozen je lahko program SAD. Toda finančna plat ni edini vidik članarine, ki nas je zanimal, prav tako pomembno je vedeti, ali člani čutijo, da je članarina »pravična«, in ali imajo občutek, da svoj vložek dobijo »povrnjen«.

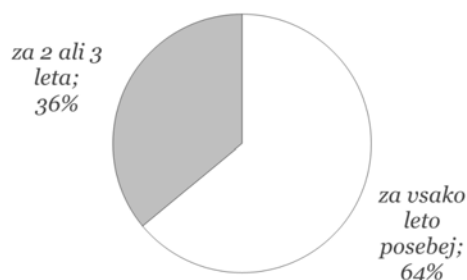
Postavili smo tri vprašanja – o višini članarine, možnosti različnih višin članarine za različne skupine in možnosti o enkratnem plačevanju članarine za več let. Zadnjo možnost smo omenili zato, da bi olajšali postopek plačevanja članarine.

Slika 5. Višina članarine (30 EUR) (N = 74).

Slika 6. Različne kategorije članarin (N = 74).

Slika 7. Možnost enkratnega plačevanja članarine za več let? (N = 73).

Višina članarine se zdi veliki večini na splošno primerna glede na storitve, ki jim jih omogoča članstvo v društvu. Bi pa raje videli, da bi imele določene skupine, kot na primer študentje in upokojenci, nižjo članarino. Skoraj dve tretjini anketiranih bi raje ohranili dosedanja način plačevanja članarine za vsako leto posebej. Ker se obe možnosti ne izključujeta, je treba razmisliti o tem, da bi ponudili obe možnosti plačevanja članarine.

Prioritete SAD

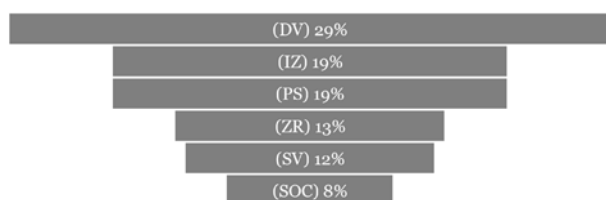
Pod tem naslovom smo zbrali odgovore na vprašanja o prioriteta vseh vsebinah in dejavnostih SAD. Vsak anketiraneec je izbral štiri od sedmih ponujenih odgovorov (področij dela) in jih razvrstil po prioriteta od I do IV. Na spodnji tabeli smo predstavili »obtežene« vrednosti: prioriteta I = 8 točk, prioriteta II = 5 točk, prioriteta III = 3 točke, prioriteta IV = 1 točka. Na tabeli so prioritete predstavljene glede na skupno število točk, od najvišje do najnižje vrednosti.

V skupnem seštevku točk je na prvem mestu med prioriteta SAD skrb za družbeno vlogo in podobo arheologije. V drugi skupini prioriteta sta izobraževalna in strokovna vloga društva (strokovna srečanja), tretjo skupino tvorita skrb za profesionalni status arheologov in skrb za znanstveni razvoj, na najnižjem mestu pa je družabna vloga društva.

Če pogledamo samo prvo prioriteta, je skrb za družbeno vlogo in podobo arheologije ravno tako zelo izrazito na prvem mestu (224 točk), s podobnim številom točk pa ji sledita skrb za status poklica (152 točk) in izobraževalna vloga (144), nato pa še skrb za znanstveni (104 točke) in strokovni razvoj (96 točk). Zopet je na zadnjem mestu družabna vloga SAD (64 točk).

Prioritete dela SAD	Prioritete				Skupno (točke)
	I (utež × 8)	II (utež × 5)	III (utež × 3)	IV (utež × 1)	
Predvsem skrb za <u>družbeno vlogo in podobo arheologije (DV)</u> v Sloveniji	224	70	39	14	347
Predvsem <u>izobraževanje članov (IZ)</u> SAD oziroma seznanjanje s strokovnimi dosežki naše vede	144	80	54	10	288
Predvsem <u>strokovna vloga (SV)</u> SAD; na svojem delovnem mestu pogrešam strokovna srečanja z drugimi kolegi	96	110	54	19	279
Predvsem skrb za <u>profesionalni status (PS)</u> strokovnjakov na področju arheologije	152	55	27	19	253
Predvsem skrb za <u>znanstveni razvoj (ZR)</u> arheologije v Sloveniji	104	90	42	14	250
Predvsem <u>družabna vloga (SOC)</u> SAD; strokovna srečanja so pogosta na mojem delovnem mestu, pogrešam več družabnih dejavnosti SAD (SOC)	64	60	60	11	195

Slika 8. Razvrstitev prioritet (število odgovorov 369).

Slika 9. Razvrstitev po prioriteti (število odgovorov = 98).

Če kombiniramo oba niza podatkov, je za večino prva prioriteta društva skrb za družbeno vlogo in podobo arheologije, torej delovanje navzven v širšo družbeno skupnost, v promocijo stroke in njenih dosežkov ter njenega pomena v sodobni družbi. Zelo visoko je uvrščeno tudi izobraževanje oziroma informiranje članov o aktualnih dosežkih arheologije. Razmeroma visok delež med prvimi prioritetami ima skrb za profesionalni status strokovnjakov, v skupnem seštevku pa tudi strokovna vloga društva. Ta se glede na besedilo vprašanja približuje vsebinam izobraževalnih dejavnosti, kar je verjetno privedlo do določenega križanja med obema vprašanjema. V preteklosti ena najpomembnejših nalog SAD – skrb za znanstveni razvoj – je med prioritetami razmeroma nizko, kar

dobro odraža sedanje stanje na tem področju, saj so številne znanstvene ustanove povsem avtonomne v svojih znanstvenih programih, posebne koordinacije med njimi pa ni oziroma po njej tudi ni potrebe – s tem se je svojčas ukvarjalo SAD.

Angažiranost v SAD

Sklop šestih vprašanj je bil namenjen oceni, v kolikšni meri bi posamezniki aktivno sodelovali pri različnih dejavnostih društva (različnih srečanjih, diskusijah, ekskurzijah ipd.).

Splošna ugotovitev je, da obstaja velika pripravljenost za sodelovanje na različnih srečanjih SAD, saj se v povprečju le 4 % anketirancev takih srečanj ne bi udeleževalo. Povprečno 45 % anketirancev bi se različnih srečanj SAD udeleževalo dvakrat do trikrat letno, enkrat letno pa povprečno 37 %. Pripravljenost za sodelovanje na več srečanjih letno dobro ponazarjajo tudi odgovori o številu različnih srečanj SAD, ki bi se jih anketiranci udeležili, oziroma o njihovem trajanju in kraju izvedbe.

V kolikšni meri bi sodelovali na srečanjih SAD? (N=71 oziroma 72)	1 × letno	2–3 × letno	več kot 3 × letno	ne bi se udeleževal
Družabna srečanja (podelitve nagrad, proslave, drugi družabni dogodki)	35	22	4	10
Strokovna srečanja (predstavitve raziskav, informacije o novih načinih dela in novostih v stroki ...)	22	40	8	1
Izobraževalna srečanja (krajše delavnice za strokovno usposabljanje in druge oblike krajših izobraževanj)	21	33	15	3
Znanstvena srečanja	29	32	9	2
Okrogle mize in podobne diskusijske oblike v zvezi z aktualnimi problemi arheologije in arheološke prakse v Sloveniji, zakonodajo in drugimi predpisi ipd.	23	33	12	3

Slika 10. Sodelovanje na srečanjih SAD (N = 72).

Na koliko katerih koli srečanjih SAD bi sodelovali? (N = 73)	1	2–3	več kot 3	0
	14 %	49 %	36 %	1 %

Slika 11. Na koliko srečanjih SAD bi sodelovali? (N = 73).

Pripravljenost za večdnevna srečanja SAD? (N = 72)	samo enodnevna	dvodnevna	daljša od 3 dni	ne bi se udeleževal
	29 %	41 %	29 %	1 %

Slika 12. Pripravljenost na večdnevna srečanja SAD? (N = 72).

Možne lokacije srečanj (N=72)	Ljubljana je najprimernejša	strokovna srečanja v Ljubljani, družabna srečanja v drugih krajih	v različnih krajih
	24 %	33 %	43 %

Slika 13. Možne lokacije srečanj? (N = 72).

Sodelovanje na ekskurzijah SAD? (N = 72)	ne bi sodeloval	samo enodnevne	do 3 dni	več kot 3 dni
	11 %	28 %	36 %	25 %

Slika 14. Sodelovanje na ekskurzijah SAD? (N = 72).

Glede krajev društvenih dogodkov je samo 24 % respondentov Ljubljano opredelilo kot najprimernejši kraj, ostalih 76 % pa bi raje imelo srečanja v več krajih po Sloveniji.

V zadnjih letih je SAD zelo redko organiziralo strokovne in druge ekskurzije. V anketi smo povprašali tudi o pripravljenosti udeležbe na takšnih srečanjih in odgovori so bili precej naklonjeni ekskurzijam, tudi večdnevnim (61 % anketirancev).

Katere vrste srečanj najbolj pogrešate? (108 odgovorov)	družabna	strokovno-izobraževalna	ekskurzije in izleti	drugo
	16 %	52 %	32 %	vse; gojenje kulturne diskusije; diskusije o problemih slovenske arheologije

Slika 15. Vrste srečanj, ki jih najbolj pogrešate? (število odgovorov 108).

Ocena možnosti ohranjanja online srečanj po epidemiji (N = 71)	proti	samo izjemoma	prednost online (lažja udeležba, nižji stroški)
	7 %	70 %	23 %

Slika 16. Ocena možnosti ohranjanja online srečanj po epidemiji? (N = 71).

Z zadnjim vprašanjem v tem sklopu smo želeli izvedeti, katere vrste srečanj člani najbolj pogrešajo. Anketiranci so lahko navedli dve različni vrsti srečanj. Med odgovori so izrazito prevladovala strokovno-izobraževalna srečanja, kar še dodatno potrjuje visoko mesto izobraževalnih vsebin med zaželenimi prioriteta družstva.

V času epidemije COVID-19 se je dobršen del različnih dejavnosti in komunikacije preselil na splet. Tako ni skorajda nikogar, ki ne bi v večji ali manjši meri komuniciral ali delal prek spleta. V tem času smo pridobili precej dobrih in tudi slabih izkušenj s takim delom. Ker lahko pričakujemo, da se bodo nekatere dejavnosti, ali vsaj njihov del, preselile na splet, tudi ko se bodo razmere normalizirale, smo povprašali o možnostih ohranjanja spletnih srečanj po koncu epidemije. Dobri dve tretjini (70 %) bi takšna srečanja organizirali samo izjemoma, za 7 % so takšna srečanja neprimerna, za slabo četrtino (23 %) pa imajo nekaj prednosti, kot so nižji stroški in lažja udeležba. Iz odgovorov torej lahko povzamemo, da večina respondentov ne odklanja spletnih oblik srečanj, vendar le v precej omejeni količini.

Komunikacijske oblike in dejavnosti SAD

Kot najprimernejšo obliko obveščanja o delu družstva je več kot dve tretjini respondentov navedlo izključno

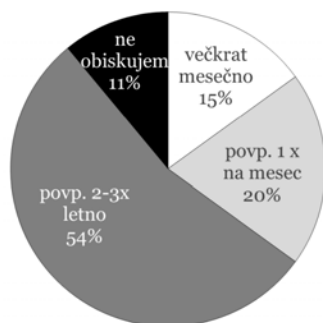
elektronsko komuniciranje, slaba tretjina pa bi raje videla kombinirano, elektronsko in poštno komuniciranje. Po razlogih nismo posebej spraševali, a se zdijo logični glede na splošno razširjenost, strokovno učinkovitost in enostavno dostopnost elektronskega komuniciranja.

Poleg obveščanja z elektronsko pošto SAD s svojimi člani in širšo javnostjo komunicira z različnimi spletnimi oblikami. S tremi vprašanji smo preverili učinkovitost oziroma uspešnost takega komuniciranja. S prvim vprašanjem smo preverili pogostost obiskovanja uradnih spletnih strani SAD in Arheoportala, z drugim pa obisk SAD na različnih družbenih omrežjih (Facebook, Twitter, Instagram ...).

Odgovori so pokazali dokaj neuspešno komuniciranje SAD po spletu. Samo dobra tretjina respondentov omenjene spletne strani obišče enkrat ali večkrat mesečno. Še slabše je z obiski družbenih omrežij, kjer le petina pogosteje obišče družbene strani. O razlogih, zakaj je obiskovanje tako redko, v anketi nismo neposredno spraševali, saj gre za problem, h kateremu je treba načrtno pristopiti. Deloma lahko te razloge najdemo v odgovorih na vprašanje, kaj bi obiskovalce pritegnilo na spletna mesta SAD in njegova družbena omrežja. Od ponujenih so respondenti lahko izbrali dva odgovora in pod rubriko *Drugo* tudi sami vpisali odgovor.

Najprimernejša oblika obveščanja (N=71)	izključno elektronsko	kombinirano (elektronsko in poštno)	čim manj elektronsko
	70 %	30 %	0 %

Slika 17. Najprimernejša oblika obveščanja? (N = 71).

Slika 18. Obisk spletnih strani SAD (N = 71).

Slika 19. Obisk SAD na družbenih omrežjih (N = 71).

Kaj bi vas pritegnilo na spletni SAD in družbeni omrežja SAD? (N=72; skupno 128 odgovorov)	več aktualnih informacij o SAD	več aktualnih informacij o arheologiji v Sloveniji	več informacij o arheologiji v svetu	več spletnih storitev (povezave do ustanov, knjižnic ...)	drugo*
	16 %	45 %	19 %	20 %	

Slika 20. Kaj bi vas pritegnilo na spletni SAD in družbeni omrežja? (N = 72, število odgovorov 128).

* Drugo: ažuren seznam izkopavanj, ki potekajo; povezave do družbenih omrežij; redne objave, na instagramu SAD ne najdemo, na Twitterju zadnja objava pred 2 letoma.

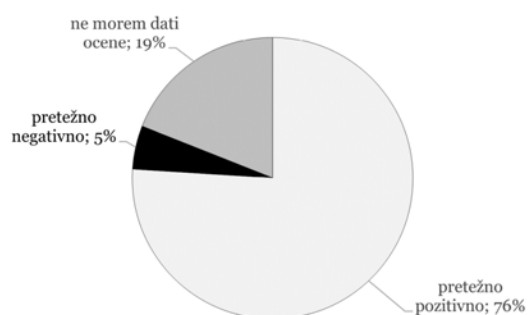
Iz odgovorov se dokaj jasno kaže, da si respondenti na spletnih straneh SAD želijo predvsem informacij o arheoloških dejavnostih doma in po svetu, manj pa o samem SAD. V tem smislu vidijo spletne strani SAD bolj kot splošen informacijski servis o arheologiji doma in na tujem (k temu lahko dodamo še potrebo po določenih spletnih storitvah), društvene vsebine pa so precej manj prioritete. Posebej je poudarjeno sprotne informiranje

(aktualnost) kot eden glavnih motivov za obiskovanje spletnih strani SAD. V anketi smo bili neposredno in posredno opozorjeni na prepočasno odzivanje, zastarele informacije in odsotnost v nekaterih medijih.

Arheo

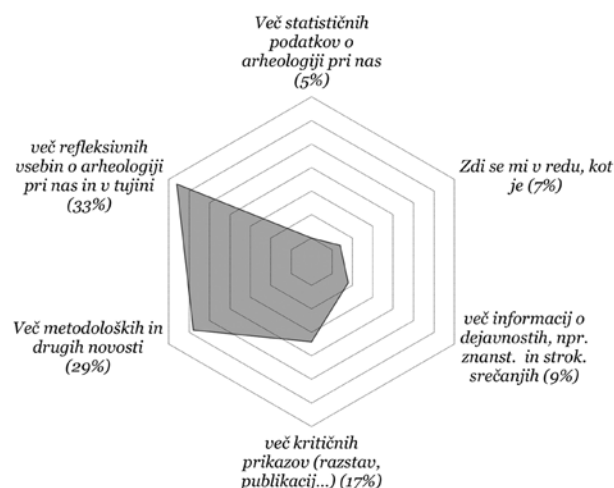
Dve vprašanji sta bili posvečeni reviji Arheo, ki jo izdaja SAD. Arheo izhaja neprekinjeno od leta 1981. Vsi člani SAD revijo prejemajo brezplačno (v okviru članarine), hkrati pa so vse številke revije prosto dostopne na spletnih straneh SAD.

Prvo vprašanje je bilo splošne narave, kakšna je osebna ocena o vlogi in pomenu Arheo. Prejeli smo 70 odgovorov. Zanimivo je, da Arheo skoraj petina ni mogla oceniti. Čeprav nismo posebej spraševali, zakaj tega niso mogli storiti, predvidevamo, da Arheo ne poznajo dobro, kar ne moremo šteti kot popolnoma nevtralen odgovor, temveč prej kot negativen. Tri četrtine respondentov je torej Arheo ocenilo pretežno pozitivno, ena četrtina pa ga ni mogla oceniti oziroma ga je ocenila negativno.

Slika 21. Ocena vloge in pomena revije Arheo (N = 70).

Podobno kot pri društvu smo tudi pri Arheu vprašali, katerih vsebin si respondenti želijo več v tej reviji. Izbrali so lahko dva od šestih ponujenih odgovorov, lahko pa so dodali tudi svoj odgovor. Skupno smo prejeli 140 odgovorov.

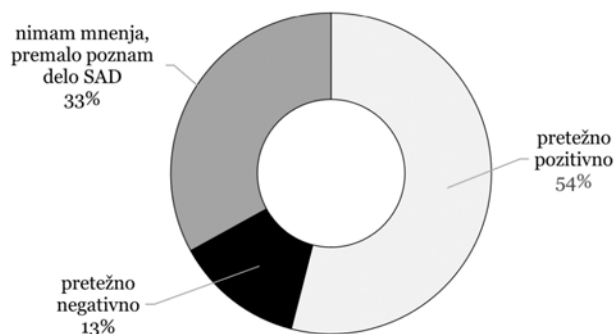
Slika 22. Katerih vsebin bi želeli več v Arheu? (N = 70, število odgovorov 140).

Med odgovori so bili: *spremljanje delovnih in drugih pogojev v terenski arheologiji; več razprav s področja teorije; diskusije.*

Popolnoma pričakovano je, da si člani oziroma bralci vedno želijo čim boljšo revijo, toda kljub temu je delež tistih, ki se jim vsebine v Arheu zdijo primerne oziroma revije ne bi bistveno spreminjali, razmeroma nizek, samo 7 %. Med najbolj zaželenimi vsebinami izstopajo refleksivne vsebine in metodološke ter druge novosti v stroki. Te izstopajo tudi pri vprašanju o glavnih vsebinah spletne komunikacije SAD. Uvrstitev refleksivnih vsebin na prvo mesto – te so v Arheu že tradicionalno prisotne, vendar ne ravno v vseh številkah – kaže na potrebo po takšnem »žanru« v naši arheološki publicistiki in je skladna z v anketi izraženo skrbjo za družbeno vlogo in podobo arheologije kot prvo prioriteto društva.

Splošna ocena o delu SAD

Na vprašanje, kako ocenjujete dosedanje delo SAD, smo prejeli 72 odgovorov.

Slika 23. Ocena dosedanjega dela SAD (N = 72).

Moramo priznati, da so odgovori vse prej kot navdušujoči. Bolj kot delež odgovorov, ki delo SAD ocenjujejo pretežno negativno, je zaskrbljujoče, da tretjina respondentov ni mogla podati ocene, ker mislijo, da premalo poznajo delo društva. Opozarjamo pa, da je (v absolutnih številkah) enako število respondentov, ki so navedli, da niso člani društva. Toda ne glede na to društvo očitno še ni dovolj prepoznano v stanovski javnosti, njegovi učinki pa niso dovolj vidni oziroma ne pritegnejo še več arheologov k aktivnejšemu sodelovanju.

Preliminarni sklepi

Namen ankete je bil bolje spoznati poglede in pričakovanja članov društva in drugih arheologov o dejavnostih SAD. Anketa namenoma ni bila zastavljena bolj analitično, saj vprašanj nismo postavljali tako, da bi lahko dobro križali odgovore. Razen po starostni skupini in spolu nismo spraševali o drugih »demografskih« podatkih, pa tudi ne o ustanovah ali podjetjih, kjer delajo anketiranci. Tudi številni odgovori, med katerimi so lahko anketiranci izbirali, so bili ponujeni vnaprej, mogoče so bili mestoma premalo jasni ali preobširni, morda ne najbolj fokusirani ipd. Čeprav smo si želeli večjega odziva, smo za začetek dobili precej informativno sliko o nekaterih bistvenih vidikih SAD.

Anketo je izpolnilo med 70 in 82 respondentov; do razlike je prišlo, ker niso vsi odgovorili na vsa vprašanja. Ocenili smo, da anketiranci predstavljajo približno polovico aktivnih članov društva. Skupaj s 17 % anketiranih, ki niso člani SAD, respondenti po starostnih skupinah in spolu predstavljajo dokaj dober vzorec članstva v društvu, pa tudi splošno starostno in spolno strukturo

slovenske arheologije. Da gre pri respondentih za precej aktivno populacijo na širšem profesionalnem področju, se kaže tudi v tem, da je kar dobra tretjina respondentov članov tudi drugih strokovnih društev iz sorodnih ved.

Veliki večini respondentov se zdi višina članarine primerna, bi pa raje videli, da bi bila za določene skupine nižja, npr. za študente, upokoјence ipd. Dobra tretjina bi članarino v enem znesku poravnala za več let vnaprej. Pri članarinah je pomembno opomniti, da je bil v preteklosti večji del članarin plačan neposredno na srečanjih društev, ki so bila običajno organizirana v prvih mesecih leta. Teh srečanj pa v zadnjih dveh letih zaradi epidemije ni bilo, zato so člani članarino plačevali po položnicah.

Posebej nas je zanimalo, kaj člani in drugi kolegi vidijo kot glavne prioritete društva. Čeprav respondentom pri prioritetah ni bila ponujena možnost lastnega odgovora, verjamemo, da smo s sedmimi opcijami dovolj dobro pokrili vse glavne dejavnosti SAD. Izrazito na prvem mestu je skrb za družbeno vlogo in podobo arheologije, čemur z določenim zamikom sledita izobraževanje oziroma informiranje članov o strokovnih dosežkih vede in organiziranje strokovnih srečanj. Da je skrb za družbeno vlogo arheologije prva prioriteta, ne preseneča, saj se večina arheologov v Sloveniji neposredno ali posredno pogosto sooča z negativnimi oziroma neustreznimi predstavami o arheologiji v širši javnosti. Vzrokov za to na tem mestu ne želimo iskati, vsekakor pa takšne predstave močno vplivajo na »duhovno« okolje arheologije v praksi, česar se respondenti dobro zavedajo in si želijo večjega angažmaja SAD na tem področju. S tem v zvezi je tudi skrb za profesionalni status strokovnjakov s področja arheologije, ki je bila na tretjem mestu, med prvimi prioritetami. Ne preseneča, da je skrb za znanstveni razvoj uvrščena razmeroma nizko, saj SAD že tri desetletja nima več medinstitucionalne (formalne in neformalne) koordinacijske vloge v znanstveno-raziskovalnem delu. V tem času so svoje znanstveno-raziskovalne programe bolj ali manj avtonomno razvijale posamezne ustanove, ki so tako prevzele skrb za to področje. To, kar se iz ankete (iz tega in iz nekaterih drugih vprašanj o dejavnostih SAD) kaže, ni toliko povezano s samim razvojem znanosti, temveč z informiranjem in promocijo dosežkov.

O pripravljenosti za sodelovanje na različnih srečanjih društva lahko rečemo, da imamo pred seboj še neizkoriščen potencial. Veliko respondentov je pripravljenih sodelovati na srečanjih SAD, tudi na večdnevnikih, kar

velja tudi za ekskurzije. Distribucija odgovorov o različnih vrstah srečanj in njihovi pogostosti oziroma trajanju ne dopušča sklepanja o jasni hierarhiji med njimi. Zaradi tega smo posebej vprašali, katere vrste srečanj respondenti najbolj pogrešajo. Dobra polovica jih najbolj pogreša strokovno-izobraževalna srečanja, dobra tretjina pa ekskurzije in izlete. Velika zaželenost strokovno-izobraževalnih srečanj očitno kaže na potrebo po tovrstnih vsebinah, ki jo, tako predvidevamo, večina respondentov težje uresničuje na delovnem mestu. To je verjetno še bolj izrazito v delovnih okoljih, kjer je v kolektivu zaposlen samo en arheolog ali dva.

Na precejšnjo pripravljenost za udeležbo na različnih srečanjih SAD verjetno vplivajo tudi izkušnje življenja v polzaprti družbi v zadnjem letu in pol. To ponazarjajo tudi odgovori o možnosti ohranjanja spletnih srečanj tudi po koncu epidemije. Kljub nekaterim tehničnim in logističnim prednostim takih srečanj bi samo dobra petina respondentov dala prednost spletnim srečanjem, vsi ostali pa samo izjemoma (70 %) ali pa so celo proti (7 %). To se vidi tudi v skoraj tričetrtinskem mnenju, da bi moralo SAD svoja srečanja organizirati tudi v drugih krajih po Sloveniji in ne samo v Ljubljani, kar je sicer najbolj pragmatično.

Z razvojem različnih oblik in medijev elektronskega komuniciranja v zadnjih dveh desetletjih in enostavno dostopnostjo takšnega komuniciranja je povsem pričakovano, da je večinsko mnenje (70 %), da bi osnovno obveščanje in komuniciranje v SAD potekalo izključno po elektronski poti, 30 % pa bi ga kombiniralo s poštnim komuniciranjem. Tu komentar ni potreben. SAD ima na voljo ustrezna orodja, ki bolj ali manj učinkovito delujejo.

Toda društvo se je v očeh respondentov precej slabše odrezalo, ko gre za komunikacijske dejavnosti, ki presegajo enostavno elektronsko pošto. Obiskanost spletnih strani SAD (vključno z Arheoportalom) je precej skromna, le 35 % respondentov jih obišče enkrat ali večkrat na mesec, več kot polovica pa le nekajkrat na leto. Pri družabnih omrežjih je obisk še slabši, saj jih dobra polovica respondentov sploh ne obiskuje. Čeprav bi bilo treba za globlje razumevanje razmeroma redkega obiskovanja upoštevati še vrsto drugih dejavnikov (generacijske, registracijske postopke na družbenih omrežjih, komunikacijske navede posameznikov, nasičenost komunikacijskega prostora ipd.), ne moremo mimo nizkih števil in dejstva, da SAD precej neuspešno komunicira prek spleta. Čeprav po ra-

zlogih za to nismo posebej spraševali, jih moramo po našem mnenju poiskati predvsem v pomanjkanju vsebin, ki bi pritegnile več obiskovalcev, ažurnosti ter aktualnosti informacij in vsebin. Ravno aktualnost vsebin so respondenti posebej izpostavili. Na tem mestu ne nameravamo razpravljati o težavah SAD z dokaj neuspešno prisotnostjo na spletu, očitno pa je, da si bo SAD moralo bolj prizadevati za večjo spletno prepoznavnost v stanovski in širši javnosti. Zavedati se moramo, da SAD nima dovolj sredstev, da bi lahko bolj »profesionaliziralo« to delo in da je veliko dela opravljenega za zelo skromne honorarje oziroma prostovoljno, vzporedno z vsakdanjimi rednimi delovnimi obveznostmi. Vsekakor mora biti premislek o spletni podobi in dejavnosti SAD ena od prvih prioriteta vodstva društva.

Na koncu omenimo še en vidik, ki izhaja iz odgovorov na vprašanje, kaj bi pritegnilo k pogostejšim obiskom spletnih strani SAD. Skoraj 70 % respondentov želi več informacij o arheologiji v Sloveniji in svetu. Velika večina respondentov si kot glavno spletno dejavnost SAD želi predvsem »informacijski servis« o arheologiji. Očitno je, da takšnega servisa, ki bi bolj ali manj ažurno »pokrival« arheologijo, pri nas še ni, da pa respondenti jasno čutijo potrebo po njem. Da SAD deluje tudi kot informacijski servis, predvsem za domače arheologe, je ena njegovih osnovnih nalog že od ustanovitve dalje in jo je društvo dokaj uspešno opravljalo še pred dobrima dvema desetletjema. Danes, ko so se zahteve in standardi učinkovite spletne komunikacije močno spremenili in zahtevajo velik delovni, pa tudi stroškovni angažma, saj je treba kontinuirano spremljati številna dogajanja doma in po svetu, hkrati pa tudi obvladati tehnične vidike atraktivne spletne in multimedijske komunikacije, te zahteve trčijo ob močno omejene kapacitete SAD. S tem seveda ne želimo opravičevati sedanjega stanja, temveč sprožiti premislek o optimalni strategiji spletnih dejavnosti SAD.

O reviji Arheo, ki jo že štirideset let izdaja SAD, vse številke so v zadnjem desetletju ali več prosto dosegljive na spletu, brezplačno pa jo prejema vsak član SAD, smo dobili precej mešane odgovore. Sicer je samo 5 % respondentov vlogo revije ocenilo kot »pretežno negativno«, toda bolj zaskrbljujočih je 19 % respondentov, ki so izjavili, da revije ne morejo oceniti. Spraševali smo po »pretežnem« vtisu in nismo šli v podrobnosti, tako da moramo verjetno izključiti možnost, da so respondenti, ki niso mogli podati ocene, nihali med negativno in poziti-

avno oceno, temveč Arhea niso mogli oceniti predvsem zato, ker ga niso dobro poznali. Še ena pomembna točka za razmislek.

Pri odgovorih na vprašanje, katerih vsebin bi si želeli več v reviji, so na prvem mestu »refleksivne vsebine o arheologiji pri nas in v tujini« (33 %). Če jim pridružimo še »kritične prikaze razstav, publikacij ...« (19 %), ki jih lahko prav tako označimo kot refleksivne, je več kot polovičen delež tovrstnih vsebin dober signal, da si bralci želijo več diskusije o arheologiji in njenih praksah tako v stanovskem kot v širšem družbenem okolju. Takšen izbor se precej sklada z odgovori o prioritetah v delovanju SAD, kjer je bila na prvem mestu skrb za družbeno vlogo in podobo arheologije. Kot druga (posamezna) zvrst, ki si jo bralci v večji meri želijo, so informacije o »metodoloških in drugih novostih« (29 %). Da pa je tudi pri zaželenih vsebinah potreben razmislek, kaže zelo nizek delež respondentov, ki se jim zdi Arheo »v redu, tak kot je« (7 %).

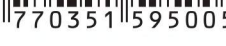
Komentar ankete zaključujemo s splošno oceno o delu SAD. Pri njeni interpretaciji je potrebna določena previdnost. Če bi hoteli natančno zaznati mnenja respondentov, bi morali postaviti več različnih vprašanj po posameznih področjih oziroma uspešnosti SAD na teh področjih, da bi dobili bolj objektivno oceno. Toda s tem vprašanjem smo želeli dobiti predvsem prvi vtis, čeprav ta mogoče ni povsem in povsod utemeljen z empiričnimi podatki. Različni respondenti namreč različno poznajo društvo in njegovo delo ter različno ustvarjajo svoje vtise; tudi rezultati in učinki SAD so različno dosegali posameznike, pogledi insajderjev pa so običajno drugačni od pogledov outsajderjev.

Že na prvi pogled zbode v oči mnenje 33 % respondentov, da premalo poznajo delo društva, da bi lahko ocenili njegovo delo. To lahko sicer tolmačimo kot precej zaskrbljujoče, toda opozorili smo, da je enako število respondentov (19) odgovorilo, da niso člani SAD; verjetno je treba ravno med njimi iskati respondente, ki niso mogli oceniti dela društva. Kakor koli že, to ne more biti razlog, da ne bi SAD delovalo še bolj kohezivno in ustvarjalo dodane vrednosti, ki bi jo člani društva, pa tudi drugi arheologi razumeli kot pomemben element stanovskega združevanja. Če teoretično izločimo 19 respondentov nečlanov, za katere predpostavljamo, da SAD niso mogli oceniti, ker ga niso dovolj poznali, jih je od preostalih

respondentov dobrih 80 % društvo ocenilo pretežno pozitivno, slabih 20 % pa pretežno negativno.

Čeprav anketa ni bila poglobljeno analitična, so njeni rezultati dokaj jasno pokazali na nekatera področja dela, kjer društvo ni bilo uspešno, na prvem mestu so vsekakor spletne dejavnosti. Očitno je tudi, da razmeroma veliko arheologov društva še ne pozna dobro oziroma težko ocenijo njegove učinke, zato tudi revije *Arheo* ni mogla oceniti skoraj petina respondentov. Brez dvoma so to jasni signali, kje je treba vložiti več dela in idej ter kje okoliščine epidemije niso najpomembnejši dejavnik. Po drugi strani pa je pozitivno odmevala razmeroma visoka motivacija za udeležbo na različnih srečanjih in dogodkih društva, predvsem srečanjih v živo in ne po elektronski poti. Tu vidimo velik potencial tudi za izboljšanje stanja na dveh zgoraj omenjenih neuspešnih področjih dela.

ISSN 0351-5958

9 770351 595005